

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

**Етнографског
института
САНУ**

LXVI(3)

Београд 2018.

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXVI (3)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXVI (3)

UDC 39(05)

ISSN 0350-0861

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN

OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

LXVI

No. 3

Chief Editor:

Prof. Dragana Radojičić, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Editor:

Srđan Radović, PhD (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board:

Milica Bakić-Hayden, PhD (University of Pittsburgh), Ana Dragojlović, PhD (University of Melbourne), prof. Peter Finke, PhD (University of Zurich), prof. Karl Kaser, PhD (Karl-Franzens University, Graz), Gabriela Kilianova, PhD (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), prof. Kjell Magnusson, PhD (University of Uppsala), prof. Marina Martynova, PhD (Institute of Ethnology and Anthropology Russian Academy of Sciences, Moscow), Ivanka Petrova, PhD (IEFEM – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), Tatiana Podolinska, PhD (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Jana Pospišilova, PhD (Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Brno), Ines Prica, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Ingrid Slavec Gradišnik, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana).

Editorial board:

Gordana Blagojević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Ivan Đorđević, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ildiko Erdei, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade), prof. Ljiljana Gavrilović, PhD (Institute of Ethnography SASA), academician Jelena Jovanović, PhD (Institute of Musicology SASA, Belgrade), Aleksandra Pavičević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Lada Stevanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), academician Gojko Subotić, PhD (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade).

Advisory board:

Prof. Jelena Đorđević, PhD (Faculty of Political Sciences, Belgrade), prof. Maja Godina Golija, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Renata Jambrešić Kirin, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Miroslava Lukić Krstanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Mladena Prelić, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski, PhD (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić, PhD (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade).

Secretary:

Marija Đokić (Institute of Ethnography SASA)

BELGRADE 2018

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXVI

свеска 3

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник:

Др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор:

Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Петер Финке (Универзитет у Цириху), проф. др Карл Казер (Karl-Franzens Universität, Грац), др Габриела Килианова (Етнолошки институт САВ, Братислава), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт етнологије и антропологије РАН, Москва), др Иванка Петрова (ИЕФЕМ – БАН, Софија), др Татиана Подолинска (Етнолошки институт САВ, Братислава), др Јана Поспишилова (Етнолошки институт АН ЧР, Брно), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана).

Уређивачки одбор:

Др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), проф. др Љиљана Гавриловић (Етнографски институт САНУ), академик Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ, Београд), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности, Београд).

Издавачки савет:

Проф. др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешић Кирић (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва:

Марија Ђокић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2018.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011-2636-804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher:
INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011-2636-804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектори:
Ивана Башић
David Brown

Превод:
аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
300 примерака

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној октобра 2018. године,
на основу реферата академика Димитрија Стефановића.

Accepted for publication at the meeting of the Department of Social Sciences SASA
in October 2018, based on the report of academician Dimitrije Stefanović.

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.
Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological
Development of the Republic of Serbia.

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у
базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the
Humanities), SCIndeks (Српски читатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk
samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central
and Eastern European Library).

The Bulletin of Institute of Ethnography SASA is issued three times a year and can be accessed in:
DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities),
SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk
samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central
and Eastern European Library).

Садржај
Summary

I
Научни радови
Scientific Papers

Тема броја – Истраживање миграција
(ур. Јадранка Ђорђевић Црнобрња и Мирослава Лукић Крстановић)

Topic of the Issue – Research of Migrations
(eds. Jadranka Đorđević Crnobrnja and Miroslava Lukić Krstanović)

- Реч уреднице* 457-458
Editorial Note
- Марта Стојић Митровић, *Миграције као предмет антрополошког истраживања: концептуализације и политике* 459-475
Marta Stojić Mitrović, *Migration as the Object of the Anthropological Inquiry: Conceptualizations and Policies*
- Rahela Jurković, *Migranti i sport: nogomet kao prostor integracije izbjeglica u Hrvatskoj* 477-491
Rahela Jurković, *Migrants and Sport: Football as an Area for Integration of Refugees in Croatia*
- Драгана Антонијевић и Милош Рашић, *Аматерске позоришне представе српских миграната у Бечу* 493-510
Dragana Antonijević and Miloš Rašić, *Amateur Theater Plays by Serbian Migrants in Vienna*
- Петрија Јовичић, *Уметници и уметност Србије ван српских граница* 511-523
Petrija Jovičić, *Artists and Art of Serbia beyond Serbian Borders*
- Марија Брујић, *Антрополошка анализа културних представа о Србији и Европској унији страних држављанки Европске уније које живе у Београду* 525-546
Marija Brujić, *Anthropological Analysis of Cultural Representations of Serbia and the European Union by EU Female Citizens Living in Belgrade*
- Марија Мандић, *'Како су људи долазили у Берлин?' Личне мреже у дискурсу миграната бошњачке националности* 547-580
Marija Mandić, *'Why Were People Coming to Berlin?' Personal Networks in the Discourse of Bosniak Migrants*

- Јадранка Ђорђевић Црнобрња, *Миграције, интеграција и брачна пракса код Горанаца* 581-600
- Jadranka Đorđević Crnobrnja, *Migration, Integration and Marriage Practices among the Gorani*
- Мирјана Павловић, *Галипољци у Пехчеву, Македонија. Приче о пореклу и насељавању* 601-616
- Mirjana Pavlović, *Gallipols in Pehčevo, Macedonia. Narratives about Origin and Settlement*
- Ivaylo Markov, *Social Status and Prestige in Conditions of Transnational Migration. Ethnographic Study among the Albanians from the Republic of Macedonia* 617-639
- Ивајло Марков, *Друштвени статус и престиж у условима транснационалних миграција. Етнографска студија међу Албанцима из Републике Македоније*
- Jelena Predojević-Despić and Vesna Lukić, *Entrepreneurship as a Mode of Integration: Experiences of Former Refugees in Belgrade, Serbia* 641-655
- Јелена Предојевић-Деспић и Весна Лукић, *Предузетништво као облик интеграције: искуства бивших избеглица у Београду, Србија*
- Uršula Lipovec Čebbron and Lea Bombač, *Pregnant Women on the Move and the Response of the Slovenian Health System to Their Needs* 657-673
- Уршула Липовец Чеброн и Леа Бомбач, *Труднице у покрету и одговор словеначког здравственог система на њихове потребе*

II

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

- Мирослава Лукић Крстановић, *Миграцијске теме и истраживачка мобилност. О тематику 'Истраживање миграција'* 674-679

III

Прикази Reviews

- Vladimír Potančok, *Research on Current Changes in Contemporary Society. New Books Published by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences (II.)* 681-683

Драгана Антонијевић, <i>Miroslava Lukić Krstanović and Mirjana Pavlović, 'Ethnic Symbols and Migrations: Serbian Communities in USA and Canada'</i>	683-685
Теодора Јовановић, <i>Јелена Васиљевић, 'Антропологија грађанства'</i>	685-687
Драгана Радојичић, <i>Владимир Рогановић, 'Андрић у Херцег Новом'</i>	687-689
Саша Недељковић, <i>Сања Златановић, 'Етничка идентификација на послератном подручју: српска заједница југоисточног Косова'</i>	689-691

IV

Хронике Chronicles

Александра Ђурић Миловановић, <i>Међународна радионица 'Religion and Migration in Eastern Orthodox World'</i>	693-695
Марта Стојић Митровић, <i>Летња школа 'Миграције на Западном Балкану – од транзита до прихвата'</i>	695-696

V

In memoriam

Драгана Радојичић и Ивана Башић, <i>Петрија Јовичић (1971–2018)</i>	697-700
---	---------

Тема броја:

Истраживање миграција

(ур. Јадранка Ђорђевић Црнобрња
и Мирослава Лукић Крстановић)

Topic of the Issue:

Research of Migrations

(eds. Jadranka Đorđević Crnobrnja
and Miroslava Lukić Krstanović)

Реч уредница

У оквиру издавачке делатности Етнографског института САНУ од 2015. године покренут је темат из области миграција који излази као трећа свеска Гласника Етнографског института САНУ. До сада су објављена три броја. Пред читаоцима је четврти темат о миграцијама у којем се разматрају: транснационалне миграције, миграције и дијаспора, миграције и етницитет, као и евроинтеграције. У фокусу већине текстова су савремене миграције и миграцијски токови, као и проблеми који чине окосницу државних и интернационалних политика, али и они који се тичу друштвене мобилности и свакодневице живота у средини пријема. Миграцијски процеси се посматрају у оквиру конкретних простора и садржинских оквира, као и у вези са глобалним друштвеним појавама, што подразумева шири дијапазон посматрања, увида и упита. Миграције јесу трансфери искустава, перцепција, рефлексивна свакодневица и геостратешких позиционирања, те, у том смислу, оне нису научни тренд, већ истраживачки тоталитет акумулације (са)знања и неискрпни континуитет праћења друштвених појава.

У овом темату, као и у претходним, текстови се баве како теоријским постулатима истраживања миграција, тако и конкретним истраживачким темама (студије случаја), односно *етнографском појединачног*. Марта Стојић Митровић анализира и даје преглед антрополошких теорија о миграцијама које су неопходне да би се методолошки и истраживачки обрадиле и сагледале поједине појаве и проблеми у вези са миграцијама и постмиграцијским ситуацијама. Радови који се баве темом емиграцијских процеса и дијаспором заснивају се на етнолошким и антрополошким истраживањима на различитим локацијама (Немачка, Аустрија, Хрватска, Македонија итд.). Њихову окосницу чине наративи и интервјуи на основу којих се прате културно-аматерски ангажмани као вид перформативних активизама емиграната у Бечу (Драгана Антонијевић и Милош Рашић), као и животне приче уметника досељених у Париз у другој половини двадесетог века (Петрија Јовичић). Акцент је и на актуелним темама у вези са истраживањима транснационалних миграција, као што су здравствена заштита азиланткиња (Уршула Липовец Чеброн и Леа Бомбач) и интеграција избеглица посредством фудбала у Хрватској (Рахела Јурковић). Динамика начина и механизма демонстрирања друштвеног статуса и престижа у условима транснационалних миграција сагледава се на примеру Албанаца у Македонији (Ивајло Марков). Путем лингвистичких транаскрипата и наратива избеглица бошњачке националности у Берлину осветљава се улога личних друштвених мрежа у миграцији (Марија Мандић). Процес интеграције избеглица као регионални проблем проистекао из турбулентног периода 90-их година двадесетог века, сагледан је и са аспекта предузетништва у Србији (Јелена Предојевић-Деспих, Весна Лукић). Миграције и евроинтеграције покрећу нова питања о политикама идентитета и перцепцијама у конструисању *слика* сличности и диференцијација. Марија Брујић покреће

питање – како се обликују и усаглашавају различите културне вредности, перцепције и искуства, и то из угла држављанки појединих европских земаља које су изабрале да живе у Србији. Корелација етницитет – миграције сагледава се на примеру Галипољаца у Пехчеву (Мирјана Павловић), као и на основу анализе утицаја миграција на брачну хомогамију/хетерогамију код Горанаца (Јадранка Ђорђевић Црнобрња).

Радови објављени у темату доприносе настојању да се миграције проблемски обраде и да се сагледају савремене научне тенденције у њиховом истраживању.

Марта Стојић Митровић

Етнографски институт САНУ, Београд
marta.stojic@ei.sanu.ac.rs

Миграције као предмет антрополошког истраживања: концептуализације и политике

Иако су прва антрополошка проучавања настала као последица колонијалних освајања и сусрета са новим и другачијим културама, истраживање миграција као феномена вредног пажње по себи и за себе дошло је у антропологију знатно касније. Постоји више разлога за то. Једни произилазе из концептуално-теоријских ограничења која су следила из доминантних научних парадигми, други спадају у домен истраживачких политика, које, са своје стране, зависе од ширих друштвених и политичких кретања, док су трећи „онтолошки“, тј. садржани су у ономе што антропологију чини антропологијом, а односе се пре свега на њен предмет и метод. У овом тексту представљам динамику промена парадигми антрополошког проучавања миграција и разматрам проблеме класификације и производње знања.

Кључне речи: антропологија, миграције, парадигме, класификације, производња знања

Migration as the Object of the Anthropological Inquiry: Conceptualizations and Policies

Although the first anthropological studies were the result of colonial conquests and encounters with new and different cultures, the study of migrations as a phenomenon worth of the attention for itself came to the anthropology much later. There are several reasons for this. Some arise from the conceptual-theoretical limitations that followed from the dominant scientific paradigms, others belong to the domain of research policies, which in turn are dependent on wider social and political movements, while the last are "ontological", i.e. they are contained in what anthropology *is*, and they are primarily related to its object and method. In this text, I am presenting the dynamics of the changes of paradigms through which the anthropologists dealt with the study of migrations and discussing some of the problems of classification and knowledge production.

Key words: anthropology, migrations, paradigms, classifications, knowledge production

Увод

Иако су прва антрополошка проучавања настала као последица колонијалних освајања и сусрета са новим и другачијим културама, истраживање миграција као феномена вредног пажње по себи и за себе дошло

је у антропологију знатно касније. Постоји више разлога за то. Једни произилазе из концептуално-теоријских ограничења која су следила из доминантних научних парадигми, други спадају у домен истраживачких политика, које, са своје стране, зависе од ширих друштвених и политичких кретања, док су трећи „онтолошки“, тј. садржани су у ономе што антропологију чини антропологијом, а односе се, пре свега, на њен предмет и метод. У овом тексту представићу динамику промена парадигми антрополошког проучавања миграција и размотрити проблеме класификације и производње знања с тим у вези. Најпре ћу изнети кратак преглед истраживања миграција у антропологији, затим ћу приказати проблеме у антрополошком проучавању миграција који произилазе из специфичности предмета и метода, а на крају ћу истаћи проблеме класификације и производње знања.

Кратак преглед истраживања миграција у антропологији

У антропологији, мигранти су дуго посматрани као носиоци одређених културних карактеристика, који прелазећи из једног простора у други постепено одбацују неке од донетих културних карактеристика и преузимају нове (Diner 2008). Како Бретел (Brettell) истиче, ово је условило избор тема за истраживање, па је фокус стављан пре свега на проблеме адаптације и културних промена које се односе на веровања, понашања и друштвену организацију, као и на питања идентитета и етничитета (Brettell 2008). Тако су се током 1970-их и 1980-их миграције сагледавале кроз призму етничког идентитета, његове репродукције, конструкције и одржавања међу имигрантском популацијом (Vertovec 2007, 963).

Веома значајан оквир посматрања миграција јесте методолошки национализам (Hoerder 2012). Методолошки национализам је претпоставка да су нација/држава/друштво природне друштвене и политичке форме у савременом свету (Wimmer and Schiller 2002, 302). Таква натурализација националних држава није заобишла ни антропологију. Овде ћу навести закључке о методолошком национализму које дају Вимер и Шилер. Они истичу да је методолошки национализам у антропологији имао дубоке последице, а нарочито од тренутка када је функционализам потиснуо дифузионизам као доминантну научну парадигму. Наиме, антрополози су често посматрали културе као нераскидиво и некако органски везане за територије. На тај начин су репродуковали превасходно националистичку слику света као раздељеног у ограничене, културно специфичне јединице. Штавише, рани антрополози су дефинисали своју област истраживања посредством негативне екстраполације у односу на искуства изградње националних држава на Западу. Тако су управо племена и етничке групе које су измицале модернизацији и нацији представљале привилегован антрополошки објекат проучавања, при чему су игнорисали утицај колонијалних режима или политичких агенди у смеру изградње нације на њих. Утицај методолошког национализма на антропологију се ту не завршава:

чак и када су радили истраживања у комплексним, индустријализованим друштвима, антрополози су се фокусирали на етничке групе које су перципиране и представљане као различите у односу на „већинску“ популацију. Истичала се њихова културна различитост у односу на „националну културу“. Производећи друго и другачије у односу на које се консолидује нација, антрополози су репродуковали, натурализовали и легитимисали перспективе и политике националних држава у настајању (Wimmer and Schiller 2002, 304–305).

Тек је покушај сагледавања света у целини указао на ограничења методолошког национализма у научним истраживањима, али и на доминацију перцепције феномена националних држава као нормализованог, односно, општеприхваћеног и непроблемативизованог стандарда (упореди Belshaw 1976, XIV). Фајн примећује да данашње критике методолошког национализма негирају да је национална држава природна форма друштвено-политичке организације, али прихватају да то јесте главни принцип организације у модерном свету (Fine 2003, 460). Проблем је у томе, сматра Фајн, да се као модерност узима један кратки историјски период (од 1953. до 1989.) као егземплярни представник модерности у који се насилно учитава чврстина (solidity) националне државе, као и то да увек претпоставља стилизовану историју идеала нације у просветитељству (Ibid, 460). Штавише, истиче Чернило, не треба пренебрегнути управо утицај теорије друштва на етаблирање схватања да национална држава представља финалну и неопходну форму друштвеног организовања у модерности (Chernilo 2006, 13).

Од 1990-их, у проучавању миграција све већи значај добијају феномени транснационализма и глобализације (Vertovec 2007; видети Kearny 1995, Fog Olwig and Nastrup 1997). Транснационализам карактерише мрежа као доминантни облик друштвене морфологије, чиме се избегава унилокалност, хијерархизација, однос центар-периферија, а пре свега дефинисаност и ограниченост, будући да транснационализам омогућава комплексне концептуализације идентитета и позиционираниости како индивидуе тако и колективитета (Vertovec 2009). Хердер истиче да, док „транс“ исправно наглашава континуитете у животима миграната, истовремено критикујући раздвајајуће аспекте политичких граница, „национално“ замагљује унутрашње разлике у нацијама и државама (Hoerder 2012, 70). Ападураи говори о транслокалности, форми идентификације у привременом окружењу, где се формирају краткотрајне друштвене везе које су под јаким регулаторним утицајима државног или неког другог апарата моћи који се може схватити као спољни у односу на дато место привременог боравка и људе у њему (Appadurai 1995, 220). Управо наглашавањем диференцијалних моћи актера у миграцијским процесима, транснационализам може да превазиђе слику света као мреже која повезује различите нације или другачије есенцијализоване локализоване колективитете (упореди Wimmer and Schiller 2002, 324). Глобализација, са своје стране, још више превазилази традиционалне погледе на миграције и истиче значај мреже, транснационалних токова капитала, које посматра истовремено као последице

развоја средстава за комуникацију и транспорт, али и политичко-идеолошких промена, првенствено ка универзализацији западне либералне демократије (Czaika and de Haas 2013, 5). Основна одлика глобализације је интензивирање кретања робе, новца, али и људи, идеја и знања преко државних граница (Castles and Miller 2009). Кастлес и Милер говоре о глобализацији миграција у том смислу да међународни миграциони токови сада значајно утичу на више држава истовремено, док је мигрантска популација сасвим разнолика у економском, друштвеном и културном погледу (Ibid, 10). Такође, учествовање све већег броја људи у миграцијским токовима доводи до брисања разлика између држава које би представљале превасходно друштва емиграције од друштава имиграције (Ibid, 7). Кастлес и Милер ово називају периодом транзиције у миграцијским токовима на територији појединих држава и наглашавају да долази до опште политизације феномена миграција на глобалном, регионалном, националном али и локалном нивоу (Ibid, 12). Поред транснационализма и глобализације, у новије време у жижу интересовања долазе и проучавања рода у оквиру етнографија миграција (Morokvašić 2010, Green 2012). Присуство жена као активних учесника миграционих процеса, а не више само као пратилаца, постаје широко прихваћена перспектива. Посебно се истражује економска улога жена, које одлазе на рад ван сталног места боравка и тако обезбеђују средства за преживљавање целој породици (о феминизацији миграција видети Castles and Miller 2009, 12). Такође, фокус на интерсекционалност, тј. утицај различитих социо-демографских фактора, као што су род, раса, националност, старост, образовање, на социо-политички положај, а самим тим и могућности за приступ правима, добија све већи замањак у проучавању миграција (Ünsal 2015).

Данашња истраживања миграција у антропологији се разликују од претходних зато што не само да узимају у обзир раније игнорисан утицај макроконтекстуалних фактора, као што су, пре свега, светска и регионална политика и економија, на миграцијске процесе на мезо- и микроплану, већ га често стављају у центар истраживања (Vertovec 2007, 969).

Такође, преиспитивање ригидне концептуализације људи и култура, довело је до императива избегавања есенцијализације у истраживању (Brettell 2008, 136). Класичне антрополошке теме, као што су истраживање етничког (родног или културног) идентитета и проблема адаптације, обogaћене су све присутнијом проблематизацијом не само социо-културног, већ и геополитичког контекста. За разлику од методолошког национализма, који националне државе посматра као некакав природан контекст, у савременим истраживањима националне државе постају актери миграцијских процеса. У XXI веку развијају се интердисциплинарне студије граничног режима (border regime studies), којим се наглашава трансформација граница од *линија*, којима се обележава нека национална територија, до техно-социјалног, дe-територијализованог апарата, који производи *просторе*, у којима се спроводи искључивање (Hess and Kasparek 2017). Такође, све већи одјек добија перспектива аутономије миграција, која наглашава да се миграције дешавају упркос пролиферацији апарата и политика који би да је контролишу (De

Genova 2017). Управо свакодневне микро-праксе којима се границе производе, потврђују, оповргавају и деконституишу, а механизми контроле миграција успостављају и нарушавају, представљају полазиште студија граничног режима и аутономије миграција, при чему антрополошки (етнографски) метод постаје незаменљив за сакупљање грађе. У новијим истраживањима, сами истраживачи постају свесни своје позиције у односу на објекат проучавања, што даље омогућава критичко промишљање основних концептуализација које се односе на миграције (de Genova 2002).

Неки проблеми у проучавању миграција у антропологији: предмет, метод и политике

Антропологија је дуго посматрала социо-културне феномене које је проучавала као стабилне и дуготрајне процесе који задржавају и репродукују своје обрасце постојања (Malkki 1997). Зато су феномени који немају сталну форму и манифестују се на нивоу инцидента, који су не само плурилокални, већ и транзиторни и, суштински, мултивокални, тј. који не подлежу неком унифицираном систему друштвених норми, остајали изван хоризонта доминантних антрополошких парадигми. Како Малки истиче, „антрополошки обичај да се фокус ставља на заједнице прве врсте (породице, културе, нације, етничке групе, локалне заједнице, институције итд.) може учинити невидљивим или тривијалним оне конструктивне и значајне догађаје који су случајни, краткотрајни и аномалијски. Заједнице прве врсте су именоване и класификоване као вредне „очувања” и заштите, вредне закона и контроле, као и небројених интервенција; оне друге су често остајале чак и без имена”, (Malkki 1997, 92, наводници у оригиналу). Осим утицаја доминантних научних парадигми на могућност уочавања и обраде појединих феномена, не сме се занемарити ни директнији утицај научне заједнице. Као илустрација ће послужити следећи догађај: када је 1967. године на састанку Америчке антрополошке асоцијације Давид Аберле представио резолуцију којом се осуђује примена оружја попут напалма над становништвом (Вијетнама), један од председавајућих, Мајкл Харнер, устао је и изјавио да геноцид не спада у професионално интересовање антрополога (Gough, 1990, 1705). На сличне проблеме су наилазили антрополози који су уместо традиционалних села или других колективитета желели да проучавају динамику избегличких кампова (упореди Малки 1997). Међутим, списак проблема се ту не исцрпљује. На нивоу праксе, тј. спровођења теренског истраживања, истраживање миграција и азила у антропологији су отежавале две ствари. Прва је сама концепција антрополошког терена у неком насељу, или међу репрезентативном популацијом, најчешће заједницом, у којој се траже регуларности, неки дељени поглед на свет. То је доста другачије од онога што се затиче када се проучавају миграције. Пре свега, мигранти и миграције нису неки примордијални, ограничени феномен који је могуће есенцијалистички схватити. То је ситуација у којој може да се нађе свако. Транзиторност, стална променљивост и случајност, често површни и краткотрајни контакти учесника миграцијских процеса, истраживача нужно

стављају у позицију сведока неког догађаја. Зато метод који се примењује није етнографско описивање већ етнографско сведочење (Malkki 1997, 95). Са једне стране, дакле, истраживач је стално у позицији да „касни“ за предметом проучавања који пред његовим очима стално мења своју форму. То има две последице. Прва је да је немогуће износити коначне закључке – они могу бити побијени већ сутра, са променама карактеристика миграцијских токова, избијањима нових кризних жаришта или увођењем нових секуритарних техника. Друга је та да што прецизније одређење контекста у коме се миграције одвијају постаје императив у истраживању. Једино тако се могу интерпретирати најразличитији појавни облици конкретних миграцијских токова који су узети за предмет истраживања. Међутим, етнографско сведочење као метод поседује још једну важну димензију – оно је наратив чија је сврха придобијање слушалаца ка интерпретативном оквиру и систему вредности онога ко га излаже. „Сведочење је увек дијалогско и јавно, где је ја више колективно него индивидуално... сведочења јасно приказују инсценацију друштвених разлика у којој привилеговани записничар бележи орално сведочење непривилегованог. Сведочења тако имају орални и перформативни квалитет које друге аутобиографије немају, будући да носе отисак гласова оба говорника, двоструку природу записаног и расуту снагу гласа”, (McClintock 1995, 326–327). Етнографско сведочење је субјективни наратив који има политичку функцију – најчешће залагање за права дискриминисаних појединаца и група са којима истраживач ступа у контакт током свог истраживања. Дакле, практични проблеми са којима се среће истраживач миграција леже у томе што је неопходно прилагодити теренско истраживање одликама феномена миграција и прихватити да је заступање стране немогуће избећи.

Антропологија се у свом формативном периоду, али и касније, занимала за начин живота и поглед на свет људи који су затицани на колонизованим подручјима. Пракса да антрополози раде истраживања у (бившим) колонијама одржала се до данас. „Антропологија је дете западног империјализма,“ каже Гоу, „[њ]ени корени леже у хуманистичким визијама просветитељства, али као универзитетска дисциплина и савремена наука осамосталила се у последњим деценијама XIX и у раном XX веку. Ово је био период током кога су западне нације чиниле крајње притиске да доведу практично цели прединдустријски, незападни свет, под своју политичку и економску контролу,“ (Gough, 1990, 12–13). Политичке и економске промене у деценијама након Другог светског рата довеле су до трансформације популација које су биле предмет антрополошког проучавања из колонијалних субјеката у суверене грађане, што је условило многе моралне дилеме. „Улазак некада колонизованих или одбачених људи (који носе сопствене маске и говоре сопствене текстове) на позорницу глобалне економије, међународне високе политике, и светске културе, је присвојено право антрополога да штите нечујне, приказују невидљиве и препознају погрешно конструисане, постало све теже очувати,“ (Geertz 1988, 133).

Радећи свој посао, тј. истражујући другог и другачије, антрополози су нехотице „оријентализовали“ затечено становништво (упореди Said 2000, 37) и на тај начин репродуковали однос статусне, економске, политичке и сваке друге неједнакости између субјекта и објекта проучавања, али и подржавали стереотип да су антрополози они који проучавају друге људе који живе у селима у другим државама (Belshaw 1976, XIV). Међутим, било би претерано рећи да је тиме увек подржавана она страна која има већу моћ. Некада су на рад антрополога утицали ставови влада, некада локалних вођа, некада револуционара који су се залагали за ослобођење од колонијалних власти (Ibid., 7). „Како се мењала антропологија, тако су се мењали теоријски модели и њихове последице на примењене политике” (Ibid, 7). Како Малки наводи, „често су ишли да сакупљају језике и културне форме покушавајући да их спасу уништавајућих ефеката Западне империјалне експанзије и индустријског капитализма. Понекад је рад на спасавању и заштити био мотивисан пуком логиком препарирања; у другим случајевима био је део компликованих политичких борби са историјом, моћи и производњом знања“ (Malkki 1997, 88). Мора се узети у обзир и да је и сам истраживач индоктриниран својом матичном културом, истраживачком парадигмом, популарним гледиштима, личним искуством, и да све то утиче на начин перцепције и описивања објекта проучавања, што никада не мора да напусти ниво пресупозиција, тј. имплицитних претпоставки. Ако нешто желимо да „препарирамо“, то значи да му приписујемо врло специфичан сет вредности (који се везује за очување „аутентичности“, презервацију „природног стања“, или други интерпретативни оквир који са собом носи читаве низове пресупозиција). Међутим, ту лежи и практична опасност: у случају миграција, резултати научних истраживања постају средство легитимизације политичких интервенција у домену контроле популације на националном и интернационалном нивоу.

Неки проблеми у проучавању миграција у антропологији: класификације и производња знања

Уопштено гледано, миграције представљају кретање са циљем привремене или сталне промене места боравка. Постоји више типологија миграцијских кретања. У начелу, сврха типологије је да што адекватније представи неки феномен и да омогући његову компарацију са другим више или мање сличним феноменима. Критеријуми за успостављање категорија миграцијских кретања су различити а њихов избор зависи пре свега од тога шта истраживач жели да нагласи (упореди Brettell 2008). „Док се неке класификације заснивају на експлицитним правним категоријама (легално, илегално, избеглице, расељени), друге се од њих мало удаљују и везују за геополитичке поделе (емиграција, имиграција, спољне и унутрашње) или физичке карактеристике (број, фреквентност)” (Стојић Митровић 2017). У том смислу свака категоризација не представља дескрипцију феномена, већ његову организацију. Међутим, избор критеријума који се наглашава не мора увек да зависи од карактеристика самог феномена, већ може да буде преузет

„од споља“, тј. од ширег интерпретативног оквира у коме феномен задобија смисао. Зетер говори о именовану, процесу стереотипизације који укључује раздвајање на конститутивне елементе, стандардизацију и формулисање јасно разграничених категорија у којима се репродукују професионалне, бирократске и политичке вредности које су их иницирале (Zetter 1991, 45). Наиме, именовање је начин означавања помоћу кога се успостављају политичке агенде, али и начин на који се дефинишу људи који су перципирани као објекти тих политика (Wood 2007, 19). Процес именовања јесте однос моћи који се огледа у томе што ознаке које користи једна група актера постају лакше наметнуте домену практичне политике, ситуацији или особама, од ознака које нуди нека друга група (Wood, 2007, 20). Штавише, именовање је свепрожимајући процес конструисања друштвеног другог и успостављања идентитета, који се јавља на различитим нивоима и у различитим моментима друштвене интеракције, између државе и колектива, колектива и индивидуе, и индивидуа међусобно (упореди *Ibid.*).

Врло подесан појам за разматрање проблема овог типа јесте појам конвенционалне концептуалне метафоре, или метафоричког концепта, које структурирају сам начин перципирања тако што систематично пребацују метафорички апстраховане одлике из једног концептуалног домена у други (Marmaridou 2000). Осим на перцепцију, конвенционалне концептуалне метафоре утичу и на начин на који се одвија акција, тј. поступање са објектом који је перципиран помоћу конвенционалне концептуалне метафоре „као да он заиста јесте“ то што је издвојено метафоричком апстракцијом (Lakoff and Johnson 2003, 19). То је процедура помоћу које нека карактеристика престаје да се односи на јединствен објекат и постаје име класе. Међутим, давање предности једном атрибуту истовремено значи потискивање других могућих атрибута (Ricoeur 1994, 107). Такође, као и код пресупозиција, њихова адекватност, односно, потврда да се заиста односе на то на шта се наводно односе, се узима здраво за готово и не доводи се у питање. Њих је тешко побити, јер представљају основне претпоставке које дају смисао класификацији (упореди Levinson 1995, 127).

Управо на такво стање ствари често наилазимо у области миграција. Једна од најранијих класификација миграција је она коју је дао Феарчајлд. Она може послужити као пример типологија за које тек са дистанце можемо да утврдимо да су биле под јаким утицајем доминантних научних парадигми и политичких дешавања. Феарчајлд разликује имиграцију и колонизацију, као мирољубиве облике миграција, од инвазије и освајања, који су агресивни облици миграција. Такође, колонизација и освајање представљају кретање из више развијене у ниже развијену културу, инвазија је кретање из ниже у више развијену културу а имиграција кретање између подједнако развијених култура (Fairchild 1925, 13, према Petersen 1958, 256–257). Овај пример јасно показује утицаје дискурса који су спољни (непертинентни) у односу на сам феномен, на избор критеријума за његову класификацију, при чему ангажовање, тј. некритичко преузимање тих критеријума (на пример, да је колонизација мирољубива или да постоје више и ниже развијене културе, те

да колонизација води напретку затечене културе) и њихово ангажовање у научним класификацијама истовремено реafirмише и натурализује дискурсе из којих потичу. Ситуација са савременим класификацијама миграција је знатно компликованија будући да нам недостаје у најмању руку временска дистанца која би нам омогућила критичко сагледавање интерпретативних оквира који се ангажују и у којима феномени миграција задобију смисао. Такође, концептуализације о миграцијама се преливају из свакодневног у административно-правни дискурс, из овог у научни, из научног у политички и обрнуто, што још више усложњава ситуацију. Овде ћу истаћи неке од специфичних методолошких и концептуалних тешкоћа са којима се срећу антрополози који се баве проучавањем феномена азила и тзв. нерегуларних миграција, и који могу имати практичне последице на припаднике популације коју истражују.

Миграције представљају просторно кретање. Методолошки национализам се манифестује у једној од најприхваћенијих класификација миграционих кретања на емиграцију и имиграцију. Национална држава постаје мерило према коме се одређује смер миграционих токова (емиграција из државе, имиграција у државу). Осим што претпостављају постојање неке државе у коју се долази или из које се одлази и у том смислу етикетирају особу која мигрира по националној основи, употреба израза емигрант и имигрант цели процес миграција стављају у (транс)национални оквир (De Genova 2002). Израз који се такође користи је израз мигрант. Како Диминеску истиче, за разлику од емигранта, који напушта своју земљу порекла или сталног боравка, и имигранта, који долази у неку земљу да би у њој остао, мигрант се обично перципира као неко ко је у транзиту, ко привремено борави како би радио или неко ко само пролази, да би се затим или вратио одакле је дошао, или продужио до неке друге земље (Diminescu 2008, 566). Тако су мигранти осуђени на некакво стање лиминалности и перципирани као неко ко јесте овде али би му боље било да није и ко никад неће (јер нема намеру или му неће бити дозвољено) да постане пуноправни члан заједнице (Ibid.). Осим овога, методолошки национализам присутан је у подели на спољну и унутрашњу миграцију, при чему спољна подразумева прелазак државних граница а унутрашња је задржана у њиховим оквирима. Како Фавел примећује, већина класификација има тај национални фокус при чему се готово увек преузима перспектива друштва пријема (Favell 2008, 263). Из перспективе методолошког национализма, миграције јесу просторно кретање, али такво при коме се простор замишља као издељен на националне државе унутар чијих или преко чијих граница се кретање врши (Wimmer and Schiller 2002). Ову концептуализацију је јако тешко превазићи у практичном истраживању, с обзиром на то да се конкретни формализовани одговори на миграције у неком периоду разликују од државе до државе и њихових административних система за контролу миграцијских кретања.

Мотив за мигрирање је такође чест критеријум према којима се разликују присилне и добровољне миграције, где се у прву групу сврставају избеглице и расељена лица, а у другу, на пример, мигранти који се крећу у

циљу спајања породице или школовања, а најчешће економске или радне миграције. У савременој миграцијској политици пре свега, али и јавном дискурсу, све већи значај придаје се критеријуму легалности, односно поседовања административних дозвола за промену места боравка како у држави порекла, тако и у држави транзита и пријема. Према овом критеријуму, миграције се се деле на легалне и илегалне. За разлику од других критеријума, овај има изразити перформативни потенцијал, јер сврставање у једну или другу категорију повлачи читав низ обавезујућих понашања и пракси (Стојић Митровић 2013). Особе којима је онемогућено да користе легалне путеве јер немају (одговарајуће) дозволе, принуђене су да се крећу, живе и раде у доменама нерегулисаним законским оквирима. Илегалност кретања се преноси на све друге аспекте живота миграната. Ово иде до те мере да се мигранти посматрају као интринсично илегални. Де Генова овај процес назива илегализацијом миграната (De Genova 2015).

Азил и нерегуларне миграције се у званичној класификацији коју нам нуди UNHCR обједињују у категорију мешовитих међународних миграција, при чему су прве присилне а друге добровољне, једне као мотив имају бекство од прогона а друге карактеришу економски разлози. Повезаност категорија нерегуларних миграната и тражилаца азила не лежи само у домену миграцијске праксе, где овако класификоване особе путују заједно, већ су ови статуси још и правно и хронолошки повезани. Са једне стране, тзв. нерегуларни мигрант може да легализује свој статус изражавајући намеру да затражи азил, чиме добија статус тражиоца азила. Са друге, ако тражилац азила не добије статус избеглице, губи основ за легалан боравак у земљи. Ове три инстанце, заједничко путовање, легализација и делегализација боравка представљају главно упориште преклапања ових категорија (упореди Papadoulou-Kourkoula 2008, 5–6). Мешовите миграције ка (некадашњим) земљама благостања представљају комплексан политички, економски, друштвени и етички проблем: да ли признати право на слободу кретања држављанима појединих држава али не и других, да ли подстицати насељавање културно различитих популација, да ли признати право на избеглиштво људима чији ће домови и тле под ногама нестати услед климатских промена, да ли је сиромаштво довољан разлог да се неком додели азил, да ли истеривати тзв. нерегуларне мигранте из земље у којој су затечени, да ли раздвајати породице уколико сви чланови не задовољавају критеријуме за боравак у датој земљи, да ли примењивати мандатно затварање миграната без суђења, шта радити са децом и тако даље.

Одређења азила и нерегуларних миграција су пре свега правна. Како Вилсон истиче, правни институти имају тенденцију да реификују културу и друштвени идентитет, тј. да концепт, идеју или својство неког односа претворе у конкретну ствар или објекат (Willson 2011, 185). Међутим, иако правне дефиниције изгледају као да описују реално стање ствари, оне су производ државних политика и пракси. Уопштеније речено, правне обавезе су дубоко укорене у друштвене норме (Greenhouse 2014, 171). То уједно не значи да су правне норме експлицитни израз вредности заједнице, нити да је

закон универзално примењив. Управо су антрополози, попут Малиновског, показали да наратив може да произведе идеализацију закона и тако прикрије да се људска реалност не води неком конзистентном логичком шемом, већ представља стални сукоб супротстављених принципа (Malinowski 1926, 36; упореди Greenhouse 2014, 175). При томе не треба изгубити из вида да постоји разлика између законских принципа и њихове примене, будући да примена зависи од интерперсоналних наклоности и актуелног положаја у систему моћи (упореди Malinowski 1926, 36). То значи да нису друштвена правила та која уређују законе и омогућавају њихову примену, већ друштвени односи (упореди Greenhouse 2014, 176).

Правне класификације имају значајне последице на људе који им подлежу. Статуси, права и обавезе лица које је затражило азил разликују се од оних који то нису учинили (или оних који јесу добили статус избеглице, од оних којима је тај статус одбијен, и тако даље). Тако (легалан или не) статус мигранта за собом повлачи читав спектар правних и социо-политичких односа према држави, „и мора да буде активно и више или мање намерно произведен путем закона и његовог спровођења” (De Genova 2002, 110). У случају азила и нерегуларних миграција, осим државних политика, позицију моћи да утичу на креирање и обликовање правних дефиниција имају још и оно што Чимни назива „практичарима“ (practitioners) (Chimni 2009, 16). То су пре свега међународне, наднационалне организације, које уз релевантне државне институције раде са мигрантима, класификују их и додељују им статусе (и права и обавезе које из њих произилазе) (Ibid.). Чимни истиче да не треба да изгубимо из вида да институције одговарају одређеним политикама, располажу одређеним фондовима и одређеним људством. Из тог разлога су и класификације које оне нуде, иако можда нужне са становишта конкретне праксе, које балансирају између људских права, рестриктивних миграционих политика и ресурса за њихов спровођење, овим уједно и обојене (Ibid.).

Поставља се питање каква је улога научника из друштвених и хуманистичких дисциплина у овом погледу, односно, да ли можемо да утичемо на оне који креирају политике, правне категорије и праксе, то јест да интервенишемо у објекат или контекст проучавања. Ево како Туртон формулише ову дилему: треба прво поћи од дефиниције поља истраживања и поставити питање да ли би преузимање категорија и концепта које пласирају креатори политика (што се десило приликом настанка академских студија избеглиштва 1980-их година) значило и евентуално лакше утицање на њих, с обзиром на то да се фондови за истраживања добијају у складу са захтевима политика, односно, проценама онога шта се сматра релевантним за истраживање и тренутним приоритетом. „Проблем са овим приступом је тај“, истиче Туртон, „да категорије и концепти које примењују креатори политика не морају да потпомажу – чак напротив, често веома одмажу – научном разумевању,“ (Turton 2003, 1).

Особе које раде са мигрантима на терену, као што су, између осталих, и антрополози, у ситуацији су да утврде да различите правне категорије и идентификације могу да се односе на особе које пролазе кроз веома слична

искуства (Turton 2003). Један од најпознатијих примера је разликовање концепта избеглице од тзв. (економског) мигранта у контексту легализације али и легитимизације њиховог боравка на некој територији, а које се темељи у приписаним супротстављеним мотивима који су иницирали миграцију: док су избеглице тако несвојевољно биле принуђене да крену на пут, бежећи од прогона, економски мигранти су својом вољом, опортунистички, кренули да траже боље економске услове који ће им омогућити угоднији живот. Ова дихотомија је первазивна, тј. на њу наилазимо и у националном и интернационалном хуманитарном и секуритарном сектору, али и у јавном дискурсу. Осим што приписани мотив за миграцију представља основу за оправдавање легитимности имиграције, он носи и суштинску превагу у административном одлучивању о легалности и могућностима за легализацију имиграције. Истраживачи на терену су указали на произвољност и неадекватност овакве дихотомизације у пракси: мотиве за миграције је тешко свести на један и представљају резултат низа фактора (Van Hear 2011), сиромаштво је последица генерализованог структурног насиља, а само у изузетно ретким случајевима последица самовољног одабира стила живота (упореди Но 2007), перцепција нечије вулнерабилност је арбитарна и представља политичку одлуку која, тражећи легитимитет, не преза од креирања или актуелизације низа репрезентација у јавности, а што, међутим, резултира веома озбиљним последицама за особу која је сврстана у ову или ону категорију (упореди Molnar Diop 2014, 74). Осим суштински концептуалних проблема у априорној класификацији миграната, која у својој ригидности занемарује изузетно комплексне реланости и утицај низа фактора на иницијално формирање ових категорија (Anderson 2008), проблеми су уочени и на равни њихове примене. На пример, истраживање о раду верских хуманитарних организација у Србији у пружању помоћи мигрантима, показало је да хуманитарни режим фокусирањем на предефинисане вулнерабилне категорије, етаблира пасивне, прогнане избеглице (још и више ако су у питању жена и деца) као прототип рањивости не само како би добио легитимитет путем ослањања на представе које циркулишу у јавном дискурсу, већ и на сасвим конкретан начин – у пропозицијама конкурса за добијање средстава из фондова, што за последицу отвара пут за производњу нових рањивости код оних који испадају из предефинисаних категорија (рецимо, одраслих мушкараца, који су најчешће изузети од помоћи) (Djuric-Milovanovic and Stojic Mitrovic 2018). И на сасвим формалној, административно-правној равни дихотомија ових категорија је проблематична. Иако су категорије избеглица и (економских) миграната представљене као дихотомне, оне су, заправо, често сукцесивне: исте особе прелазе из једне у другу у различитим фазама свог пута. Другим речима, између ових категорија не постоји јасна граница, већ континуум (Papadopoulou 2005, 2) који администрација покушава да прекине.

Завршна разматрања

„Бављење практичном политиком”, истиче Белшо, „никада није недостајало антропологији” (Belshaw, 1976, 5). Проучавајући друштвене и културне промене, антрополози су не само сведочили, већ и својим радом учествовали у практичним политикама (упореди Lukić Krstanović 2014). Од првих, arm-chair антрополога, који су, шаљући своје упитнике о табуу, мани, потлачу и сличним феноменима, утицали на перцепцију колонијализованих од стране администратора који су их о овоме обавештавали, преко тзв. примењене антропологије, која је указивала на конфликте и проблеме који су услед модернизације настајали у друштвима у којима су радили испитивања, преко студија национализма и етничитета, које су биле некад противтежа а некад доносиле превагу настојањима влада у формирању нације, па све до савремених истраживања глобалних процеса у којима се преплићу утицаји транснационалног, националног и локалног, антропологија и практичне политике су повезани. Док су се раније истраживања обично бавила утицајима тзв. институција моћи, односно, националних или глобалних процеса на односе у заједницама, сада се појављују и истраживања која се фокусирају на деловање друштвене организације и мрежа на транснационалне актере и политичке процесе, глобалне елите, оне који доносе одлуке од јавног значаја, и оне који на те одлуке утичу (Wedel et al. 2005, 33). Истраживања комплексних система моћи постаје све заступљеније у антропологији. Сада се практичне политике не посматрају као дате, као део контекста, већ као културни феномени које треба проблематизовати. Оне се анализирају као културни текстови, средства за класификацију, наративи који подржавају или критикују актуелне представе света, као реторичке и дискурзивне форме које дају моћ неким сегментима друштва, док је истовремено одузимају другима (Shore and Wright 1997, 6). Антропологија, са својим идеалом холизма, императивом контекстуализације и самокритичношћу, поседује значајан потенцијал за иновативно промишљање миграција.

Литература

- Anderson, Bridget. 2008. “Illegal immigrant: Victim or Villain?” ESRC Centre on Migration, Policy and Society Working Paper No. 64, University of Oxford Dostupno 30. 8 2018. na:
http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/Publications/working_papers/WP_2008/WP0864%20Bridget%20Anderson.pdf
- Appadurai, Arjun. 1995. “The Production of Locality”. In *Counterworks: Managing the Diversity of Knowledge*, ed. Richard Fardon, 208–229. London and New York: Routledge.
- Austin, John L. 1990. *Kako napravimo kaj z besedami*. Ljubljana: Studia Humanitatis ŠKUC-FF.

- Belshaw, Cyril, S. 1976. *The Sorcerer's Apprentice: an Anthropology of Public Policy*. New York: Pergamon Press Inc.
- Brettell, Caroline B. 2008. "Theorizing migration in anthropology: The social construction of networks, identities, communities and globalscapes." In *Migration Theory. Talking across Disciplines*, eds. Caroline B. Brettell and James F. Hollifield, 113-159. New York: Routledge.
- Brettell, Caroline B. and James F. Hollifield 2008. "Introduction: Migration Theory. Talking across Disciplines." In *Migration Theory. Talking across Disciplines*, eds. Caroline B. Brettell and James F. Hollifield, 1–29. New York: Routledge.
- Castles, Stephen and Mark J. Miller. 2009. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. (fourth edition). Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Chernilo, Daniel. 2006. "Social Theory's Methodological Nationalism. Myth and Reality." *European Journal of Social Theory* 9 (1): 5–22.
- Chimni, B.S. 2009. "The Birth of a 'Discipline': From Refugee to Forced Migration Studies." *Journal of Refugee Studies* 22 (1): 11–29.
- Czaika, Mathias, and Hein de Haas. 2013. "The Effectiveness of Immigration Policies." *Population and Development Review* 39 (3): 487–508.
- De Genova, Nicholas P. 2002. "Migrant "Illegality" and Deportability in Everyday Life." *Annual Review of Anthropology* 31: 419–447.
- De Genova, Nicholas (ed). 2017. *The Borders of "Europe": Autonomy of Migration, Tactics of Bordering*. Durham, NC: Duke University Press Books.
- Diminescu, Dana. 2008. "The connected migrant: an epistemological manifesto." *Social Science Information* 47 (4): 565–579.
- Diner, Hassia R. 2008. "History and the Study of Immigration." In *Migration Theory: Talking across Disciplines*, eds. Caroline B. Brettell and James F. Hollifield, 31–50. New York: Routledge.
- Djuric Milovanovic, Aleksandra and Marta Stojic Mitrovic. 2018. "The Changing Dynamics of Humanitarian Engagement of Faith-Based Organizations in Migrants' Support in Serbia: balancing between the vulnerable human and the (in)secure (nation)state." In *Migration and Human Security in the Eastern Orthodox World*, ed. Lucian Leustean. Routledge. In print.
- Favel, Adrian. 2008. "Rebooting Migration Theory. Interdisciplinarity, Globality and Postdisciplinarity in Migration Studies." In *Migration Theory, Talking across Disciplines*, eds. Caroline B. Brettell and James F. Hollifield, 259–278. New York: Routledge.
- Fine, Robert. 2003. "Taking the 'Ism' Out of Cosmopolitanism." *European Journal of Social Theory* 6 (4):451–470.

- Fog Olwig, Karen and Kirsten Hastrup, eds. 1997. *Siting Culture. The shifting anthropological object*. London and New York: Routledge.
- Geertz, Clifford. 1988. *Works and Lives: the Anthropologist as Author*. Stanford University Press.
- Green, Nancy L. 2012. "Changing Paradigms in Migration Studies: From Men to Women to Gender." *Gender & History* 24 (3): 782–798.
- Greenhouse, Carol J. 2014. "Unexpected Properties: Strathern on the Relation of Law and Culture." *Theory, Culture & Society* 31 (2/3): 167–184.
- Gough, Kathleen. 1990. "'Anthropology and Imperialism' Revisited." *Economic and Political Weekly* Vol. 25 (31): 1705–1708.
- Hess, Sabine and Bernd Kasperek. 2017. Under Control? Or Border (as) Conflict: Reflections on the European Border Regime. *Social Inclusion*, 5 (3): 58–68.
- Ho, Kathleen. 2007. "Structural Violence as a Human Rights Violation." *Essex Human Rights Review* 4 (2): 1–17.
- Hoerder, Dirk. 2012. "Migration Research in Global Perspective: Recent Developments." *SozialGeschichte Online* 9: 63–84. Dostupno 15. 12. 2015. na: <http://www.stiftung-sozialgeschichte.de>
- Hollifield, James F. 2008. "The Politics of International Migration. How Can We 'Bring the State Back In?'" In *Migration Theory: Talking Across Disciplines*, eds. Caroline B. Brettel and James F. Hollifield, 183–237. New York and London: Routledge.
- Kearny, Michael. 1995. "The Local and the Global. The Anthropology of Globalization and Transnationalism." *Annual Review of Anthropology* 24: 547–565.
- Lakoff, George and Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Levinson, Stephen C. 1995 (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2014. "Migration Studies: Ethnology and Policy of the Institute of Ethnography SASA (1947–2014)." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 62 (2): 15–33.
- Malinowski, Bronislaw. 1926. *Crime and Custom in Savage Society*. Dostupno 30. 1. 2016. na: <http://wolnelektury.pl/media/book/pdf/crime-and-custom-in-savage-society.pdf>
- Malkki, Liisa. 1997. "Speechless emissaries: refugees, humanitarianism, and dehistoricization." In *Siting Culture. The shifting anthropological object*, eds. Karen Fog Olwig and Kirsten Hastrup, 227–258. London: Routledge.

- Marmaridou, Sophia S. A. 2000. *Pragmatic Meaning and Cognition*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- McClintock, Anne. 1995. *Imperial leather: race, gender and sexuality in the colonial contest*. London and New York: Routledge.
- Mey, Jakob L. 1993. *Pragmatics. An introduction*. Oxford & Cambridge: Blackwell Publishers.
- Molnar Diop, Petra. 2014. "The "Bogus" Refugee: Roma Asylum Claimants and Discourses of Fraud in Canada's Bill C-31." *Refuge* vol. 30 (1): 67–80.
- Morokvašić, Mirjana. 2010. "Feminizacija migracija?" *Stanovništvo* XLVIII (2): 25–52.
- Morokvašić-Müller, Mirjana. 2013. "Integration: Gendered and Racialized Constructions of Otherness." In *Contesting Integration, Engendering Migration. Theory and Practice*, eds. Floya Anthias and Mojca Pajnik, 165–184. London: Palgrave Macmillan.
- Papadopoulou-Kourkoula, Aspasia. 2008. *Transit Migration. The Missing Link between Emigration and Settlement*. London: Palgrave Macmillan.
- Papadopoulou, Aspasia. 2005. "Exploring the asylum-migration nexus: a case study of transit migrants in Europe." *Global Migration Perspectives* No. 23.
- Petersen, William. 1958. "A General Typology of Migration." *American Sociological Review* 23 (3): 256–266.
- Ricoeur, Paul. 1994 (1978). *The Rule of Metaphor. Multidisciplinary studies of the creation of meaning in language*. London. Routledge.
- Said, Edward. 2000. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Stojić Mitrović, Marta. 2013. „Stigmatizacija kao posledica ilegalizacije određenih oblika transnacionalnog kretanja – dehumanizacija tzv. ilegalnih migranata.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 61 (2): 163–174.
- Stojić Mitrović, Marta. 2017. „Migracije.“ U *Mali leksikon srpske kulture*. Beograd: Službeni Glasnik i Etnografski institut SANU.
- Turton, David. 2003. "Refugees and 'other forced migrants': towards a unitary study of forced migration." *University of Oxford Refugee Studies Center Working paper* No. 13. Dostupno 30. 1. 2016. na: <http://www.rsc.ox.ac.uk/files/publications/working-paper-series/wp13-refugees-other-forced-migrants-2003.pdf>
- Ünsal, Nadiye. 2015. "Challenging 'refugees' and 'supporters'. Intersectional power structures in the refugee movement in Berlin." *Movements. Journal for critical migration and border regime studies* 1 (2). Dostupno 30.8. 2018. na: <https://movements-journal.org/issues/02.kaempfe/09.%C3%BCnsal--refugees-supporters-oplatz-intersectionality.html>

- Van Hear, Nicholas. 2011. *Mixed Migration: Policy Challenges*. Oxford: Migration Observatory. Dostupno 20. 8. 2018. na:
<http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk/sites/files/migobs/Mixed%20Migration%20Policy%20Primer.pdf>
- Vertovec, Steven. 2007. "Introduction: New directions in the anthropology of migration and multiculturalism." *Ethnic and Racial Studies* 30 (6): 961–978.
- Vertovec, Steven. 2009. *Transnationalism*. London: Routledge.
- Wedel, Janine R, Cris Shore, Gregory Feldman, Stacy Lathrop. 2005. "Toward an Anthropology of Public Policy." *The Annals of American Academy of Political and Social Science* 600 (1): 30–51.
- Willson, Richard Ashby. 2011. *Writing History in International Criminal Trials*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wimmer, Andreas and Nina Glick Schiller. 2002. "Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences." *Global Networks* 2 (4): 301–334.
- Wood, Goef. 2007. "Labels, Welfare regimes and Intermediation: Contesting Formal Power." In *The Power of Labelling. How People are Categorized and Why it Matters*, eds. Joy Moncrieffe and Rosalind Eyben, 17–32. London: Earthscan.
- Zetter, Roger. 1991. "Labelling Refugees: Forming and Transforming a Bureaucratic Identity." *Journal of Refugee Studies* 4 (1): 44.

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

Rahela Jurković

Zagreb, Hrvatska
rahela_jurkovic@yahoo.com

Migranti i sport: nogomet kao prostor integracije izbjeglica u Hrvatskoj

Integracija izbjeglica područje je koje je pobuđivalo relativno nedovoljan istraživački interes, posebno u zemljama Jugoistočne Europe, gdje su izbjeglice, u smislu osoba koje traže ili su dobile međunarodnu zaštitu nakon 2000. g. na temelju Ženevske konvencije o statusu izbjeglica iz 1951., nova migrantska zajednica. Na temelju kulturnoantropoloških kvalitativnih istraživanja provedenih od proljeća 2015. do jeseni 2017. g., u radu propitujem integraciju izbjeglica u Hrvatskoj kroz sport. Cilj je rada, na studiji slučaja Nogometnog kluba Zagreb 041, propitati koje sve dimenzije integracije sudjelovanje u sportskim aktivnostima može imati za osobe koje traže ili su dobile azil u Hrvatskoj. U radu se kompariraju rezultati dobiveni u zapadnoeuropskim empirijskim istraživanjima s onima dobivenim u Hrvatskoj, te se problematiziraju tvrdnje nekih od znanstvenika o upitnoj integrativnoj ulozi sporta i teze da je sport više prostor stvaranja distinkcije i statusa nego prostor inkluzije i gradnja mostova između društva prihvata i imigranata.

Ključne riječi: integracija, izbjeglice, azilanti, tražitelji azila, integracija kroz sport

Migrants and Sport: Football as an Area for Integration of Refugees in Croatia

Integration of refugees is an area that has been raising a relatively insufficient research interest, especially in the countries of the Southeast Europe, where the refugees, in the sense of persons who have been seeking for or were granted the international protection after the year 2000, and based on the 1951 Refugee Convention, represent a new migrant community. From the viewpoint of cultural anthropology and based on the qualitative research conducted from spring 2015 to autumn 2017, in this paper I discuss integration of refugees in Croatia through sport. The aim of the paper is to explore, based on the case study of Football Club Zagreb 041, which dimensions of integration participation in sport can have for persons that are seeking for or were granted asylum in Croatia. In doing so, the paper compares the results of other European empirical research with the ones obtained in Croatia, and it also questions theses of some scholars on questionable integrative role of sport, as well as the theses that sport is more an area of creating distinction and status than an area for inclusion and building social bridges between the host society and immigrants.

Key words: integration, refugees, asylees, asylum seekers, integration through sport

Uvod

Prema Borgogniju i Digennaru, „brojni radovi nastoje pokazati da sudjelovanje u organiziranim sportskim aktivnostima može imati utjecaj na stupanj integracije grupa koje su u društveno nepovoljnom položaju (Stewart-Withers i Brook 2009; Levermore 2008; Stratton et al. 2005; Keogh 2002; Coatler et al. 2000)“ (Borgogni i Digennaro 2015, 114). Međutim, na novim se migrantskim zajednicama sport, kao izvor društvenog kapitala koji spaja i povezuje, manje istraživao (Galasinska 2010, prema Spracklen et al. 2015, 114). Izbjeglice koje traže ili su dobile međunarodnu zaštitu u Hrvatskoj nakon 2000. g., na temelju Ženevske konvencije o statusu izbjeglica iz 1951. g., dakle tražitelji azila i azilanti, predstavljaju upravo takve, „nove“ migrante. U periodu od 2006. do kraja 2017. g. Republika Hrvatska je odobrila međunarodnu zaštitu za 485 osoba (337 muškaraca i 148 žena, kako je bilo navedeno 1. ožujka 2018. na mrežnim stranicama hrvatskog Ministarstva unutarnjih poslova, www.mup.hr). Od toga, najveći broj zaštita odobren je u 2017. g., za 211 osoba. U ovom članku razmatram integraciju izbjeglica kroz sport, točnije nogomet. Istraživanje koje je osnova ovog rada provedeno je u okviru izrade moje doktorske disertacije (Jurković 2018), u razdoblju od ožujka 2015. do rujna 2017. g. Cilj rada je, na temelju studije slučaja Nogometnog kluba (NK) Zagreb 041, propitati koje sve dimenzije integracije (usp. Penninx i Garcés-Mascreñas 2016a) može imati sudjelovanje u sportskim aktivnostima za osobe koje traže ili su dobile azil u Hrvatskoj. U radu se i problematizira kritičnost nekih istraživača o integrativnoj ulozi sporta i njihovo mišljenje da je sport više prostor stvaranja distinkcije i statusa nego inkluzije i građenja mostova između društva prihvata i imigranata (usp. Spracklen et al. 2015).

Generalni kontekst hrvatskog nogometa u vrijeme provođenja istraživanja i nastanka ovog rada je, ukratko, sljedeći. S jedne strane, nogomet u Republici Hrvatskoj od 1990-ih ne prestaje biti predmetom snažne politizacije i političke instrumentalizacije odozgo i/ili odozdo (usp. Vrcan 2003, 122) te je od svih sportova ostao „najizrazitiji pokazatelj pokušaja da se nastavi korištenje sporta u političke svrhe“ (Lalić 2018, 209), pri čemu su mnogi političari i drugi akteri preko nogometa osnaživali ili pokušavali osnažiti svoj socijalni, simbolički i ekonomski kapital (Lalić 2018, 378). S druge strane, posljednjih je godina u Hrvatskoj prisutan internacionalno zastupljeni pokret Protiv modernog nogometa (engl.: Against Modern Football ili AMF), vezan, između ostalog, uz pobune navijača nogometnih klubova upravo protiv sprege između uprava nogometnih klubova i politike. Tako su u Hrvatskoj nastali klubovi Varteks Varaždin i Futsal Dinamo. O navijačima i klubovima vezanim uz pokret AMF u Hrvatskoj pisali su Perasović i Mustapić (2013; 2017), Šantek i Vukušić (2016), Tregoures i Šantek (2017), Vukušić i Miošić (2017). U kontekstu istraživanja integracije azilanata kroz nogometni klub, niti jedan hrvatski nogometni klub koji se takmiči u nekoj od službenih hrvatskih nogometnih liga nema integraciju izbjeglica kao izričito navedeni cilj, osim kluba koji istražujem u ovom radu: NK Zagreba 041.

Metodologija

Polazeći od Swanbornove definicije studije slučaja (2010, 13), istraživanju NK Zagreba 041 (u daljnjem tekstu i: Klub) pristupila sam kao studiji društvenog fenomena koja se provodi unutar granica jedne društvene grupe (sportskog kluba) i prirodnog konteksta u kojem se proučavani fenomen događa: utakmica, sastanaka, skupština i neformalnih druženja ljudi koje okuplja Klub. Prateći ga unutar razdoblja dužeg od dvije godine, u studiji slučaja koristila sam nekoliko izvora podataka, od kojih su glavni bili: dostupni dokumenti (mrežne stranice i prezentacije Kluba), medijski napisi o Klubu, objavljeni istraživački radovi o Klubu; kao i otvoreni i polustrukturirani intervjui s članovima Kluba, navijačima, tražiteljima azila i azilantima koji su na bilo koji način bili povezani s Klubom te promatranje sa sudjelovanjem. Polazeći od metode utemeljene teorije, istraživačka su mi se pitanja sama postavljala i otvarala kako je tekao moj terenski rad (usp. Charmaz 2011) u kojem sam nastojala zahvatiti cjeloviti fenomen NK Zagreba 041 jer mi se jedino tako činilo mogućim dobiti jasnije uvide o nastojanjima i uspjesima Kluba vezanima uz integraciju izbjeglica. Parafrazirajući Geertzovu tvrdnju da antropolozi ne istražuju sela, već istražuju u selima (prema Potkonjak 2014, 17), istraživala sam ne (samo) integraciju izbjeglica unutar NK Zagreba 041, već sam istraživala unutar Kluba, obuhvaćajući sve njegove aspekte koji su se pokazali važnima za razumijevanje načina njegova funkcioniranja pa time i cilja koji si je postavio: integraciju izbjeglica. Takav pristup mi je pomogao izbjeći ono što je Becker (prema Hodges i Brentin 2017, 4) ocijenio problematičnim u situacijama u kojima istraživači zauzimaju određene strane: kada sociološki i etnografski opisi dođu do toga da skrivaju ključne aspekte interakcije u grupi kako bi je opisali u posebno pozitivnom ili negativnom svjetlu. Kako sam početkom 2016. g. postala članica Kluba i redovito sudjelovala na utakmicama nogometnog tima, ponekad mi je bilo teško napraviti istraživački pomak i ne promatrati Klub samo kroz pozitivno svjetlo, sa stajališta osobe koja navija za ili podržava Klub, što je pozicija koja se lako zauzima kada sudjelujemo u slobodnoj aktivnosti koja je već sama po sebi mjesto konstrukcije društvenog kapitala (usp. Spracklen et al. 2015, 115). No, temeljeći svoje istraživanje na etnografiji pojedinačnog (Abu-Lughod 1991) i dugotrajno bivajući na terenu, došla sam do rezultata koji ukazuju na heterogene društvene procese koji se otkrivaju između osoba vezanih uz Klub: „ljudi s njihovim vrijednostima, očekivanjima, mišljenjima, percepcijama, kontroverzama, odlukama, međusobnim odnosima i ponašanjem“ (Swanborn 2010, 13).

Teorijska polazišta

Koncept integracije, koji „nastavlja biti kontroverzan i uzrokom žustrih debata“ (Castles et al. 2002, 21), Penninx je jednostavno definirao kao „proces postajanja prihvaćenim članom društva“ (2007, 10). U recentnijim europskim istraživanjima znanstvenici su identificirali dimenzije koje sadrži integracija imigranata u društvo. Tako je Esser (2001, prema Penninx i Garcés-Mascreñas 2016a, 13) identificirao četiri dimenzije integracije: kulturalizaciju (sličnu socijalizaciji), smještaj (označuje poziciju u društvu), interakciju (znači društvene

odnose i mreže) i identifikaciju (pripadanje), pri čemu je u zadnjoj dimenziji, identifikacijskoj, naglasak bio na subjektivizaciji integracijskog procesa, tj. percepciji integracije s polazišta samih migranata. Heckmann i Schnapper (2003, prema Penninx i Garcés-Mascareñas 2016a, 13) razlikovali su strukturnu, kulturnu (akulturaciju), interakcijsku i identifikacijsku dimenziju integraciju. Iz takve perspektive, prema Penninx i Garcés-Mascareñas (2016a, 13), integracijska dinamika i brzine bile su različite za svaku od dimenzija, dok su procesi strukturne marginalizacije i nejednakosti za integraciju postajali ključni. Nadalje, Penninx i Garcés-Mascareñas (2016a) razlikuju tri dimenzije integracije: pravno-političku, društveno-ekonomsku i kulturno-religijsku dimenziju. Društveno-ekonomska dimenzija integracije obuhvaća pristup i sudjelovanje imigranata u onim domenama društveno-ekonomskog života koje su važne za bilo kojeg drugog rezidenta. Istraživanja ove dimenzije, prema autorima, obuhvaćaju pitanja poput ovih: imaju li imigranti jednak pristup institucionalnoj infrastrukturi pri nalaženju posla, smještaja, obrazovanja i zdravstvene skrbi? Kulturno-religijska dimenzija integracije odnosi se na područje *percepcija i praksi* imigranata i društva primitka (Penninx i Garcés-Mascareñas 2016b, 159) kao i na njihove recipročne reakcije na razliku i različitost. Na području istraživanja integracije imigranata kroz sport, istraživanje Spracklena et al. (2015) kritički je propitalo pozitivnu ulogu sporta u suzbijanju isključenosti, poticanju inkluzije i konstruiranju interkulturalizma, što mu mnogi donositelji odluka i znanstvenici hipotetički pripisuju. Utvrdili su da sport „obavlja posao hegemonije na način da čini Drugima i isključuje grupe nižeg statusa, posebno tamo gdje je dio nekritičke ponude slobodnih aktivnosti“ (Spracklen et al. 2015, 126). Premda ne sugeriraju da sport nema potencijala, ističu da je sport „skloniji reafirmirati Drugost i elitističku distinkciju“, dodajući tome da se moderni sport „koristi kako bi stvorio distinkciju i status“, te da „niti jedan oblik društvenog kapitala ne može zamijeniti ekonomski kapital investiran u mnoge vrste sporta“ (Spracklen et al. 2015, 126).

Od svih navedenih dimenzija, igranje za nogometni klub ili treniranje nogometnog kluba u podjeli kakvu su predložili Penninx i Garcés-Mascareñas (2016a) zahvaća društveno-ekonomsku i kulturno-religijsku dimenziju, budući da uključuje dimenziju prihvaćanja u društvo kakvo čini nogometni klub i njegovi navijači te dimenziju kulture – obostranog prihvaćanja nepisane kulture ponašanja i vrijednosti kluba te prihvaćanja kulture svakog od igrača ili trenera koji sudjeluju u radu kluba. Ta je dimenzija u tome slična s Esserovom dimenzijom kulturalizacije (2001, prema Penninx i Garcés-Mascareñas 2016a, 13), bliske socijalizaciji. Međutim, kako će se detaljnije izložiti u daljnjem tekstu koji predstavlja rezultate istraživanja, sudjelovanje u nogometnom timu može značiti i identifikacijsku dimenziju integracije te, suprotno tvrdnjama Spracklena et al. (2015), imati integrativnu ulogu.

NK Zagreb 041: nastanak, ciljevi i vrijednosti

NK Zagreb 041 osnovan je u prosincu 2014. g. kao prva direktnodemokratski organizirana sportska udruga u Hrvatskoj. Kako je 15. veljače

2018. navedeno na mrežnoj stranici Kluba (www.nkzagreb041.hr), direktna demokracija „postavlja subjekt demokracije na čelo svih odluka. Ona daje mogućnost svim članovima da jednako participiraju u odlukama koje se donose“. Na skupštini Kluba donose se sve bitne odluke o kojima odlučuju svi njegovi prisutni članovi, a radne grupe Kluba su „nosioci cijelog posla“ i u njih se može uključiti svaki član. Godine 2017. Klub je imao 183 člana, porijeklom iz više zemalja: Hrvatske, Slovenije, Australije, Engleske, Njemačke, Slovačke, Portugala, Sjedinjenih Američkih Država. Financira se isključivo članarinama, donacijama i novcem koji se dobije iz projekata u kojima sudjeluje, uglavnom zajedno s udrugama civilnog društva, članicama Kluba. NK Zagreb 041 igra u Trećoj zagrebačkoj ligi (zadnjoj hrvatskoj službenoj ligi) i svoju prvu službenu utakmicu odigrao je u rujnu 2015. g. Domaće utakmice igra na terenu drugog nogometnog kluba u zagrebačkoj četvrti Dugave, u kojoj je smješteno i prihvatilište za tražitelje azila, znano kao Porin¹.

Vrijednosti za koje se Klub zalaže definirane su kao: „protiv modernog nogometa, protiv bilo kojeg oblika diskriminacije, samoupravljanje – autonomno upravljanje, rad u i sa lokalnom zajednicom, integracija, podržavanje inicijativa koje dijele naše vrijednosti, nogomet za sve i svi za nogomet“². Klub je nastao po uzoru na druge europske nogometne klubove koji su bili osnovani u protest protiv nogometa koji je isključivo vođen komercijalizacijom i profitom. Takvi su bili, na primjer, klubovi F. C. United of Manchester, SV Austria Salzburg, CS Lebowski, HFC Falke.

Ideja o osnivanju sličnog kluba u Zagrebu došla je od dijela članova navijačke grupe Bijeli anđeli, koji su navijali za nekada hrvatski prvoligaški NK Zagreb. Razočarani načinom vođenja tog nogometnog kluba te općenito sa stanjem u hrvatskom nogometu, Bijeli anđeli su odlučili osnovati svoj nogometni klub. Ideji su se pridružili i neki drugi ljudi, koji nisu bili primarno nogometni navijači, već su osnivanje nogometnog kluba prihvatili kao mogućnost za implementaciju nekih drugih građanskih inicijativa, prvenstveno borbe protiv rasizma i diskriminacije. Tako su Vukušić i Miočić (2017) ustvrdili da je NK Zagreb 041 jedini ljevičarski hrvatski nogometni klub, kojemu nogomet nije jedini centar fokusa, već su to i razne društvene aktivnosti kao što su „implementacija klasičnih ljevičarskih političkih ideja kao što su antirasizam, antihomofobija, integracija izbjeglica u društvo i općenito rad u zajednici“ (2017, 11). Time su se, prema istim autorima, navijači Zagreba 041 distancirali od tradicionalnog razumijevanja navijačke supkulture i stvorili nov, „hibridni“ supkulturni identitet u kojem su „aktivistički (politički i socijalni) identitet i identitet nogometnog navijača neodvojivi i oblikuju jaku novu vrstu osnove upravljanja klubom“ (Vukušić i Miočić 2017, 11)³.

¹ Naziv Porin dolazi od naziva hotela (Hotel Porin) koji je bio smješten sve do 2011. u zgradi u kojoj se sada (i od 2011. g.) nalazi Prihvatilište za tražitelje azila.

² Izvor: prezentacija članova NK Zagreb 041, održana na Tribini „Protiv modernog nogometa“ u travnju 2017. g. u prostorijama Kluba studenata Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

³ Propitivanje „ljevičarskog“ atributa koji navedeni autori pripisuju NK Zagrebu zahtijevalo bi posebnu analizu i raspravu koja nadilazi opseg i temu ovoga rada.

Međutim, etnografija pojedinačnog (Abu-Lughod 1991), polazište istraživanja predstavljenog u ovom radu, osporava tu tezu jer otkriva da se ta dva identiteta ne poklapaju u Klubu uvijek. To nepoklapanje nadalje proizvodi nezadovoljstvo jednog dijela navijača događanjima vezanim uz Klub koje potom rezultira odlukom da se ne odustane od identiteta navijača (Bijelog anđela), ali i da se ne prihvati identitet člana Kluba. Jedan od navijača, član Bijelih anđela, objasnio mi je da je bio protiv osnivanja Kluba i da nije njegov član jer je smatrao da nemaju „masu“, ljude potrebne za vođenje jednog nogometnog kluba. Bio je skeptičan i pesimističan i oko budućnosti Kluba: „pošto mislim da je to prevelika kriška kolača koju mi ne možemo pojesti jer mi imamo premali fond ljudi koji će se baviti Klubom. I to se sad vidi, to se uvijek vidi na utakmicama da fali ljudi oko organizacije tih nekih stvari“. Objasnio mi je i da postoji razlika između navijača, Bijelih anđela, i ljudi koji dođu na teren bodriti Klub te da su ovi potonji „fanovi“, ljudi koji podržavaju Klub i kojima se više sviđa „ta neka ljevičarska špreha⁴“ nego sam nogomet. Nadalje, problem je vidio i u NGO-izaciji⁵ Kluba, objašnjavajući to na sljedeći način:

„mi se svi borimo protiv nekakvog kapitalizma, protiv nekakve mafije, protiv nekakve nepravde i protiv svih tih nekakvih modernih stvari, i protiv Europske unije... a onda se primaju novci od te iste države, primat će se novci i preko projekata koji su sponzorirani od Europske unije, od Grada Zagreba... i onda mi je to sve isto kontradiktorno... Po meni, ja mislim da smo mi opet ušli u priču oko modernog nogometu i da smo mi opet unutar sistema...meni je to nekako promašena bit, i zato se ne želim učlaniti u Klub jer ja sam protiv toga“.

Kazivanja ovog Bijelog anđela potvrdila su i neka od istraživanja koja je o Anđelima proveo Hodges (2015, 2016, 2016a), pišući o otporu nekih od članova Anđela prema „NGO“-smjeru razvoja Kluba, s argumentom da to odvodi udrugu od nogometno fokusiranih aktivnosti na terenu. Drugi članovi su takvu uključenost u projekt pravdali kao način dolaženja do sredstava za opremu koja će se kasnije moći koristiti kao oprema kluba (Hodges 2015, 11).

Financiranje Kluba postalo je jedan od njegovih ključnih izazova na početku sezone 2017./2018. jer je sudjelovanje u službenoj nogometnoj hrvatskoj ligi, prema riječima navijača: pa makar to bio „sedmi rang natjecanja... ful amaterski“, značilo i trošak za Klub, u iznosu od oko 8.000 eura po jednoj nogometnoj sezoni.

Navedena kritičnost organizacije Kluba i njegovog vođenja koje naginje prema NGOizaciji kao načinu financiranja obaveza koje proizlaze iz činjenice da se Klub takmiči u hrvatskoj nogometnoj ligi, indirektno se odražava i na integrativnu ulogu Kluba. Naime, fokus rada članova Kluba (koji na svemu rade volonterski) okreće se više načinima podmirivanja financijskih obaveza (što rezultira i

⁴ Špreha, u žargonu: govor, diskurs.

⁵ NGO je kratica od engl. Non-Governmental Organisation – nevladina udruga.

određenim frustracijama), a manje međuljudskim odnosima i interakciji koji su ključni za privlačenje novih članova u Klub, bilo da se radi o azilantima ili članovima lokalne zajednice.

Aktivnosti Bijelih anđela i NK Zagreba 041 koje uključuju izbjeglice

Začetnici NK Zagreba 041, članovi udruge Bijeli anđeli (u nastavku: Anđeli), započeli su već oko 2011. g. druženja s izbjeglicama. To su bile nogometne utakmice organizirane uglavnom preko nevladine udruge Centar za mirovne studije (www.cms.hr) koja je provodila projekte koji su uključivali tražitelje azila i azilante. U takvim utakmicama nogomet su igrali tražitelji azila protiv navijača, Anđela koji su amaterski igrali nogomet. Kazivač, član Anđela, rekao mi je da su igrali „s azilantima nogomet zbog toga što uopće nije bilo bitno tko je šta nego je bitna bila samo igra“. Hodges je pisao i o aktivnostima koji su Anđeli provodili s mrežom navijača FARE (Football against Racism in Europe), preko koje su distribuirani mali iznosi novca za tjedan u kojem bi navijačka udruga ili nogometni klub organizirali uglavnom ne-natjecateljske turnire, „na kojima se slikaju sa zastavom FARE-a i promoviraju rasnu jednakost u nogometu“ (Hodges 2015, 7). Tada su se redovito pozivali tražitelji azila, „grupa s kojom su Anđeli u redovitom kontaktu“, da sudjeluju na turniru koji se sastojao od timova uglavnom sastavljenih od članova raznih nevladinih udruga i ljevičarskih grupa (Hodges 2015, 7). U polustrukturiranom intervjuu s kazivačem koji je član Kluba i aktivan u radu s djecom izbjeglicama, saznala sam da je rad s izbjeglicama već na osnivačkoj skupštini Kluba, krajem 2014. g., bio predviđen kao važan dio aktivnosti Kluba. No, problemi s tražiteljima azila i azilantima su bili ti da ih je teško bilo registrirati u Hrvatskom nogometnom savezu (HNS-u). Naime, Međunarodna federacija nogometnih saveza (FIFA) inzistirala je da kod registracije nogometnog igrača u nekom nogometnom savezu igrač (stranac) donese ili ispisnicu iz svog matičnog saveza ili potvrdu da nikada nije bio upisan u nogometni savez u svojoj zemlji. Tražiteljima azila i azilantima bilo je najčešće nemoguće dobiti takve potvrde. Klub je uspio bio postići kompromis s HNS-om da za njih policijska uprava izda potvrdu da se „ti ljudi stvarno ne smiju javiti u svoju zemlju, da su tamo u nekom problemu, da su tražitelji azila ili azilanti i da se ne smiju javiti“, kako je rekao kazivač član Kluba. Nakon toga bi ti igrači dobivali dozvolu za igranje nogometa za Klub. No, svaki se takav slučaj rješavao individualno, postupak je dosta dugo trajao i nikada nije bilo sigurno hoće li policijska uprava izdati potvrdu za tražitelja azila i azilanta ili neće. Uz to, postojalo je i pravilo o tome koliko stranaca može biti u jednom trenutku na terenu, a u ligi u kojoj se takmičio Klub u jednom trenutku na terenu je moglo biti najviše dva stranca, točnije državljana zemalja koje nisu članice Europske unije.

Na utakmicama koje je igrao NK Zagreb 041 uvijek je bilo veselo, pjevale su se navijačke pjesme iz sveg glasa, svirali su se bubnjevi. Na ogradi oko igrališta često su bili izvješeni transparenti s natpisima „Izbjeglice dobrodošle“ i „Sve boje su lijepo“. U nekim trenucima palile bi se i baklje, inače zabranjene. Kazivač navijač objasnio mi je da se baklje prvenstveno pale „zbog emocija: nema ništa

ljepše kad se pjesma ori, oko tebe je stotinu istomišljenika i onda ne'ko zakuri baklju. Točka na i. Nešto najljepše“, dodajući da se baklje pale i „radi dojma, koreografije koja izgleda spektakularno“. Ovo govori o svojevrsnoj karnevaleskosti navijača Kluba, kao suprotnosti huliganizmu, od kojeg se razlikuje po izostanku nasilja na tribinama (usp. Perasović i Mustapić 2017). U kućici uz nogometni teren često se kuhala hrana. Kuhari i svi ostali koji su sudjelovali u organizaciji utakmica, kao i svi igrači i trener, radili su taj posao volonterski, bez novčane naknade. Na utakmicama bi na početku bilo dvadesetak ili tridesetak gledatelja da bi postepeno još dolazilo ljudi i do kraja utakmice bi se skupilo između 50 i 100 ljudi. Na neke značajnije utakmice došlo bi i do 200 ljudi. Na utakmicama su ime Zagreba skandirali svi na tribinama i van tribina: mlađi i stariji muškarci, žene, djeca; uključujući tražitelje azila i azilante. Djeca izbjeglice mahale bi zastavama Kluba i udarala u bubnjeve. Kada bi igrači Kluba zabili gol, svi su bili sretni, skandirali glasno i više puta „Zagreb, Zagreb“. Na jednoj od utakmica u proljeće 2017. g. došlo je nekoliko dječaka iz Porina, u dobi od oko 8 do 10 godina. Smjestili su se u centralnom dijelu tribine, među odraslima, veselili se, skakali, pričali njemački⁶, hrvatski, farsi. Na spomenutoj utakmici susrela sam i azilanta porijeklom iz Konga koji je bio muzičar i na tribini bi obično bubnjao. Upoznala sam tada i Portugalca koji živi u Engleskoj. Njemu je to bio drugi put u sezoni kako je došao na utakmicu Kluba i došao je u Zagreb na vikend, isključivo zbog utakmice. Znao je od prije za Bijele anđele i saznao da su osnovali Klub. To je bila „ljubav na prvi pogled“, rekao je. Postojali su slični klubovi i u Engleskoj, na primjer Clapton Ultras, ali mi je objasnio da je u Hrvatskoj našao nešto što je sličnije nogometu kakav se igra i gleda u Portugalu: „više je slobode, sreće... jednostavno je bolje“. U jednom trenutku sam ga vidjela kako drži baklju iz koje je šikljao plavi dim, te kako vodi navijačku pjesmu, na hrvatskom jeziku, izgovarajući prve dvije riječi, nakon koje je ostatak pjesme pjevala cijela tribina: „Zagrebe moj, volim te ja, lediš mi krv u žilama, zbog plave boje gubim razum ja...“.

Navedeni *gusti opis* (Geertz 1998) atmosfere s utakmica Kluba pokazuje kako je identifikacijska dimenzija integracije (usp. Esser 2001 i Heckmann i Schnapper 2003, prema Garcés-Mascareñas 2016a) s Klubom ostvarivana na razini gledatelja, i to ne samo azilanata, već i migranata koji povremeno migriraju unutar Europe motivirani nogometnim utakmicama na kojima se ne samo dobro osjećaju, već se osjećaju i kao „kod kuće“.

Etnografije pojedinačnog: trener i igrač Kluba

Klub je u sezoni 2015./2016., imao u svojim redovima dvije osobe koje su dobile azil u Hrvatskoj: trenera i igrača. S obojicom sam vodila više otvorenih i polustrukturiranih intervjua.

⁶ Radilo se o djeci koja su neko vrijeme provela u prihvatilištima za izbjeglice u Austriji da bi potom, s roditeljima, bila deportirana u Hrvatsku jer su na putu „za Zapad“, krajem 2015. ili početkom 2016. g., prošli kroz Hrvatsku.

Trener Kluba (star 35 godina) dobio je 2015. g. azil u Hrvatskoj. On je bio profesionalni igrač nogometa u Nigeriji, zemlji svog porijekla. Dok je kao dječak igrao nogomet, uzor mu je bio hrvatski nogometaš Zvonimir Boban i čak je po njemu dobio nadimak „Boban“. Kao profesionalni nogometaš je 2004. g. došao u Europu, igrati za crnogorski klub Jedinstvo Bijelo Polje na dvije godine i potom se vratio u Nigeriju. Tamo je bio napadnut, proveo je neko vrijeme u bolnici te je 2011. g. odlučio drugi put napustiti Nigeriju, ovaj put kao izbjeglica. Završio je u Hrvatskoj, u prihvatilištu za tražitelje azila u Zagrebu, gdje je proveo dvije godine čekajući na azil. U Porinu je počeo ohrabrivati druge tražitelje azila da počnu igrati nogomet, a Crveni križ im je osigurao teren: „U nogometu nismo se osjećali kao tražitelji azila već samo kao igrači, koji se bave sportom sasvim prirodno, kao svi ostali“ (Womack i Balta 2017). S trenerom sam vodila razgovore u ljeto 2017. g., kada više nije bio trener NK Zagreba 041 jer je zbog poslovnih i privatnih obaveza bio prisiljen odustati od posla trenera Kluba, koji je radio volonterski (bez dobivanja novčane naknade). Pričali smo o integraciji i njegovim iskustvima nogometnog trenera. Rekao je da smatra da je integracija „veliki proces koji zahtijeva puno strpljenja“ i da se o njoj treba učiti od ljudi koji su bili u sličnoj situaciji jer se drugačije integracija ne može shvatiti: „netko tko živi sa svojim roditeljima i ima sve što mu je potrebno nikad neće shvatiti što je integracija.“ Porin (prihvatilište za tražitelje azila) bila je njegova najveća škola u životu, tamo je dobio najviše znanja jer je tamo morao živjeti s raznim ljudima, iz raznih dijelova svijeta, koji pričaju razne jezike i imaju različite poglede na život. O procesu integracije puno je naučio i kroz nogomet u koji se uključio dok je čekao azil u prihvatilištu. Rekao je: „Kada smo počeli igrati, nije bilo važno otkuda je tko, koje je vjeroispovijesti“. Sjeća se da su policajci i ljudi iz Crvenog križa koji su radili u Porinu gledali njih, tražitelje azila, kako igraju nogomet i to je za njega bilo „jako lijepo“ jer je to bila jedina stvar koja ih je privukla, nešto što su uočili i htjeli pratiti. Kako je kazivač rekao, tražitelji azila su igrali s radošću, a policija ih je gledala i svi su bili sretni. Tako je etnografija pojedinačnog (Abu-Lughod 1991) pokazala da prihvatilište za tražitelje azila ne mora uvijek biti „područje nesigurnosti“ u kojem se teško gradi povjerenje između tražitelja azila i zaposlenih službenika (usp. Pozniak i Petrović 2014). Tražitelji azila koje je on trenirao znali bi igrati i protiv ekipe roditelja djece hrvatskog porijekla koja su trenirala za NK Utrinu, lokalni klub smješten nedaleko od Porina. Tražitelji azila su uglavnom pobjeđivali roditelje, a jednom zgodom ga je predsjednik NK Utrine pitao bi li htio trenirati djecu. Kazivač je na to odgovorio da ne poznaje dobro hrvatski jezik i da ne može komunicirati s djecom, no predsjednik mu je rekao da to nije važno, da „nogomet govori samo jednim jezikom“. Kazivač je na to dodao: „to nikada neću zaboraviti i odabrao sam ono što mi je rekao te počeo trenirati djecu“. To je bilo 2014. godine. Trenirao bi tada ujutro tražitelje azila, a navečer djecu. Rekao mi je da je „Utrina“ uvijek u njegovom srcu jer su

„to ljudi koji su me prihvatili bez ikakvog razloga, bez interesa, samo iz ljubavi. Tu se ne radi o marketingu, ne radi se o tražitelju azila, već je to samo ljubav. Stalo im je bilo do mene, voljeli su me. Poštovali su me kao ljudsko biće, a ne kao tražitelja azila, ne kao trenera kojeg žele iskoristiti, već kao nekoga koga samo vole. To je nešto što sam vidio u

očima tih roditelja... Zato sam bio tako sretan kada su mi dali tu priliku“.

Godine 2015. dobio je ponudu od NK Zagreb 041 da trenira njegove igrače. To je bilo, prema njegovim riječima, „vrlo, vrlo teško u početku jer sam imao igrače od kojih neki nikada nisu igrali na velikom terenu, neki nisu ni razumjeli što igranje nogometa na velikom terenu znači“. Rekao je da je s nogometnim timom htio postići rezultate, a to je bilo moguće samo uz postojanje discipline. U radu s Klubom uočio je da stariji igrači nisu blagonaklono gledali na mlađe igrače koje je on htio uključiti u tim bez obzira što griješe, smatrajući da mlađi igrači donose potrebnu energiju i dinamiku nogometnom timu. Osim toga, oni su i budućnost svakog nogometnog kluba. Na to je dodao: „Ako Klub nema razumijevanje da treba stvoriti prostor za mlađe igrače, ljude iz Hrvatske, stvoriti prostor da igraju, uživaju u igri i da ih se prihvaća s ljubavi, kako će onda stvoriti prostor za strance?“.

Dodao je i da je, otkad je prestao trenirati Klub, dolazio i dalje na utakmice Kluba te bi se uvijek odazvao kada su ga zvali ili ga pitali da im u nečemu pomogne. To je činio jer „još uvijek voli Klub“. Pričajući dalje o svojoj uključenosti u Klub, rekao je da su mu neki članovi govorili da je on identitet Kluba (usp. identifikacijska dimenzija integracije, Esser 2001 i Heckmann & Schnapper 2003, prema Penninx i Garcés-Mascreñas 2016a). On to nije htio biti jer bi to značilo da u nogometnom timu nisu svi jednaki, što nije mogao prihvatiti: „svako je jednak u ovom Klubu, bez obzira jesi li crn, bijel ili bilo što drugo – ti si igrač ovog tima i član ovog Kluba i ako ne igraš dobro nogomet, nećeš igrati. Ako nisi dobar trener, nećeš trenirati. Ne mogu biti trener zbog identiteta, ne prihvaćam to“. Osim toga, nije htio da on bude razlog zašto bi tražitelji azila ili azilanti dolazili igrati za Klub, već bi trebali željeti igrati za Klub zbog samog Kluba. Njegovo je mišljenje bilo da Klub treba stvoriti okruženje povjerenja na terenu gdje će se tražitelji azila osjećati sigurno, ravnopravno svima ostalima jer se tražitelj azila „nije rodio kao tražitelj azila već kao ljudsko biće“. Te osobe, prema njemu, moraju steći povjerenje u Klub i htjeti u njemu igrati nogomet, što se nije moglo ostvariti samo kroz osobu trenera koji je azilant. Znao je da Klub može stvoriti takvo okruženje, ali ga članovi Kluba nikada nisu pitala o tome. Na kraju je dodao: „NK Zagreb 041 će uvijek biti za mene klub koji poštujem“. Pridružio se Klubu jer je želio dati svoj doprinos, bilo da se radi o integraciji ili o tome da budeš aktivan u društvu. U NK Utrini je bio sretan jer ga nitko nije doživljavao kao tražitelja azila te je naglasio: „zar se ne čovjeka treba gledati kao na tražitelja azila? Ako je netko u Hrvatskoj pet godina i dalje se smatra tražiteljem azila, zar je to društvo u kojemu želi živjeti zauvijek? Ako je tako, onda promašujemo bit toga što je prava integracija“. Dodao je da bi čovjek trebao biti prihvaćen kao dio društva, a ne uvijek kao tražitelj azila. Za njega je integracija slojeviti proces koji se najbolje može opisati na sljedeći način: „Kada se rodi dijete, ono treba naučiti kako sjediti, kako puzati, kako stajati i onda kako hodati. To je proces. I mislim da je tako u svemu u životu, ne samo kada se radi o integraciji, već i o školovanju, zaposlenju“. Dodao je: „ne želim da se na mene gleda kao na slabu osobu... već kao na osobu koja doprinosi društvu. Želim vidjeti tu razinu [integracije, op.a.], a ne da tražitelji azila uvijek rade s tražiteljima azila, kako bi dokazali da su tražitelji azila. Tražitelji azila trebaju raditi i s

društvom“. Mislio je da u Hrvatskoj nije dostignuta ta razina jer je Hrvatska još uvijek u procesu učenja o tražiteljima azila, otkad je postala članica Europske unije.

Druga osoba koja je dobila azil u Hrvatskoj i bila registrirana kao igrač u NK Zagrebu 041 bio je Senegalac (27 godina star). U jednom od naših intervjua rekao mi je da „Zagreb 041“ nije za njega udruga ili organizacija, već „nogometna ekipa, obitelj“. Oni su ga prihvatili i prije no što je dobio svoje „papire“, misleći na azil i uz njega vezanu dozvolu boravka u Hrvatskoj. Naveo je tri osobe, među kojima i navijača-kazivača, kao osobe koje je prve tamo upoznao i s kojima je igrao nogomet, dok je još bio u Porinu i čekao na azil. Poslije je postao igrač NK Zagreba 041. Igrao je jednu sezonu (2015./2016.) jer nakon toga više nije imao vremena za redovito treniranje i igranje nogometa. No ostao je u kontaktu s igračima i ekipom oko Kluba, čuli su se i povremeno vidali. Prema njegovom mišljenju, NK Zagreb 041 imao je značaj za njegovu integraciju jer su ga „ti ljudi“ primili, prihvatili. Objasnio je to sljedećim riječima: „Slušaj... rođen sam i odrastao u obitelji koja voli ljudsko biće i koja poštuje ljudsko biće. Ja sam tako odgajan“, dodajući da je „041“ za njega obitelj jer prvi dan kada su se upoznali na treningu, kada je tamo vidio 15 osoba iz Hrvatske, između njih se stvorilo takvo ozračje kao da se poznaju pet godina: „Pričali smo, smijali se, bilo je *cool*. Tamo je bilo ljudske topline... to je ono što poštujem... i zato ako kažeš organizacija, ne, to je *obitelj*, to nije organizacija“. Kazivač iz Senegala u zadnjoj nogometnoj sezoni (2016./2017.) nije više bio igrač NK Zagreba 041. Nisam ga vidala ni na utakmicama, kao navijača ili promatrača. U intervjuu koji sam s njim vodila krajem ljeta 2017. g., na pitanje zašto više nije ni igrao ni dolazio na utakmice Kluba, odgovorio je da je imao puno poslovnih obaveza.

Zaključak

Provedeno kvalitativno istraživanje integracije izbjeglica kroz nogometni klub pokazalo je da su uz NK Zagreb 041 povezani višestruki identiteti (pri čemu je identitet istovremeno individualni osjećaj i osjećaj pripadnosti zajednici, usp. Grbić Jakopović 2014, 39) zbog kojih se ljudi učlanjuju ili prate njegov rad i dolaze na utakmice nogometnog tima: identitet nogometnih navijača, identitet člana sportske udruge koja se zalaže za određene vrijednosti, identitet simpatizera takvog jednog, „drugačijeg“ nogometnog kluba. Zanimljivo je da su neki od članova Kluba, prema riječima kazivača trenera, htjeli njemu, osobi koja je dobila međunarodnu zaštitu u Hrvatskoj, pripisati oznaku „identiteta Kluba“, što on nije htio prihvatiti, smatrajući da svi trebaju biti jednaki. Nadalje, na identifikacijskoj razini integracije (Esser 2001, Heckmann i Schnapper 2003, prema Penninx i Garcés-Mascareñas 2016a) Klub ima više značenja: jedno je značenje koje toj razini pripisuje trener koji je Klub prihvatio prvenstveno kao prostor profesionalnog djelovanja, gdje će pokazati svoje znanje i iskustvo o nogometu; drugo je značenje obitelji koje je Klub imao za igrača nogometa; a treće je značenje ono koji neki članovi Kluba za njega pretpostavljaju: Klub kao mjesto otvoreno tražiteljima azila i azilantima i njihovoj integraciji u društvo. To treće značenje pokazalo se tek kao nešto čemu Klub teži,

no u praksi teško ostvaruje. Naime, na početku sezone 2017./2018., u Klubu nije bilo aktivnih igrača niti trenera koji su bili azilanti ili tražitelji azila.

Udruga navijača Bijeli anđeli započela je druženja i igranja nogometa s izbjeglicama i tražiteljima azila nekoliko godina prije no što je sam Klub, NK Zagreb 041, osnovan. Za jednog od mojih kazivača, azilanta, te su aktivnosti bile ključne jer je u tom druženju uspostavio društvene veze (mostove, usp. Ager i Strang 2004; Spracklen et al. 2015) s „domaćim dečkima“ koje su se pokazale važnima za njegov osjećaj povezanosti s onim što će kasnije postati Klub, a on njegovim igračem. Time je osporena teza Spracklena et al. (2015) da je povezivanja između imigranata i lokalnog stanovništva kroz sport upitno. Drugi kazivač, trener, nije uspio takve društvene mostove koji su slični obiteljskim stvoriti s Klubom, ali ga je stvorio u drugom nogometnom klubu, za što je ključan bio osjećaj da su ga tamo primili „samo iz ljubavi“, ne gledajući u njemu izbjeglicu ili azilanta. Kod oba kazivača azilanta te povezanosti, poput obiteljskih, s pripadnicima lokalne zajednice događale su se na interakcijskoj i identifikacijskoj (Esser 2001 te Heckmann i Schnapper 2003, prema Penninx i Garcés-Masareñas 2016a) odnosno društvenoj razini (Penninx i Garcés-Masareñas 2016a) njihove integracije. Ekonomsku integraciju kroz Klub nisu ostvarili ni igrač ni trener Kluba. Nadalje, pokazalo se da nogometni klub može biti mjesto u kojemu se igrač ili trener osjeća ravnopravno svima drugima, što je bit integracije, kao procesa postajanja prihvaćenim članom društva (Penninx 2007:10). Istraživanje je potvrdilo i da je integracija dvosmjernan proces, koja je kao takva i uvrštena u dokumente Europske komisije (usp. Penninx i Garcés-Masareñas 2016a, 1), proces u kojem svako svakoga mora prvenstveno biti spreman čuti, potom razumjeti i sukladno tome djelovati. Ta dvosmjernost integracije treba biti usmjerena na pojedinca, konkretnu osobu, a ne na apstraktni pojam izbjeglice, pri tome ne zaboravljajući da „kada u nekome uporno želite vidjeti tražitelja azila, onda ga stavljate u drugu klasu“, kako je naveo kazivač trener. Potrebno je stoga i neprestano propitivati pozicije moći s kojih govorimo kada govorimo o integraciji, jer, parafrazirajući još jednom kazivača trenera, može li „netko tko živi s roditeljima i ima sve što je potrebno“ u potpunosti shvatiti što je integracija, kako se ona odvija ili treba odvijati?

Istraživanje je pokazalo i da se integracija kroz neki sportski klub ne može sagledavati bez razumijevanja dinamike samog kluba i pretpostavljajući da će sama činjenica da je klub naklonjen izbjeglicama značiti i da će se izbjeglice kroz njega dobro integrirati. U tom smislu ovo je istraživanje potvrdilo tezu Spracklena et al. (2015) da se ne može tvrditi da se nove migrantske zajednice samo trebaju organizirano baviti sportom kako bi postale uključene u zajednicu. No, s druge strane, istraživanje je opovrgnulo tvrdnju istih autora da u sportu ne dolazi do stvaranja društvenih mostova između imigranata (u ovom slučaju azilanata) i predstavnika lokalne zajednice, već samo do stvaranja veza među imigrantima, dakle unutar migrantske zajednice. Nogomet, kao aktivnost u kojoj svi pričaju istim jezikom, u hrvatskom se slučaju pokazao prostorom gdje je društvene mostove moguće i poželjno graditi, vodeći računa pri tome da se svakoga u toj igri doživljava ravnopravno, bez da mu se pripisuje identitet tražitelja azila ili azilanta.

Literatura

- Abu-Lughod, Lila. 1991. "Writing Against Culture". U *Recapturing Anthropology. Working in the Present*, prir. Richard Fox, 137-163. New York: School of American Research Press.
- Ager, Alastair i Alison Strang. 2004. *Indicators of Integration: Final Report*. London: Homme Office.
- Borgogni, Antonio i Simone Digennaro. 2015. „Jugando en equipo: el rol de las organizaciones deportivos en el apoyo a la integración social de los emigrantes. Playing together: the role of sport organisation in supporting migrants' integration“. *EMPIRIA. Revista de Metodología de Ciencias Sociales* 30: 109-131. DOI/empiria.30.2015.13887.
- Castels, Stephen, Maja Korac, Ellie Vasta i Steven Vertovec. 2002. *Integration: Mapping the Field*. London: Home Office Online Report 28/03. <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20110220105210/http://rds.homeoffice.gov.uk/rds/onlinepubs1.html> (preuzeto 17. siječnja 2017.)
- Charmaz, Kathy. 2011. *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: Sage Publications.
- Gerc, Kliford [i. e. Clifford Geertz]. 1998. *Tumačenje kultura I, II*. Beograd: XX vek.
- Grbić Jakopović, Jadranka. 2014. *Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet*. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF press.
- Hodges Andrew i Dario Brentin. 2017. „Fan protest and activism: football from below in South-Eastern Europe“. *Soccer & Society, June 2017*: 1-8, DOI: 10.1080/14660970.2017.1333674 (preuzeto 15. 8. 2017.).
- Hodges, Andrew. 2016a. „The hooligan as ‘internal’ other? Football fans, ultras culture and nesting intra-orientalisms“. *International Review for the Sociology of Sport Vol. 51 (4)*: 410–427.
- Hodges, Andrew. 2016b. „Violence and masculinity amongst left-wing ultras in post-Yugoslav space“. *Sport in Society* 19 (2): 174-186.
- Hodges, Andrew. 2015. „White Angels Zagreb: Combating Homophobia as ‘Rural Primitivism’“. Graz: Centre for Southeast European Studies. Working Paper 13. 1-23. <http://www.suedosteuropa.uni-graz.at/en/publication/white-angels-zagreb-combating-homophobia-%E2%80%99Crural-primitivism%E2%80%9D> (preuzeto 5. 8. 2017.).
- Jurković, Rahela. 2018. „Integracija osoba pod međunarodnom zaštitom u hrvatsko društvo“. Doktorska dis., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- Lalić, Dražen. 2018. *Nogomet i politika: Povijest i suvremenost međudnosa u Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura.
- Penninx, Rinus. 2007. "Integration Processes of Migrants: Research Findings and Policy challenges". *Migracijske i etničke teme* vol. 23/1–2: 7–32.
- Penninx, Rinus i Blanca Garcés-Mascareñas. 2016a. "The Concept of Integration as an Analytical Tool and as a Policy Concept". U *Integration Processes and Policies in Europe: Contexts, Levels and Actors*, prired. Blanca Garcés-Mascareñas i Rinus Penninx, 11-30. Cham: Springer. <http://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-319-21674-4> (preuzeto 15. 1. 2017.).
- Penninx, Rinus i Blanca Garcés-Mascareñas. 2016b. „Integration Policies of European Cities in Comparative Perspective: Structural Convergence and Substantial Differentiation“. *Migracijske i etničke teme* vol. 32/2: 155-189.
- Perasović, Benjamin i Marko Mustapić. 2017. „Carnival Supporters, hooligans, and the 'Against Modern Football' movement: life within the ultras subculture in the Croatian context“. *Sport in Society*, DOI: 10.1080/17430437.2017.1300395 (preuzeto 11. 5. 2018.)
- Perasović, Benjamin i Marko Mustapić. 2013. „Football Supporters in the Context of Croatian Sociology: Research Perspectives 20 Years After“. *Kinesiology* Vol 45/2: 262-275.
- Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Pozniak, Romana i Duško Petrović. 2014. „Tražitelji azila kao prijetnja“. *Studia Ethnologica Croatica* Vol. 26/1: 47-72.
- Spracklen, Karl, Jonathan Long i Kevin Hylton. 2015. „Leisure opportunities and new migrant communities: challenging the contribution of sport“. *Leisure Studies* 34 (1): 114-129. DOI: 10.1080/02614367.2014.939989. (preuzeto 11. 1. 2018.)
- Swanborn, Peter. 2010. *Case Study Research: What, Why and How?* London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: Sage Publications.
- Šantek, Goran Pavel i Dino Vukušić. 2016. „'Ovo je Dinamo!' – Fenomen Futsal Dinama kao alternativnog navijačkog kluba“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* Vol. 64/2: 289-302.
- Tregoures Loić i Goran Šantek. 2017. „A comparison of two fan initiatives in Croatia: Zajedno za Dinamo (Together for Dinamo) and Naš Hajduk (Our Hajduk)“. *Soccer & Society*, DOI: 10.1080/14660970.2017.1333679 (preuzeto 11. 12. 2017.)
- Vrcan, Srđan. 2003. *Nogomet – politika – nasilje: ogledi iz sociologije nogometa*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

⇨ R. Jurković, Migranti i sport: nogomet kao prostor integracije izbjeglica u Hrvatskoj ⇨

Vukušić, Dino i Lukas Miošić. 2017. „Reinventing and reclaiming football through radical fan practices? NK Zagreb 041 and Futsal Dinamo“, *Soccer & Society*, May 2017: 1-13. DOI: 10.1080/14660970.2017.1333676. (preuzeto 17.8.2017.)

Womack H. i Z. Balta. 2017. “Nigerian footballer scores success as a coach in Croatia”, 14. Lipanj. Pristupljeno 20. 7. 2017.
<http://www.unhcr.org/news/stories/2017/6/5937c4bb4/nigerian-footballer-scores-success-coach-croatia.html>

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

Драгана Антонијевић

Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета –
Универзитет у Београду
dantonij@f.bg.ac.rs

Милош Рашић

Етнографски институт САНУ, Београд
milos.rasic@ei.sanu.ac.rs

Аматерске позоришне представе српских миграната у Бечу*

Међу српским исељеницима у Бечу у протеклих двадесетак година појавиле су се културно-просветне организације и појединци који раде на презентовању савремене српске културе и живота миграната на другачији начин и с другачијим садржајима него што су то радили клубови наших исељеника. Циљ нам је да у овом раду представимо један сегмент тих активности, а то су аматерске позоришне представе које наши исељеници играју о себи и за себе. Након краћег прегледа карактеристика аматерских мигрантских трупа, посветили смо пажњу групи „Несврстани дилетанти“ коју је покренуо Дарко Марков, писац, аматер-глумац и режисер, који окупља око себе српске мигранте и заједно с њима припрема различите представе у којима на хумористичан начин приказује живот, рад и свакодневицу наших исељеника у Бечу. У истраживању аматерске мигрантске трупе „Несврстани дилетанти“ користили смо методе посматрања, неформалних разговора, интервјуа и упитника, уз употребу информација доступних на веб-сајту и фејсбук профилу Дарка Маркова.

Кључне речи: мигранти, аматерске позоришне представе, постмигрантско позориште, Беч, Дарко Марков

Amateur Theater Plays by Serbian Migrants in Vienna

In the last twenty years, several cultural and educational organizations developed amongst the Serbian migrants in Vienna, and they engage in presenting modern day Serbian culture

* Текст је резултат рада на пројектима бр. 177035 и бр. 177027, чији су носиоци Филозофски факултет Универзитета у Београду и Етнографски институт САНУ, а које у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС; као и пројекта „Нематеријално културно наслеђе у културно-уметничким друштвима и културно-просветним удружењима у Србији и дијаспори – едукација и презентација“, који је финансирао Министарство за културу РС, а чији је носилац Етнолошко-антрополошко друштво Србије.

and the lives of migrants in a different light and with a different approach than some other clubs of our former migrants. The goal we have set with this study is to present just one segment of these activities, and those are the amateur theater plays that our migrants take part in playing themselves and about themselves. After a short overview of the general characteristics of migrant theater troupes, and after giving several vivid examples of those troupes in Europe, we have set our sights on the group “Non-Aligned Dilatants” which was founded by Darko Markov, Serbian writer, amateur actor and director, who surrounds himself with Serbian migrants and together with them makes all sorts of shows in which they comically portray the life, work and day to day activities of our migrants in Vienna. In our study of the “Non-Aligned Dilatants” we have used the methods of observation, informal conversation, interview and questioners, along with the information available on the website and Facebook page of Darko Markov. In the conclusion of the study, we have deliberated the future of migrant theater troupes through the following aspects: problems with migrant enthusiasm and the energy needed to hold the troupes together for extended periods of time, secondly - to find the appropriate finances, thirdly – question of the content of plays regarding migrant’s and post-migrant’s destiny, and finally the problem of the language used in plays (i.e. migrant’s native or the language of the immigrant country).

Key words: migrants, amateur theater plays, post migrant theater, Vienna, Darko Markov

Аматерске мигрантске позоришне трупе

Уобичајено значење која се приписује изразима „аматер“ и „дилетант“¹ јесте да је реч о особи која се одређеној активности посвећује као нестручњак, као повремену учесник, испољавајући задовољство и љубав за такав ангажман. Аматеризам се најчешће јавља у сегментима уметничког, културног, забавног и спортског живота. Аматерима таква активност није професија, не зарађују тим послом за живот, већ се тиме баве из ужитка и ентузијазма, као споредном активношћу, при чему могу да стекну признање за свој рад и да покажу посвећеност у области којом се лаички баве. По мишљењу Роберта Стибинса, важне импликације аматерског ангажмана јесу следеће: аматеризам мора да подразумева паралелно постојање професионализма, односно особа које се истим послом баве као својим јединим занимањем и струком од које живе; аматеризам обично подразумева активност одраслих особа; рад аматера мора бити јаван и за неку публику која може бити и бројчано мала, сачињена, на пример, од родбине, пријатеља, комшија или случајних пролазника, но свакако је неопходан излазак на јавну сцену; аматеризам подразумева познавање и овладавање техникама, вештинама и знањима карактеристичним за област којом се аматер бави (Stebbins 1977, 588–590)².

¹ Дилетант је реч која води порекло из италијанског глагола „dilettare“ која значи „уживати“. Иако се данас израз дилетант често користи у негативном смислу, у значењу незналица, нестручњак, недоучена, површна особа, реч је изворно блиска појму „аматер“, у смислу љубитеља уметности или спорта, који се тиме бави из задовољства и забаве. Види: <https://www.znacenjereci.com/diletant/>; <https://velikirecnik.com/2015/11/21/diletant/>.

² Посматрачи птица, рекреативни планинари или риболовци, сакупљачи маркица и слично нису аматери, то су активности у доколици, без јавности и публике, односно то су хобији.

Аматерске позоришне трупе представљају облик аматеризма који има дугу историју појављивања у протекла два века, често пежоративно означавањем као неуметничког и невештог театра, с константним проблемом финансирања, али и важним местом које заузима у личном и комуналном животу глумца-аматера и њихове публике. Холдсвортова и сарадници истичу три различите перспективе кроз које се најчешће сагледава значај, допринос и циљ аматерског театра. Један приступ схвата позоришни аматеризам као вид алтернативног друштвеног и културног ангажмана, као вид авангардних тенденција и/или политичког отпора. Друга перспектива види аматерска позоришта као конзервативна, као носиоце естетских и политичких конвенција усмерених на култивисање и едукацију публике. Трећа линија истиче аматерско позориште као чувара традиционалних или угрожених културних вредности важних за национални или групни идентитет (Holdsworth et al. 2017, 6).

Овде ће бити речи о једном посебном виду аматерског позоришта које се ређе среће и представља релативно нову појаву – о *мигрантским позоришним трупима*, које се углавном могу сагледати кроз прву поменућу перспективу алтернативне друштвене критике и политичког отпора, а неке и кроз трећу перспективу чувара традиционалних вредности важних за национални и етнички идентитет. Заједничко им је да мигранти у тим представама играју себе, односно мигрантску групацију коју представљају и тумаче проблеме с којима се сусрећу. Неке од аматерских група су самоникле и самоорганизоване, неке друге су имале помоћ и подршку професионалаца у организацији и обучавању. Трупе су променљивог и нестабилног састава, будући да зависе од воље за учествовањем и расположивог времена миграната-глумца у односу на њихове егзистенцијалне околности, које утичу на присуство на пробама и представама. Будући да раде без личне материјалне надокнаде, неопходна финансијска подршка за њихов рад (реквизити, костими, изнајмљивање простора за пробе и представу) долази из различитих извора: често улажу део сопственог новца у реализацију представе, а зависе и од добровољних прилога или од финансијске подршке града/региона где су конкурисали за свој пројекат. Наступају на различитим местима – од улица и тргова до импровизованих затворених сцена или мањих позоришних простора, а ретко добијају прилику да наступе у познатијим и већим позориштима. Могу се начелно поделити у две групе: у позоришне трупе које чине глумци-аматери гостујући радници, и на групе које чине глумци-аматери избеглице и азиланти. Њихове судбине и проблеми су донекле различити, као и могућности да учествују у представама: гостујући радници, будући стационарани, у прилици су да у дужем временском интервалу играју своје представе у мање-више истом саставу, док се за избеглице и азиланте то не може рећи, јер је њихова судбина на одређеном

С друге стране, не може се бити лекар-аматер или професор-аматер! Дакле, постоје одређене професије у којима је могуће паралелно постојање аматеризма као вида допунске активности из забаве и ужитка а које су препознате у јавности, и оне у којима то није могуће.

простору неизвесна, па њихове представе могу бити одигране само једном, ређе више пута. Постојање мигрантског позоришта важно је и с позиција потребе за већом видљивошћу, разумевањем и прихватањем мигрантског субјективитета и социјабилности.

По мишљењу Кетрин Ален и Натана Гарнера, етнолошка и антрополошка вредност проучавања драмских перформанса може дати увид у својеврстан етнографски материјал који је унет у драму, преносећи поруке и глумцима и публици, а може бити предмет етнографског описа и антрополошке интерпретације (Allen and Garner 1995, 69). Зато сматрамо важним проучавање мигрантског позоришта као споја животних прича, усмене историје, миграцијских наратива, културе сећања и етнографског сведочења.

Без жеље да доносимо суд о бројности, распрострањености и квалитету аматерских мигрантских позоришта, поменућемо неке илустративне примере као увид у рад тих група.

У прву групу – групу глумаца-аматера гостујућих радника – свакако спада позоришна труппа српских гастарбајтера „Несврстани дилетанти“ из Беча, коју је основао Дарко Марков, о чему ће касније бити речи у тексту. Њима је слична група младих Словака у Лондону, који су 2016. године направили пројекат „Kickstarter“, изводећи представу *Migrants' Rhapsody*. Њихова жеља је била да у представи проговоре о искуству напуштања родне земље и напорног рада и тешког начина живота миграната који бива прикривен представама о благостању у страниј земљи, откривајући тиме праву цену одласка из домовине. Наишли су на изврстан одјек међу мигрантима из различитих земаља, који их охрабрују да наставе са својом представом. Средства за пројекат прикупљају тако што се на свом веб-сајту оглашавају нудећи разне врсте услуга за одређену суму новца (превођење, пеглање, мајсторске послове и сл).³ Турска билингвална мигрантска труппа „Kebab Show“ основана је у Лиону, у Француској, 2002. године и била је активна до 2011. Чинило ју је петнаестак мушкараца и жена, различитог годишта и професија, добро уклопљених у француску средину, будући да је већина припадала другој генерацији миграната. Глумили су на турском језику дела турских аутора, при чему су се многи придружили групи управо да би вежбали турски језик. Труппа је произвела изванредан број скичева и три целовечерња комада. Оснивачи труппе Халил Устундаг (Halil Üstündağ) и Мухамед Акиуз (Muhammet Akyüz) истакли су да је један од циљева позоришта био да се поведе дискусија на теме које су од интереса и значаја за турску заједницу. Труппа је имала инструментални и политички аспект, провоцирајући, посебно својим скичевима, дискусије после представа. Од три целовечерња комада, два – *Имамова кћи манекенка* и *Деца времена* – тичала су се турске културе и начина живота, те страха старијих генерација да ће се

³ Извор: <https://www.kickstarter.com/projects/1348408225/migrants-theatre>. Посећено 6.03.2018.

млади, под савременим утицајем, отуђити и напустити „традиционалне турске вредности“, тако да су представе биле донекле конзервативне по садржају. Трећи комад, *Француско, и ја сам овде, такође* односио се на имигрантски живот и заснивао се на хумористичким билингвалним језичким доскочицама, што је пак било добро примљено у другој и трећој генерацији, док се прва осетила „увређеном не разумевајући сасвим културни и лингвистички контекст представе“ (Schneider 2016, 46–48). У ову групу мигрантских драмских перформанса могао би се сврстати и пројекат *We Want to Speak of Old Times (Желимо да причамо о старим временима)* Christ the King 6th Form College из Лондона, који је окупио групу студената треће и четврте генерације досељеника да у представи говоре о искуству својих предака који су са Кариба дошли у Енглеску као гостујући радници током 50-их и 60-их година 20. века (Schweitzer 1998, 86–87). Неколико стручњака је радило са студентима обучавајући их како да сакупе личне приче својих рођака о домовини, о одлуци да мигрирају и о потоњем животу у Енглеској. Ради се заправо о етнографском материјалу, усменој културној историји, коју су студенти и њихови старији рођаци, уз професионалну помоћ, преточили у представу. Остарели мигранти су посебно уживали у импровизованим сценама намераваног, а никад оствареног повратка у домовину где их дочекују комшије и рођаци у веселом амбијенту карипских села. Студенти су пак, у свом делу перформанса, дали предност наративима о искуству усамљености новопридошних миграната и тешкоћама акултурације (Schweitzer 1998, 89).

Другу групу мигрантских трупа чине избеглице и азиланти⁴, поглавито са Блиског истока и Африке. Интересантан је пројекат *Elanadistika-pouite (Дођите да видите шта радимо)* из Атине, основан у септембру 2009. године. Ову флукутирајућу групу економских миграната и политичких избеглица, без одобреног боравка у Грчкој, чине непрофесионални плесачи и глумци који пак раде са професионалцима из различитих позоришта и плесачких трупа, који им помажу у наступима. Наступали су спонтано на отвореним сценама у Атини (што је била врста политичког перформанса), критикујући државну политику према избеглицама, сиву економију, у којој су ангажовани да би преживели, и растући национализам у Грчкој. Чланови трупе долазе и одлазе, многи након представе заврше у затвору или у избегличком кампу, а једном су завршили и у болници, када их је напала група присталица екстремне десничарске странке „Златна зора“ (Vourloumis 2014, 242). У својим перформансима користе музичку подлогу „ребетике“,

⁴ Мада се дејча позоришта не сматрају аматерским у правом смислу те речи, вреди поменути пројекат који је, уз помоћ УНИЦЕФ-а, остварио Прихватни центар за избеглице у Кикинди. Деца азиланти, углавном из Авганистана, Ирана и Таџикистана, њих двадесетак, припремила су, уз помоћ обучених особа, бајку *Снежана и седам патуљака*, коју су одглумили на фарси језику. Сада спремају бајку *Пепељуга*, коју ће одиграти на српском. Свима је било први пут да су се маскирали, обукли костиме и на јавној сцени, у овом случају Народног позоришта у Кикинди, извели неку представу. Доступно на: <http://www.unicef.rs/bajka-za-srecnije-detinjstvo/>.

жанра у оквиру грчке градске музике који се везује за подкултуру сиромашних. Избеглице, азиланти и политички мигранти користе ребетику да пошаљу поруку о својој незавидној егзистенцији, „криминализовани и демонизовани у грчком јавном животу“ (Vourloumis 2014, 247). По мишљењу Хипатије Вурлумис, трупа својим перформансима указује на процес „деидентификације“ као средњег пута између асимилације и супротстављања асимилицији (Vourloumis 2014, 253). *Beyond Theater* је европски здружени пројекат који се организује у Варшави, Барселони и Антверпену, окупља избеглице, азиланте, професионалце и локално становништво у играчко-музичком перформансу на отвореном, који треба да подигне свест нативног становништва о присуству избеглица и о њиховим проблемима.⁵ Сасвим другачији пројекат „позоришта сведочанства“ остварила је *Essingan* група несуджених миграната из Африке, који повремено наступају у Бамаку, главном граду државе Мали, приповедајући драмским перформансом о надама за бољу будућност, о искуству осујећеног бекства с афричког континента, издаји сународника којима су платили за бекство, те о несавладивим препрекама на које су наишли (Canut and Sow 2014).

Посебан случај представља тзв. *постмигрантско позориште* (*Post-migractisches Theater*), које се развило из мигрантског театра. Термин „постмигрант“, који се прво појавио у Немачкој у оквиру уметничког и културног миљеа да би се касније преселио и у научни дискурс, означава у Немачкој и Аустрији социјалну категорију „људи с мигрантским пореклом“, односно другу и трећу генерацију деце/унука првобитних миграната, који сами нису искусили прекограничну, територијалну мобилност, али су обележени мигрантским искуством и пореклом својих родитеља. Концепт посмигрантског театра прва уводи 2008. године Шермина Ленгоф (Shermin Langhoff), и сама особа „с мигрантским пореклом“ и уметнички директор берлинског позоришта *Ballhaus Naunynstrasse*, представом *Schwarze Jungfrauen* (*Црна удовица*) турско-немачког писца и режисера Феридуна Заимоглуа (Feridun Zaimoğlu). Ленгоф је тада истакла да постмигрантско позориште критички и рефлексивно преиспитује сећања и животне приче о разним фазама миграција и о мигрантима, сагледавајући их из нове перспективе (Stewart 2017, 56–57). Циљ је био да се потраже нове могућности за мигрантске наративе и њихово представљање изван доминантног етничког оквира, унесећи у тематику представа и питања рода, сексуалности али и вере, у намери да се утиче на публику мигрантског и немигрантског порекла да преиспита своје идентитете изван етничитета, али и да се тиме утиче на институције културе које имају моћ (Çağlar 2016, 955; Sharifi 2017, 327). Карактеристику постмигрантског позоришта не чини само посебан садржај представа, већ и то што су глумци (многи од њих аматери), режисери и аутори представа особе „ мигрантског порекла“, којима је отежан приступ централним институцијама културе у Немачкој. Ленгоф, која је постала

⁵ Извор: https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/content/beyond-theatre-%E2%80%93-staging-post-helping-migrants-find-jobs_en. Посећено 8.03.2018.

касније директор другог берлинског позоришта *Максим Горки*, помогла је 2016. године у оснивању *Exile Ensemble*, који чини седам професионалних глумаца-избеглица придошлих из Сирије, Палестине и Авганистана. Њихова трагикомична документарна драма *Winterreise (Зимско путовање)* представља политичко позориште у коме говоре о свом искуству избеглиштва из ратом захваћених подручја и о проблемима интеграције⁶. Постмигрантске позоришне сцене, које у великом броју случајева почивају на раду особа с турским мигрантским пореклом, присутне су у различитим немачким градовима, сличне групе појавиле су се и у неким другим државама Европе (Verstraete 2012; Verstraete 2013), док се у Бечу међу најактивније убраја *Garage X* (Sievers 2014), који је основан 2009. године, преименован 2014. у *Werk X*, са сталном позоришном сценом у старој фабрици каблова у Мејдлингу, у 12. бечком округу.

Монодрама Дарка Маркова *Сумрак у бечком хаустору*

Почетак оригиналне аматерске позоришне трупе српских гастарбајтера у Аустрији везује се за име Дарка Маркова⁷, писца, песника и возача таксија у Бечу, а од пре извесног времена, како се показало, и даровитог глумца и режисера. Своју аматерску глумачку каријеру Марков је започео у једном бечком винском подруму, глумећи у монодрами *Сумрак у бечком хаустору*, на основу истоимене књиге коју је написао и објавио 2009. године.⁸ Књига је доживела успех, као и монодрама коју је, почев од 2011. године до сада, извео више од 35 пута, пред неколико хиљада гледалаца, на различитим сценама, између осталог и у престижном бечком Акцент театру. Марков је 2013. године написао и наставак, књигу *Сумрак у бечком хаустору 2*.⁹ О својим књигама Марков каже: „*Сумрак у бечком хаустору 2* је, као и први део, потпуно истинита прича препуна судара светова. Као што се и ми с нашим менталитетом сударамо са, условно речено, хладним Аустријанцима, тако и овде постоји судар две генерације гастарбајтера. Радиша из првог дела 'Сумрака' носилац је прве и друге генерације наших радника у Аустрији, док

⁶ Извор податка: http://www.kulturstiftung-des-bundes.de/cms/en/projekte/buehne_und_bewegung/refugee-ensemble-project.html; <https://www.nytimes.com/2017/04/12/theater/turning-traumatic-arrivals-into-art-exiles-form-a-theater-troupe.html>. Посећено 8.03.2018.

⁷ Ауторка овог текста, Драгана Антонијевић, упознала је Дарка Маркова у Бечу 2012. године и од тада се више пута срела и разговарала с њим, радећи са сарадницима на различитим пројектима везаним за живот и рад српских миграната. Користимо ову прилику да се захвалимо Маркову на срдачности, предусретљивости и спремности за дружење, разговор и „откривање тајни“ живота наших људи у Бечу.

⁸ О анализи књиге „Сумрак у бечком хаустору“ и њеном аутору као конструктору идентитета наших гастарбајтера видети у: Kovačević i Antonijević 2018.

⁹ На предлошку оба Марковљева романа редитељ Младен Ђорђевић засновао је сценарио играно-документарног филма у девет епизода, чије се снимање приводи крају..

се Драган, главни јунак другог дела, овде насукао деведесетих година прошлог века“.¹⁰

Марков има изоштрени посматрачки дар, као и богато животно искуство мигранта, што је преточио у своју монодраму. Марков себе описује као хроничара људских судбина у дијаспори, посебно наших људи у Бечу, чији му се животи чине „помало необични и фасцинантни“. Описујући навике, ставове, размишљања и понашања гастарбајтера, његов роман, односно монодрама, представља својеврсну „експерименталну етнографију“ (в. Marcus and Cushman 1982). Таква врста етнографије подразумева писање засновано на дијалогу између антрополога и информаната, што омогућава да се непосредно чује глас испитиваних без ауторитативног уплитања истраживача као научника, изражено синтагмом „читање заједно с домороцима“ (*reading alongside with natives*) (Lassiter 2001, 138). Дарка Маркова, стога, можемо сматрати и етнографом-аматером који описује, коментарише и проблематизује живот и навике наших миграната, смештајући етнографски наратив у литерарну дијалошку форму. Заснивајући радњу на истинитим догађајима и стварним особама, делом и на сопственом искуству, уз додатак фикције и извесних преиначења да би добио на динамици радње, Марковљев роман се, такође, жанровски може сврстати у *faction* – имагинативно писање о стварним људима и местима, с обиљем етнографских података (Narayan 1999, 134). Па ипак, сам Марков је своје дело описао као „социолошку драму и психолошки трилер. Свега ту има, највише гастарбајтерских мука, али и – брука“.¹¹

Монодраму Марков изводи из перспективе главног јунака, Радише из Лугавчине¹², који је у Беч дошао почетком 80-их година прошлог века и остао до данас, вазда се питајући шта он ту ради и зашто се не враћа кући. Причу о Радиши, његовој жени Јаворини и њиховим сународницима – „страдалницима“ гастарбајтерског живота, Марков гради као нарацију о догдодовштинама групе гастарбајтера који се током викенда спремају да се натрапају у један комби и посете своја родна села у Србији, приповедајући сочним језиком њихове судбине и дилеме. Гастарбајтер Радиша, радник на градилишту, симбол је „културне измучености прве генерације миграната“ (Davidović 1999, 104), учаурених на пола пута између родног села и европске

¹⁰ Извор: Bluz srpskog gastarbajtera. *Kurir*, 3.12.2013. <http://www.kurir.rs/zabava/pop-kultura/1116407/bluz-srpskog-gastarbajtera>. Такође: Promocija knjige Darka Markova „Sumrak u bečkom haustoru 2“. 29.11.2013. Saal des Presseclub Concordia, Wien. <http://dijaspora.tv/sumrak-u-beckom-haustoru-2/>. Посећено 14.02.2018.

¹¹ Извор: Slobodan Damjanov, Hroničar gastarbajterskih sudbina. Intervju sa Darkom Markovim. *Sportski magazin*. Dostupno na: <http://www.prastanjeuspeha.rs/darko-markov.htm>. Посећено 14.02.2018.

¹² На наше питање: „А ко је Радиша на крају?“, Марков је одговорио: „Па, Радиша је, да вам кажем, један човек. Није се љутио, јер ја сам то много вешто модификовао. Тако да је то мало забашурено. Људи препознају, а онда ми кажу – чекај, Радиша није био тог тренутка тамо. Управо је то – то. Знам да није био тог тренутка тамо.“ Из разговора с Марковим 11.11.2017.

метрополе у коју су „дошли на кратко, да нешто мало зараде“ а остали цео живот: „А ја и ти Љубиша, на бауштелу¹³, са бауштеле у комби за Србију, из комби у свињац и шталу, па назад у комби за Беч, ујутро опет у фирму и оде нам живот. Ко нам крив? Сами смо криви!” (Markov 2009, 58).

Марковљева монодрама не оставља равнодушном публику у Бечу, која је и данас прати „са смехом и сузама“, како аутор каже, препознајући себе, своје успоне и падове у Радишиној причи. Успех монодраме и сопственог глумачког ангажмана навела је Маркова да напише нове представе и оснује аматерску позоришну трупу.

Марков и „Несврстани дилетанти“

Глумачка трупа „Несврстани дилетанти“ настаје негде током 2014. године, када је Марков окупио познанике и пријатеље да изведу његову прву групну представу. „Сви глумци су из мог окружења с огромним потенцијалом који сам одмах препознао. Неки од њих су први пут изашли пред публику и имали ватрено крштење. Показали су врхунски професионализам, залагање и спремност да следе све моје идеје и замисли, иако смо радили у касне вечерње сате после редовних послова и обавеза. Све што сам урадио са својим сарадницима, успели смо без евра, што се каже“, изјавио је Марков у једном интервјуу.¹⁴ У разговору с нама, Марков је истакао: „Ја не добијам од никога ништа. Ово је ентузијазам што ја радим... ово је љубав... нико, апсолутно нико, дајемо из џепова. А кад вам град Беч да субвенцију, ви не смете да продајете карте. Тако да од те приче нема ништа“.¹⁵ Група је себи доделила име „Дилетанти“ из поштовања према глумцима професионалцима, којих је, како каже Марков, „бечка сцена препуна“, а и зато да би „предухитрили дежурне 'душебрижнике'“¹⁶, свакако мислећи на могућу реакцију неких представника српског јавног живота у Бечу. У међувремену је група, која има неке сталне а неке повремене учеснике, до сада више пута извела две Марковљеве представе, *Од вулканизера до менаџера* и *Како постати врховни Србин у Бечу*. Трупа је наступала на различитим импровизованим сценама, а успех представља њихово виšekратно појављивање и на правој сцени позоришта *Sargfabrik (Фабрика ковчега)*. Главна тематика ових представа јесте пародија на „јавни“ и „културни“ живот Срба у аустријском главном граду.

¹³ Нем. Baustelle – градилиште.

¹⁴ Извор: Tri u jedan: Darko Markov, hroničar za sve gastarbajterske muke i bruke! *Kurir*, 28.04.2016. <http://www.kurir.rs/planeta/austrija/2243595/hronicar-za-sve-gastarbajterske-muke-i-bruke>. Такође и интервју са Слободаном Дамјановићем за *Спортски магазин*, доступно на <http://www.prastanjeuspeha.rs/darko-markov.html>. Посећено 14.02.2018.

¹⁵ Разговор Дарка Маркова с ауторима текста вођен у Бечу 11.11.2017.

¹⁶ Извор: Od vulkanizera do menadžera: Pravo lice lidera srpske dijaspore u Beču?! *Kurir*, 26.02.2015. <http://www.kurir.rs/planeta/austrija/1691063/od-vulkanizera-do-menadzera-da-li-je-ovo-pravo-lice-lidera-srpske-dijas-pore-u-becu>. Посећено 8.03.2018.

Премијерна представа *Од вулканизера до менаџера* одиграна је 25.10. 2014. у бечком клубу *Concordia*. Према речима аутора, ова представа, на комичан начин, приказује Србе и наше организације на једном јавном скупу, односно њихову неслогу и аномалије у функционисању тих институција. „Суштина је да се сви ти 'представници' крију иза идеје заједништва и заједничког деловања за општу добробит аустријских Срба, док се у позадини свега, уствари, налазе само лични интереси и самопромоција“, наглашава Марков.¹⁷

Сличну тематику обрађује и друга представа *Како постати врховни Србин (у Бечу а и шире)*, премијерно изведена 10. 04. 2016. године на културној сцени *Фабрика ковчега*. Ради се о истинитој причи о покушајима три особе да постану „врховни Срби“, односно главни „представници“ интереса Срба у Аустрији и докопају се аустријске политичке сцене. „Прва три чина представе баве се приказивањем њихових лоших навика, карактера и начина на који су водили своја удружења у којима важе за диктаторе. Сва тројица бивају представљени кроз разговоре са својим саветницима, где се разоткривају све њихове малверзације и неспособности како у личном тако и јавном животу. Саветници наговарају потенцијалне кандидате да оду код врачаре и уз помоћ влашке магије покушају да се домогну положаја. На крају сви одлазе код аустријског администратора који треба да донесе коначну одлуку. Сударају се крути аустријски бирократски апарат с елементима српске неслоге и влашке магије“¹⁸.

Представа је изазвала велико интересовање и одобравање публике, али због провокативног садржаја и, за бечку сцену, препознатљивости „јунака“, аутор је имао и бројне непријатности. Међутим, будући да целокупан Марковљев рад, не само као писца романа и драма, већ и колумнисте у часопису *Kosmo* (мигрантски часопис који покрива теме интересантне за регион бивше Југославије), чини проницљива критика, сатира и пародија на прилике и неприлике наше дијаспоре, очекивано је да нису сви Срби у Бечу задовољни начином на који их Марков представља, иако публика, по свему судећи, ужива у његовим представама.

О разлозима да напише и постави ову представу, Дарко Марков прича: „Бићу слободан да кажем да су људи, који се самозвано прокламују за 'представнике', 'чуваре српског језика и културе', 'браниоце српског достојанства и вредности', заправо трагикомични ликови који нису успели да среде чак ни своје животе, али су дали себи за право да решавају судбину српског народа у дијаспори. Довољно су живописни и инспиративни да се о њима могу писати представе... Перспективу видим у младим и образованим људима који се буде и виде колико је штетно када су погрешни људи на погрешним местима. Ово је у ствари и суштинска порука коју ја желим да

¹⁷ Извор: *Od vulkanizera do menadzera: Pravo lice lidera srpske dijaspore u Beču?! Kurir*, 26.02.2015. <http://www.kurir.rs/planeta/austrija/1691063/od-vulkanizera-do-menadzera-da-li-je-ovo-pravo-lice-lidera-srpske-dijas-pore-u-becu>. Посећено 8.03.2018.

¹⁸ Извор: <http://www.darkomarkov.com/index.php/predstava.html>

дам... да пробудим праве људе који имају потенцијал да унесу суштинске промене у културни и јавни живот Срба у Аустрији“.¹⁹

Поменуте представе, дакле, обрађују проблеме с којима се сусрећу српски мигранти у Бечу, из посебне перспективе пародирања начина живота, личних мана, жеље за самопромоцијом и неслоге унутар српске заједнице у Аустрији. Представе добро комуницирају с публиком која познаје и разуме контекст, остајући, ипак, усмерене на релативно узак круг српских миграната које занима позориште и који су вољни да чују поруке које им те представе шаљу.

Трећу представу „Дилетанти“ су одиграли 18. 11. 2017. у *Sargfabrik*, што је било премијерно и уједно једино извођење до сада, а рађена је по тексту Горана Новаковића *Држава без тешкоћа / Der Staat ohne Schwierigkeiten*, у адаптацији и режији Дарка Маркова.²⁰ Горан Новаковић, германиста и такође наш мигрант у Бечу,²¹ написао је првобитно представу на немачком језику, а потом, одгледавши „Врховног Србина“, решио да преведе текст и Маркову повери режију. Представа је кабаретског типа, са музиком и певањем, а први пут се појавио и титл на немачком језику, тако да су представу могли да прате и Аустријанци. Овај сатирични комад приказује како би изгледала Аустрија када би из ње нестали сви странци. Страни радници се у комаду зову „Хинауслендери“, а „дозволе за вођење живота“ издаје им госпођа Затвор-Прогон. Када се „вили“, званој Супер Фрау, смучи да гледа понижавајући начин на који аустријска бирократија третира мигранте, реши да чаробним штапићем учини да сви нестану. Ускоро настаје паника и застој у земљи – нема ко да ради све оне послове које су гастарбајтери радили. Под притиском јавности, разних служби и послодаваца, председник Републике одлази код Супер Фрау да је моли да врати странце, обећаваши да ће у Устав унети различите добробити за које су гостујући радници до сада били ускраћени и тако им омогући лакши живот и рад. Вила му поверује и врати странце, али на граници, због спорости бирократије која није јавила на време шта је Председник обећао, граничари, не знајући да ће се прописи наводно променити, заустављају гастарбајтере тражећи им „дозволе за живот“, које ови нису имали. И тако је Аустрија остала без странаца...

¹⁹ Извор: Tri u jedan: Darko Markov, hroničar za sve gastarbajterske muke i bruke! Курир, 28.04.2016. <http://www.kurir.rs/planeta/austrija/2243595/hronicar-za-sve-gastarbajterske-muke-i-bruke>.

²⁰ Љубазношћу Дарка Маркова, аутори овог текста, Драгана Антонијевић и Милош Рашић, били су у прилици да 12.11.2017. прате једну од последњих проба представе *Држава без тешкоћа* у сутерену ресторана „Панорама“, у 16. округу у Бечу.

²¹ Са Гораном Новаковићем аутори овог текста су разговарали 14.11.2017. године у Бечу, у склопу теренског истраживања.

„Дилетанти“ о себи

Аматерски глумци који учествују у Марковљевим представама баве се најразличитијим професијама, а сам Дарко наводи да то што „живе шароликим и бурним животима“ омогућава глумцима да буду „оригинални на сцени“ када изводе судбине српских гастарбајтера у Бечу.

Информације у вези с искуством глумаца добили смо путем писаних одговора. С обзиром на то да током боравка у Бечу нисмо имали времена да обавимо интервјуе и са глумцима, након повратка ступили смо у контакт с Дарком Марковим преко друштвене мреже Фејсбук, с молбом да нам помогне око сагласности глумаца да нам одговоре на упитнике које смо им послали путем мејла, а који су садржавали десетак питања о њиховим личним искуствима у раду с „Дилетантима“, о осећањима које имају током глуме, разлозима да се прикључе трупи, као и о порукама које шаљу путем представа.²²

Они су се одлучили за глуму из различитих разлога, а повезује их то што су у младости имали идеју о глуми као професионалном позиву или су пак особе које просто имају таленат за ту врсту уметности. Томе у прилог сведоче и сами глумци: „глума је моја дечачка жеља, али игром случаја, живот ме је одвео на другу страну и одвојио од дечачких снова“ (Б.Л). На сличан начин још један наш саговорник описује своје глумачке почетке: „још као мали, забављао сам родбину на породичним окупљањима, а касније у школским секцијама налазио сам себе у имитацијама“ (Д.В). Ипак, део њих прикључио се „Дилетантима“ на позив Маркова: „почела сам да глумим на наговор Дарка Маркова. Њему је била потребна особа која ће бити довољно слободна и талентована да изнесе његову идеју... он је то препознао у мени“ (С.Х). О једном од глумаца и како је с њим радио, Марков прича: „И ја њега (М) узем да глуми. Видим ја то је оно што мени треба, да он може то да одради. И може. Стварно може, али све друго је катастрофа. Њега дисциплиновати, довести, објаснити му. И онда он човек први пут излази у *Врховном Србину* пред публику... Он је имао један монолог страницу и по. То је било добра два месеца да он то научи. И сад, завршио он то све. Ја сам видео да ће бити ефекат, има он ту гримасу, људи су се смејали, али ајде ок. Сео он овако, завршили ми све. Добро је, бре, било да сам глумио, било је то лепо, слушај, али мени ово више нису ствари, ја хоћу да радим Чехова. Сад се ја мислим он се зеза. Кад вади он књиге, ево ја сам набавио, простудирао. Оћу ја да глумим, оћу да чујем шта је партитура у овој причи“.²³

Када говоре о сатисфакцијама које добијају глумећи у различитим представама, а пред публиком коју чине углавном њихови сународници и

²² У периоду од 14. до 25. марта 2018. године добили смо одговоре од троје глумаца: Свјетлане Хонић, Драгана Вучића и Бојана Лазића. Дарко Марков нам је такође одговорио на још неколико додатних питања, која нисмо обухватили интервјуом.

²³ Из разговора с Марковим у Бечу 11.11.2017.

људи са сличним животним, мигрантским историјама, глуму виде као нешто што ослобађа креативност – „то је креативни део мог бића“ (С.Х). Она им дозвољава да искажу себе онако како би желели да их и други виде – „глума ми дозвољава да будем вечити дечак... и да се кроз живот и даље играм“ (Б.Л). Премда на овакав начин доживљена, као средство ослобађања и уметничког исказивања, глума им ипак служи и као рефлексија друштва у којем живе, тако што су глумци тада у прилици да осталим члановима заједнице усмере „пажњу на лоше друштвене навике, убеђења и ставове“ (С.Х).

Поред свих других послова које током дана обављају како би обезбедили средства за egzистенцију, глумци пробае махом имају ноћу, после напорног радног дана. То не доживљавају као препреку или оптерећење, напротив – „глума је за мене стварна потреба после напорног дана. Јер ме опушта и релаксира“ (Д.В). Иако им причињава задовољство, дневно оптерећење утиче и на њихове могућности током пробае: „напорно је радити по читав дан, а онда увече бити концентрисан и читати текст. Често на пробама немам снаге да се уживим у лик који тумачим“ (С.Х). Упркос томе, на пробама и припремама за представе влада позитивна и крајње опуштена атмосфера, у шта смо се уверили присуствујући једној проби за представу *Држава без тежкоћа*.

Публика која посећује Марковљеве представе је разноврсна, најразличитијих статуса и чине је претежно људи с простора некадашње Југославије. То су углавном и људи о којима Марков говори у својим текстовима. Наши саговорници ипак истичу изванстан проблем: „публика у Бечу не признаје ништа што није етаблирано и што није познато. У нашем случају, пошто нисмо Атеље 212, на пример, аутоматски се све негира и мање вреднује“ (С.Х).

Чињеница да се представе изводе искључиво на српском језику представља препреку да их и други становници Беча посећују. Марков покушава да неке од својих представа преведе на немачки језик, сматрајући да би тиме придобио и Аустријанце као публику, проширујући тако тржиште на којем делује, а што би омогућило „да се на прави начин афирмишем“, како наводи, а то би „чак и egzистенцијално решило многа питања“.

Искуства глумаца током самог наступа чине још једну битну категорију о којој радо говоре. Углавном наводе да постоји одређена доза позитивне треме све док не изађу на сцену, након чега свако има неке своје методе којима регулише даљи ток осећања. Поједини истичу труд да „искључе публику“ (Д.В), док другима позитивна трема, како представа одмиче, „прелази у адреналин који ме држи чак и дуго после представе“ (Б.Л). Наша саговорница, говорећи о томе, закључује да „мора бити урођеног егзибиционизма да бисте се на сцени осећали добро. Ја га изгледа имам“ (С.Х).

Дарко Марков тежи да својим текстовима пошаље јасну поруку о томе како живе и шта раде Срби у Бечу, док поједини глумци немају осећај да, глумећи, такве поруке шаљу. Један од глумаца наводи да представом шаљу

поруку „да је живот леп и да кроз живот треба корачати с осмехом на лицу“ (Б.Л). Други саговорници донекле уочавају да представама указују на „сурову реалност времена и простора где се тренутно налазимо“ (Д.В). Глумци су ипак свесни да нису они ти који осмишљавају поруку, већ да се она налази „у тексту који изговарамо“, те да се „представе и раде управо због поруке друштву“ (С.Х).

Стога се може уочити да Марков у раду с глумцима енкапсулира цео културни систем у којем живе, постављајући га у оквиру представа које „Дилетанти“ изводе. Представе на тај начин постају „уметничко огледало“ у којем је однос између представе и свакодневног живота реципрочан (Schepner 1977, 144). Инспириран свакодневним животом, Марков пише текстове и касније с глумцима осмишљава представе. Приказујући их публици, коју махом чине они људи који су и инспирирали аутора за представу, омогућава им да критикују слику о себи и ономе шта се око њих дешава. Ту могућност добијају како извођачи, тако и публика. На крају, јављају се повратне реакције, док поједини глумци или изванредан део публике почиње да уочава како то заправо изгледа живот и рад Срба у Бечу, о чему Дарко Марков каже: „То је таква амплитуда емоција, то је страшно нешто, кад ви у њихове животе уђете. Разговор с њима, прво кренемо да се смејемо, онда одједном пад – плакање. Управо тај живот који они живе овде је довео дотле да су се они располутили као личности“.²⁴

Будућност „Дилетаната“ и мигрантских позоришних трупа

Аматерске мигрантске трупе, па тако и „Несврстани дилетанти“, имају неизвесну будућност, с обзиром на то да зависе од неколико фактора на које није увек могуће утицати.

1. На првом месту је питање ентузијазма, могућности и воље да се део слободног времена, физичке и менталне енергије, а без материјалне надокнаде, уложи на дужи временски рок да би се трупа одржала. Свакако да постоји симболична награда у виду личног задовољства, као и аплауза и интересовања публике, који могу да одрже ентузијазам.
2. Питање финансија неопходних да се представа организује, увежба и одигра, увек је актуелно код аматерских позоришних група. Добровољни прилози или конкурисање за позоришни пројекат може помоћи, али ће се питање опстанка трупе свакако поставити онда када се исцрпу материјални ресурси, било лични било спонзора. То свакако значи да у представама нема скупих сценографија, ни богатих костима и реквизита, те да се представе играју на малим или отвореним сценама које не изискују скупо изнајмљивање. Међутим, у повратној спрези значи и да је неопходно повећање државних/регионалних/градских фондова за финансирање уметничких и културних пројеката миграната, што је до

²⁴ Из разговора аутора текста с Дарком Марковим у Бечу 11.11.2017.

сада пратило бројне тешкоће и врло ограничена и недовољна средства, барем када је Аустрија у питању (в. Sievers 2014).

3. Потом, ту је питање тематике представа. Судбина миграната може бити драматична, трагична или комична, многим људима занимљива и значајна, али текстови који се баве искључиво њиховим судбинама могу бити иновативни до извесне границе. Поставља се питање да ли ће такве трупе почети да глуме неке друге врсте садржаја осим мигрантских наратива, у ком случају се поставља питање да ли они тиме престају да буду „мигрантско позориште“ и настављају рад као било која друга аматерска позоришна група. То зависи и од особа које се баве писањем текстова. Видели смо да Дарко Марков сматра да је могућност за сатирично приказивање мигрантских прилика и неприлика велика и да материјала за нове представе итекако има. С друге стране, успешна искуства немачког и аустријског постмигрантског театра показују на пут преиспитивања тема о мигрантском суживоту с нативним грађанима и мигрантима других националности из перспективе друге и треће генерације постмиграната које, у случају српског мигрантског позоришног аматеризма, тек треба да се осмисле, наративизују у форми драмског текста и представе из свог угла преокупације и проблеме с којима се сусрећу.²⁵
4. Проблем језика отвара нове дилеме. Језичке баријере код миграната углавном воде ка њиховим музичко-плесним перформансима са сведеном употребом речи, као што је то било, на пример, с групом избеглица у Атини. Уколико се пак користи језик етничког порекла, као што је то случај с „Несврстаним дилетантима“, онда је јасно да се таква трупа обраћа суженој публици. Тада трупа заиста игра себе, за себе и о себи, у смислу етничке мигрантске популације којој припада. То је свакако легитимно, али препознатљивост ангажмана таквих трупа у иностраној средини, у којој мигранти живе, може бити сасвим неприметна за шири аудиторјум. Увођење немачког титла у последњу представу „Дилетаната“ један је од могућих начина да се премости тај проблем и заинтересује аустријска јавност. Наравно, и ту можемо поставити питање да ли они уопште желе да садржај њихових представа комуницира и преноси поруке онима који не говоре и не разумеју српски језик. Видели смо да је словачка мигрантска трупа из Лондона, која глуми на енглеском језику, успела да заинтересује мигранте других националности, стога поруке које преносе својом представом допиру до шире групације осим њихове етничке. Мигранти турског порекла у Немачкој увелико глуме на немачком језику, приближавајући широј јавности своје проблеме

²⁵ На основу доступне научне и стручне литературе и интернет информација, стиче се утисак да су у постмигрантским позоришним активностима на немачком говорном подручју углавном укључени мигранти турског и блискоисточног порекла и муслиманске вероисповести. То, наравно, не мора бити правило, али слабо или никакво учешће српских миграната у постмигрантским позоришним пројектима отвара нека питања и теме за дискусију, што би превазишло оквире овог рада.

интеграције, суживота и прихватања, двоструко оптерећених не само мигрантским и етничким пореклом већ и религијском разликом у односу на већинско становништво земље домаћина. Сличан проблем употребе језика су Иван Ковачевић и Драгана Антонијевић установили бавећи се питањем мигрантске књижевности: турски мигранти који су почели да пишу романа на немачком (или неком другом страном) језику стекли су препознатљивост и видљивост управо код јавности оне земље у коју су емигрирали, док су мигранти с простора бивше Југославије објављивали књиге искључиво на српском или хрватском језику, обраћајући се првенствено свом народу, стога нечујни са својим проблемима за становништво земаља у које су се доселили (Ковачевић и Антонијевић 2018, 50–51). Ако се вратимо примеру Дарка Маркова, недвојбено је да је његова хумористичка оштрица уперена ка облицима понашања његових сународника у дијаспори и да је то контекст који њега највише занима и у коме жели да пренесе своје идеје, али верујемо да има материјала да се на хумористичан начин проговори и о темама које би заинтересовале и аустријску публику, под условом да се обезбеди титл или глуми на немачком језику.

На крају, желимо да истакнемо да је ангажман у позоришним трупима и играње представа посвећених мигрантским судбинама свакако продуктиван начин да, у споју сцене, музике, покрета и наратива, мигранти, избеглице и азиланти јавно проговоре о својим проблемима, тежњама и надањима; о идентитету, припадању и ономе што сматрају „домом“. Уосталом, како је то Сорен Франк јасно истакао: мигрант је постао главни протагониста 20. века у Западној култури (Frank 2008, 1), било да је мигрант писац и глумац или је тема приповедања.

Литература

- Allen, Catherine J. and Nathan Garner. 1995. „Condor Qatay Anthropology in Performance.“ *American Anthropologist* 97 (1): 69–82.
- Canut, Cecile and Alioune Sow. 2014. „Testimonial Theater and Migration Performance.“ *Africa Today* 61 (2): 3–18.
- Çağlar, Ayse. 2016. „Still ‘migrants’ after all those years: foundational mobilities, temporal frames and emplacement of migrants.“ *Journal of ethnic and migration studies* 42 (6): 952-969. DOI: 10.1080/1369183X.2015.1126085
- Davidović, Milena. 1999. *Deca stranih radnika. Druga generacija jugoslovenskih ekonomskih migranata u zemljama Zapadne Evrope*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za sociološka istraživanja.
- Frank, Søren. 2008. *Migration and literature*. New York: Palgrave Macmillan.

- Holdsworth, Nadine, Jane Milling & Helen Nicholson. 2017. „Theatre, Performance, and the Amateur Turn.“ *Contemporary Theatre Review* 27 (1): 4–17. DOI:10.1080/10486801.2017.1266229
- Kovačević, Ivan i Dragana Antonijević. 2018. „Dva pripovedanja identiteta.“ *Etnoantropološki problemi* 13 (1): 41–63. DOI:10.21301/eap.v13i1.2
- Lassiter, Luke Eric. 2001. „From "reading over the shoulders of natives" to "reading alongside natives," literally: Toward a collaborative and reciprocal ethnography.“ *Journal of Anthropological Research* 57: 137–149.
- Marcus, George E. and Dick Cushman. 1982. „Ethnographies as Texts.“ *Annual Review of Anthropology* 11: 25–69.
- Markov, Darko. 2010. *Sumrak u Bečkom haustoru*. Sofia: Svetulka 44.
- Narayan, Kirin. 1999. „Ethnography and Fiction: Where Is the Border?“ *Anthropology and Humanism* 24 (2): 134–147.
- Schechner, Richard. 1977. *Performance theory*. New York and London: Routledge.
- Schneider, Annedith. 2016. *Turkish immigration, art and narratives of home in France*. Manchester University Press.
- Schweitzer, Pam. 1998. „We Want to Speak of Old Times: An Oral History and Theatre Project about Migration from the Caribbean to England in the 1950s and 1960s.“ *Oral History* 26 (2), Memory, Trauma and Ethics: 86–90.
- Sharifi, Azadeh. 2017. „Theatre and Migration Documentation, Influences and Perspectives in European Theatre.“ In *Independent Theatre in Contemporary Europe. Structures-Aesthetics-Cultural Policy*, ed. Manfred Brauneck, 321–415. Transcript Verlag.
- Sievers, Wiebke. 2014. „A contested terrain: immigrants and their descendants in Viennese culture.“ *Identities: Global Studies in Culture and Power* 21(1): 26–41. DOI: 10.1080/1070289X.2013.828622
- Stebbins, Robert A. 1977. „The Amateur: Two Sociological Definitions.“ *The Pacific Sociological Review* 20 (4): 582–606.
- Stewart, Lizzie. 2017. „Postmigrant theatre: The Ballhaus Naunynstraße takes on sexual nationalism.“ *Journal of Aesthetics & Culture* 9 (2): 56–68. DOI:10.1080/20004214.2017.1370358
- Verstraete, Pieter. 2012. „Contested Spaces of Acoustic Community in Post-Migrant Theatre“. Proceedings of ATMM 2012, *Audio Technologies for Music and Media International Conference, Bilkent University, Ankara*, 1–2 November 2012: 170–182.
- Verstraete, Pieter. 2013. „Staging Migrant Stories between Turkey and Europe“. Istanbul Policy Center, Sabanci University, Stiftung Mercator Initiative.

Vourloumis, Hypatia. 2014. „Come and see what we do': Contemporary Migrant Performances in Athens, Greece.“ *Theatre Journal* 66 (2): 241–255.

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

Петрија Јовичић

Етнографски институт САНУ, Београд
petrija.jovicic@ei.sanu.ac.rs

Уметници и уметност Србије ван српских граница*

Истраживачко интересовање овог рада усмерено је на добровољна кретања ликовних уметника из Србије у земље Западне Европе, у периоду од шездесетих година двадесетог века до данас. Уметници, испровоцирани постојећим стањем „ограничења од стране државе“, а касније и стањем „цепања државе Југославије“, били су подстакнути да потраже бољу дестинацију за развијање и усавршавање сопственог стваралачког израза, а то нису могли да остваре у жељеној мери у земљи из које су дошли. Заједнички живот уметника миграната и уметника староседелача, преплитање њихових различитих култура, размишљања и ликовних рукописа, резултирало је формирањем нових уметничких идентитета. Интегрисање уметника и њихових породица у различитим културним, друштвеним и религиозним срединама, те трансформација њиховог ликовног стваралаштва, отварају нове теме у процесу сагледавања процеса миграција. Визуелни наративи уметника-миграната носталгично бележе етнографске записе, средњовековне мотиве, поетски интимизам Србије, што потврђује да су уметници били срцем и душом у својој земљи, без обзира на то где су стварали и у којој земљи су живели. Својим деловањем они су пружали међународни ликовни допринос, што су показала бројна признања и јавна излагања њихових дела у иностранству и у Србији. Овај рад има циљ да подстакне одговорне институције и појединце на успостављање актуелне политике која би се бавила одржавањем веза са уметничком дијаспором, у циљу изградње моста сарадње и размене искустава између уметника који стварају у нашој земљи са уметницима који стварају у иностранству, ради остваривања концентричне стваралачке споне. Ликовно стваралаштво уметника-миграната, без обзира на то да ли је транспоновано, реалистично или апстрактно, обојено је елементима наше националне културе, тако да су уметници, стварајући своја дела, постали културни амбасадори своје изворне земље.

Кључне речи: миграције, уметност, уметник, биографија, визуелни наратив, ликовни идентитет

* Ово је последњи текст који је написала др Петрија Јовичић, научна сарадница Етнографског института САНУ. Истраживачка енергија коју је поседовала и посвећеност писању, упркос тешкој болести, показали су сву њену снагу, знање и жељу да оствари и представи свој научни рад. Петрија је преминула три месеца након што је предала овај текст за Гласник Етнографског института САНУ. Овај текст, као и претходни радови Петрије Јовичић, дају допринос проширивању антрополошких видика, пре свега у правцу антропологије уметности. У тематском и аналитичком домену, њени радови представљају ризницу сазнања и нових приступа, који расветљавају и проблематизују разнолике друштвене и културне појаве (Уредништво Гласника Етнографског института САНУ).

Artists and Art of Serbia beyond Serbian Borders

Research interest in this work is aimed at voluntary movement of artists from Serbia to Western Europe, from the 1960s till present day. Artists provoked by the "the limitations imposed by the state", and later also by "the break-up of Yugoslavia", sought a better destination for the development and improvement of their own creative expression, unable to sufficiently do that in their own country. With migrant and indigenous artists living together, along with interweaving of their cultures, thoughts, and artistic handwritings, new artistic identities emerged. Integration of artists and their families in different cultural, social, and religious communities, along with the transformation of their artistic creativity, open up new topics in the comprehension of the migration process. Visual narratives of migrant artists nostalgically record ethnographic vignettes, medieval motifs, and poetic intimacy of Serbia, which attests that no matter where they were creating or living, in their hearts they were still in their own country. Their activities represented international artistic contributions, which is proven by numerous awards and public expositions of their works in Serbia and abroad. This paper aims to encourage institutions and individuals to establish policies that would deal with sustaining links with the artistic diaspora in order to build bridges of cooperation and exchange of experiences between the artists who create in our country and those living abroad, so as to achieve concentric cooperative ties. Artistic creativity of migrant artists, whether it is transposed, realistic or abstract, is illuminated with elements of our national culture, thus the artists, by creating their works, have become cultural ambassadors of their original country.

Key words: migration, art, artist biography, visual narrative, visual identities

Привредни развој западноевропског региона (период после Другог светског рата), разлике у структури тржишта рада, као и утицаји глобалних процеса на привреду појединих региона, учинили су да запад Европе, као интересантна локација, постане примарно стециште становништва са различитих географских подручја¹. Европа је постала „обећана земља“ која нуди боље и квалитетније услове рада и живота, те већи стандард у односу на онај постојећи у изворној земљи. Први талас индустријализације шездесетих и седамдесетих година XX века, праћен порастом незапослености и обојен социокултурним незадовољством, проузроковао је оваква размишљања. Стање у држави, као пресудни друштвени и политички фактор, утицало је на исељавање високообразованог становништва у друге државе, што је у том моменту било неприметно (Grečić, Matejić, Kutlača i Mikić 1996, 20). Био је то само привидни утисак ублаженог притиска на запосленост у време раста

¹ Неразвијеност матичне земље најчешће изазива страх и потребу да групације становништва крену на пут из појединих руралних и неразвијених простора у развијене градове, а затим се на тим локацијама задржавају или се њихова кретања настављају даље из градова у које су мигрирали у друге градове и државе, у потрази за квалитетнијим условима живота. Миграције су резултат потребе становника да напусте сиромашно и населе економски богатије урбано подручје, како би остварили већи стандард у односу на стандард подручја са кога долазе. Таква промена је трансформисала животе појединаца, околине, а при томе оштро нарушавала постојећу демографску динамику (Bijak 2006, 43).

незапослености у нашој земљи, из које се исељавало становништво. Уметнике бивше Југославије, испровоциране постојећим стањем у земљи, „са ограничењима од стране државе“, а касније и стањем „цепања државе Југославије“, то је подстакло да потраже бољу дестинацију за усавршавање стваралачког ликовног израза. На основу истраживања извршених у периоду 1900–1992. године, потврђено је да је дошло до одлива (добровољних миграција) 12.434 становника (високостручних кадрова) у земље са већим стандардом.²

Развој нашег друштва у периоду деведесетих година XX века, по степену урбанизације, аграризације, индустријализације, развоја информатичког друштва, и даље је заостајао за средњоевропским и источноевропским, односно бившим социјалистичким земаљама. Транзиција се показала као врло компликована у односу на суседне земље.³ Београд је, посебно у поређењу са осталим европским градовима, био блокиран и успорен у свом транзиционом развоју.

Истраживачко интересовање овог рада⁴ усмерено је превасходно на одлив ликовних уметника из Србије у земље Западне Европе (Француска) у другој половини XX века. Не постоје посебне истраживачке студије које се односе само на кретања ликовних уметника из Србије у иностранство (Француску), али се можемо ослонити на податке југословенских

² Послератни период, заправо педесете године XX века, био је период првог таласа миграционих кретања из тадашње Југославије. Државна администрација Социјалистичке Федеративне Републике Југоиславије (СФРЈ) све до шездесетих година двадесетог века спроводила је репресивну политику према свима онима који су желели да напусте земљу у правцу западноевропских држава, САД и Канаде. Од 1964. године долази до либерализације односа са Западом и повољнијих могућности одласака у иностранство. Период од 1990. се узима као други талас миграција. Највећа кретања становника за Европу била су из СССР-а, затим бивших република СФРЈ, Албаније и Румуније, док су кретања становника суседних земаља (Мађарска, Чехословачка, Пољска) постојала у мањем броју и углавном су се одвијала у правцу САД и СР Немачке. Процењује се да је у ери масовних миграција нискоквалификоване радне снаге проценат одласка високостручног кадра износио око 2% од укупног броја миграната, а разлог одласка био је углавном економске природе. Пословна путовања, као што су нпр. научноистраживачка путовања од неколико дана, затим одласци на конференције у трајању од три месеца или више, не воде се као потпуна емиграција, али представљају масовна кретања становништва, која обухватају 15% становништва. Распад привредног система, пад производње, а касније и распад земље, били су основни разлози да становништво напусти земљу (опширније в. Греџић, Матејић, Кутлача и Микић 1996; Греџић 1998).

³ Покушај бивше Југославије био је, да развојем научно-технолошког информационог система (1989) успори миграциона кретања, да приливом капитала, увођењем нових технологија у мање развијене регионе, јефтенијом радном снагом и тржиштем, створи и подстакне развој међународне миграције радне снаге, нажалост, није доживео своје остварење (Vujić 2002, 167–194).

⁴ Текст је резултат рада на пројекту Етнографског института САНУ „Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала *Појмовник српске културе*“ (47016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

истраживања која су извршена у периоду друге половине XX века и која су конципирана на основу искустава истраживача у Руској Федерацији, чији је циљ био да сагледају проблематику емиграционих намера и мотива у периоду са почетка XX века (Vujić 2002, 37). На основу прикупљених података из интервјуа, остварених у непосредним разговорима ликовних критичара, новинара и историчара са уметницима, стиче се слика о животу и раду уметника-миграната.

Драгоцену биографску причу за овај рад уступио је Немања Смичиклас, потомак Миодрага Бате Михаиловића. На основу животног и ликовног наратива Бате Михаиловића пружа се прилика да се невидљиви део феномена миграција проучава изнутра. Рад актуелизује и интердисциплинарно повезује идеје, теорију и праксу поља антропологије и уметности, указујући на једно ново читање глобалног проблема миграција и уметничких прожимања. У овом случају, антропологија уметности као субдисциплина антропологије указује на могућност комуникације са другим научним дисциплинама (географијом, демографијом, економијом, социологијом). Заправо, отварају се поља нових дискурса, у којима су визуелни наративи повезују са идејама и животним ставовима уметника-миграната, те ширим друштвеним околностима.

Наративи уметника *Задарске групе*⁵ (посебно сликара Милорада Бате Михаиловића, као изабраног уметника), преточени у визуелни израз, рефлектују биографску грађу посредством ликовних симбола, са видљивим носталгичним мотивима, те постају ликовно сведочанство живота и размишљања уметника-емиграната.

Значајан број младих уметника на прагу својих стваралачких каријера није желео да ћути и да ствара у духу социјалистичког реализма (1947). Они одлазе у Задар, прву дестинацију изабрану због нараслог бунта, да би што пре пронашли нови простор за креативност и почели да се слободно изражавају.⁶ У почетку је сликарска група давала утисак необичних авануриста који су трагали за слободом. Уметници нису имали одређени модел који су следили, али је њихово радикално деловање показало да примећују недостатке система

⁵ Сликари Задарске групе су били Миодраг Мића Поповић, Петар Омчикус, Косара Коса Бокшан, Вера Божичковић, Милорад Бата Михаиловић, Љубинка Јовановић, Милета Андрејевић, Лаза Возаревић, Слава Богојевић и други. Поједини су били студенти Академије ликовних уметности у Београду, у класи професора Ивана Табаковића. Оно што је окуљало уметнике у Задру било је схватање слободе стварања и објашњавања социјалних неправди које су тада владале, те њихова потреба да се удруже против тих неправди. Уметници су у Задру стварали од априла до августа 1947. године, међутим, упркос свом критичком ставу према владајућој уметничкој елити, која је неговала социјалистички реализам, нису реализовали прогресивну идеју свог истраживачког експеримента, али су својим бунтом остварили помак и били подстакнути на одлазак из учаурености тадашње ликовне сцене и на даља трагања за модерним схватањима. Када су се вратили у Београд, свако од њих је имао самосталну изложбу (в. Ћирић 2012).

⁶ Послератна актуелна уметност у тадашњој Југославији умешана је у политичке и партијске токове који су кројили идентитет ликовне сцене (в. Merenik 2001, 25).

и да се супротстављају тада актуелној политичкој и уметничкој струји (Стојковић 1989, 24). О неслагању са тадашњим режимом власти јавно и искрено је сведочио уметник Бата Михаиловић: „нисам ишао под руку са влашћу и нисам једини који је био и остао измакнут од власти“ (Gligoriјевић 2002, 33). Представнике ове групе зближио је бег од стереотипног и наметнутог сликарског израза који је промовисала уметничка елита Београда.

Млада генерација уметника, различитих ставова и размишљања, поштовала је предавања својих професора, али је била против осуде и притиска, сентименталности и кича. Заправо, група „бунтовника“ је желела промене и слободу у стваралаштву.⁷ Понети колективном идејом, уметници или „једанаесторица“, како су себе називали, кренули су да потраже бољу и „здравију“ стваралачку средину за развијање и усавршавање стваралачког израза. Мића Поповић је говорио да је група издвојених уметника мислила другачије, да су износили сопствено мишљење, што је тада било готово незамисливо и могуће, „једино ако сте били представник групе бунтовника као што је била задарска сликарска група уметника“ (Gligoriјевић 2001, 34).

Очигледно је да је тадашњи владајући миље уметника био режимски оријентисан. Аскетски живот младих стваралаца, са врло оскудним материјалним средствима, и за живот и за стваралаштво, али препун креативног набоја, у уметницима је будио непрекидну жеђ за стваралаштвом.⁸ Врло брзо после повратка из Задра у Београд, уметници крећу пут Париза у различитим и релативно кратким временским размацима, где ће свако наставити своје усавршавање и каријеру.

Када су сликара Петра Омчикуса питали: „Зашто сте напустили Београд“?, објаснио је: „Па имали смо лоше успомене на ову земљу, и хтели смо да гледамо слике уживо, а не у књигама. Тада то овде нисмо могли.“⁹

⁷ Њихов циљ је био стварање новог јединственог сликарског израза који се заснивао на *материјализацији и транспозицији*. Сликали су у врло скромним условима. Бата Михаиловић у једном интервјуу помиње Бору Грујића, јединог уметника који је био боље материјално ситуиран од осталих припадника групе. Имао је немачке боје „шминке“, које су остали уметници повремено и кријући узимали и стављали на сопствене палете. Бора је такође имао велику колекцију плоча и код њега су их, у Београду, слушали (нпр. Баха), иако су у то време неке од тих плоча биле забрањене. „Овде, у Београду су нас критиковали што смо напустили Академију и што смо се одвојили. Причало се и да ће нас ухапсити. Али спасао нас је Бранко Шотра, који је отишао код Милована Ђиласа и рекао му, да су то занесењаци, да их пусти, они су безопасни, и оставили су их на миру.“ (Trifunović 1973, 25).

⁸ Повратак уметника из Задра у Београд обележен је вредним радом и оригиналним стваралаштвом, којим се свако од њих могао представити самостално (в. Ћирић 2012).

⁹ Париз је за уметнике био обећана земља. Врло тешко су живели. О томе сведочи и анегдота коју је испричао Омчикус: „Стигне Коси и мени једног дана позив из управе кварта у коме смо становали да дођемо на разговор зато што треба да платимо порез. И, ја одем. Чиновништво је тада било другачије: неке старе даме су писале оловком, у бироу пуном папира и аката. Нисам им деловао као неко ко је платишан. Питају ме од чега живим, како. И ја почнем да им причам чиме се хранимо ја и моја жена: рибом. Па им онда

Уметници су тежили да слободно стварају и негују уметност која ће бити видљива и у жижи модерних ликовних дешавања, без било какве забране и задршке од стране актуелне ликовне елите. Пут на који су кренули био је велики ризик, препун изненађења, лутања, заблуда и искушења. Веровали су да се у иностранству може стећи веће знање, које ће утицати да и сам стваралачки рад буде квалитетнији. Уметници су били свесни да живети у иностранству није значило само савладати језик или провести годину да би себи променио и побољшао креацију, сопствено биће, живот. Професор Дејан Медаковић каже за Бату Михаиловића:

„ (...) Бата је кренуо у велики свет да се тамо, ослањајући се једино на своје дело, бори за своје уметничке просторе, да тамо савлада и оно помодарско ослушкивање тржишних закона који данас заборављају уметност, да презре сву њену послушност која, као нека зла коб, уништава толике провинцијалце.“(Gligoriјевић 2002, 9)

Ниједан од уметника није кренуо као побуњеник, како су називали припаднике Задарске групе, већ као личност са својим ставом и веровањем у боље могућности. Заправо, истина је да су уметници који су прихватили правила тадашње власти и система пре били „отпадници“, јер су, приклањањем режиму, постајали режимски миљеници, који су имали широм отворена врата за напредовање, за рекламирање, излагање и загарантовано постојање у пољу ликовно-културних стремљења, али су се тиме одвајали од аутентичног личног уметничког израза.

Брачни парови Љубинка Јовановић и Бата Михаиловић, Косара Бокшан и Петар Омчикус одлазе у Париз 1952. године.¹⁰ Добили су дозволе за одлазак на кратко студијско путовање¹¹ и, како Бата Михаиловић каже: „Заклели смо се да ћемо остати само два месеца, али смо то прекршили“.¹² Након доласка у Париз, Бата Михаиловић и Љубинка Јовановић су живели у хотелу преко пута Богородичне цркве.¹³

испричам где у Паризу могу да се купе најбоље а јефтине сарделе, а где дагње, испричам им како спремам ризото, а како граделе. Оне кажу: ти си баш један сиромашан уметник, и ослободе нас пореза!“ (Ћирић 2012).

¹⁰ Уметници који су кренули у Париз – дестинацију новог живљења, били су представници млађе генерације, на почетку стваралачке каријере, у периоду који је био погодан за адаптацију, усавршавање и напредовање.

¹¹ Планирани одлазак су остварили уз помоћ колега и пријатеља који су већ живели у Паризу. У превазилажењу административних препрека помогли су им Драгован Шепић (чиновник Министарства иностраних послова), Бата Делеон (дипломата) и Владислав Рибникар (новинар и политичар, директор Политике).

¹² Често је због недовољних материјалних средстава, на пут кретао члан породице који је планирао да се упусти у радне и стваралачке воде, док су остали чланови остајали у изворној земљи или су долазили накнадно, после извесне егзистенцијалне адаптације у новој земљи (в. Ћирић 2012).

¹³ Њихове новчане уштеђевине су биле веома мале. Још увек нису имали формиране породице и то је, у тренутку пресељења, поједностављивало преживљавање. Хотел је био у

Сл. 1. Уметници у атељеу у Паризу.¹⁴

Опстанак у средини која им је пружала веће могућности за усавршавање ликовног израза, наводила их је да прихватају најтеже и најопасније послове које домаће становништво није прихватало (Вијак 2006, 10). Свако од уметника је индивидуално доносио одлуке о почетном запослењу, на различит начин и у зависности од индивидуалних социоекономских могућности, година старости и афинитета.¹⁵ Прихватили су физичке послове који су у хијерархији вреднованих послова на најнижој лествици (молерај, зидарство, рад у ресторанима, перачи аутомобила) и, уз све те обавезе тешког физичког ангажовања, упоредо су сликали и бавили се стваралачким радом.¹⁶ Уметници су били флексибилни у доношењу таквих одлука. Такав систем флексибилности се везивао и за њихово интегрисање са староседеоцима и са досељеницима који су долазили из различитих земаља.

Све до 1960. године непрекидно су живели на релацији Београд–Париз. Коначно пресељење уметника у Париз било је шездесетих година. Бата Михаиловић се, са својом супругом Љубинком Јовановић, доселио у Париз, у Латински кварт близу Сорбоне. Бата Михаиловић и Петар Омчикус бавили су се молерајем, док су њихове супруге Љубинка Јовановић и Косара Бокшан израђивале примењене артефакате (бојење текстила, израда сувенира). Таква испреплетаност професионалних и физичких послова уметницима је била напорна и одузимала је најпродуктивније године, тако да су почетне године у

складу са стандардом и материјалним средствима дошљака. Имао је четири спрата и три тоалета. У овај хотел су долазили касније и други Срби (Боба Јовановић, Цибе Јерemiћ, Дадо), вероватно по препоруци, јер је био скроман.

¹⁴ Група аутора 1989, 249.

¹⁵ Стандард уметника био је мањи у односу на стандард који су имали у земљи из које су дошли, јер су послове које су обављали да би преживели били далеко испод нивоа њихових реалних квалификација.

¹⁶ В. Gligorjević 2002, 10. Бата Михаиловић се пет година у Паризу бавио молерајем.

иностранству биле тешке и, у уметничком смислу, ненадокнадиве. Бата Михаиловић је код Француза Тесера изводио молерајске радове. Заправо, тај посао је само одрађивао да би могао да заради за живот и што више слика. Касније се спријатељио са Тесером, који је Бати и Љубинки понудио своју кућу за становање, у којој су наставили да живе. У својој згради на Монпарнасу, Тесер је уступио уметницима малу галерију за сликање, а затим и цео велики атеље (1957).

Тај период тешког рада био је обележен драгоценим познанствима. Била су то познанства са Југословенима који су већ били у Паризу (Веља Поповић, Црњански, Драгиша Цветковић, Аца Аранђеловић), али и сусрети и познанства са уметницима у успону (Асгером Јорном, Пикасом, Хартунгом, Бисијером, Матјеом, Сулажом). Бата Михаиловић овај период посебно истиче као најсветлији, најпросвећенији и најлепши, јер је имао сликарску слободу. Заправо, уметник је тек тада схватио колико се мучио у Србији као сликар.

Борба да се преживи и у потпуно непознатом свету, али и у свету уметности, била је веома тешка и захтевна. Напорно бављење молерајем је увећавало страхове од губитка уметника у себи.¹⁷ Међутим, виђење нове димензије креативног, повећавало је спремност да се тражи суштина сопственог сликарства и сликарског бића у себи. На овом путу трагања за сопственим изразом, уметници изналазе истину о себи, о свом пореклу, наслеђу. Бата Михаиловић је успео да досегне до суштине сопственог живота и стваралаштва повратаком у слике сећања, у прошлост, у корене традиционалне културе и ликовног наслеђа. Или, како је сам рекао, Михаиловић је у свом патриотизму пронашао „духовну вертикалу“, истакавши да је „материјал“ од кога је саздан важан за уметника. Са пуно усхићења сликар се присећао тренутака проживљених у окружењу своје породице, а бујица тих сећања покренула се управо када је био далеко од своје куће.

Француска, као епицентар модерних уметничких токова, указивала је на модерност, мамила је, пружала и непрекидно привлачила уметнике различитих сензибилитета и са различитих поднебља. Сусрети са уметницима из других земаља (Јапоније, Јапана, Мађарске, Русије, Холандије, Грчке, Марока) наводили су уметнике да у том мноштву, међусобно делећи лична и уметничка искуства, схвате значај јединствености, значај корена, наслеђа и

¹⁷ Откривајући нову „димензију креативног“, Михаиловић, али и сви други уметници који су пристигли, почињу да потпадају под утицај модерне ликовне струје Париза. Улазе у сликарски вртлог апстрактног сликарског стила – *ташизма*, у вртлог тражења и лутања. Сам Михаиловић доживео је стваралачку кризу. Знање стечено у Београду на ликовној академији потпуно је потиснуо новим стилем који му није био својствен. Имао је осећај да је изгубљен као сликар. Михаиловић се запутио за откривањем сопственог сликарског бића. Било му је потребно време да схвати шта је суштина његовог сликарства. Бата Михаиловић је уметник који није желео да буде поражен, сам је говорио да не пристаје на поразе. Без обзира на то што је увелико имао скок у професионалном напредовању, увек је имао неку врсту нервозе која га је опседала, а коју је обуздавао контактом са историјом српског народа и са сопственом прошлошћу (в. Gligorjević 2002, 34).

културе свога народа. Заправо, уметници су сликарским приказом своје личне прошлости долазили у додир са својим коренима.

Михаиловић је већ 1953. године, на иницијативу Оље Милосављевић, супруге Пеђе Милосављевића, упознао власника Галерије Марсељ (Galerie Marseille), која се налазила у близини Бонапартине улице (Rue de Bonaparte). Затим се догодила прва изложба коју је посетио Пол Моријан (познати књиџар) и понудио уметнику да излаже у његовом књиџарском простору у Пале Ројалу (Palais Royal). Та изложба је била прекретница у уметниковом животу, јер је изложбу посетио извесни Руди Аугустинчић, власник предратне галерије Рив Гош (Rive Gauche). Галериста коме су се јако свиделе Михаиловићеве слике предлаже уметнику да прекине да се бави молерајем и да се посвети само сликању. Понудио му је уговорену сарадњу уз месечну новчану надокнаду. То је, после пет година молераја, био почетак успона. Михаиловић је изузетно ценио Аугустинчића јер му је био велика подршка и помоћ.¹⁸ Михаиловићева сарадња са Аугустинчићем била је истовремено његова спона са другим уметницима Париза, који су, као и Михаиловић, били у успону. То је био период интезивног стваралачког напредовања, када су се уметнику непрекидно отварао врата ликовне сцене.

Са супругом 1962. године одлази у Америку, јер је, како сам каже, Европа већ почела да га гуши својом упегланошћу и сређеношћу. Америка је за уметника била обећана земља, земља без стега, у којој је све било надхват руке. Врло често се Михаиловић враћао у Америку и чезнуо за њом, јер се тамо осећао слободним, али увек је постајао неки разлог који га је наводио да одустане од коначног пресељења у Америку или је, заправо, превише био уљуљкан у атмосфери Париза. Уметник је редовно долазио и у Београд. У Паризу је непрекидно оживљавао слике сећања из Београда и носталгично желео повратак у њега. И када је то хтео (1975, 1976, 1977. године) и мислио да је прави тренутак да се врати, схватио је да се враћа на сам почетак, да се враћа у исто оно време и онај Београд из кога је бежао у Задар. Схватио је да припада *туђем* – Западу, који му нуди материјалне привилегије и напредовање, а у души је ипак носталгично чувао и волео свој Београд (в. Gligoriјевић 2002, 50–54).

Уметници су тежили да у Француској упијају нова искуства, да апсорбују одлике других култура и да их преточе у нова, јединствена сазнања, која ће применити у свом сликарству. У том преплитању различитих ликовних рукописа, сензибилитета, традиција, култура, рађало се стваралаштво непроцењиве вредности¹⁹, које је још више обогатило већ

¹⁸ Било је доста Југословена који су Михаиловићу на том путу до успона притекли у помоћ. Неки од њих су Милан Новаковић (школски друг уметника) и Бора Симић (живео је у Аустралији).

¹⁹ Бата Михаиловић је често говорио о преплитању култура, посебно када се сећао прошлости у Ваљево. Своја младалачка искуства и слике сећања повезује са културама различитих земаља (марокански град Казабланку пореди са навикама и менталитетом људи

увелико богату ликовну сцену Париза. Београдска сцена је пак остајала ускраћена за бројна ликовних дела ових уметника и за могућност да она обогате ликовни и културни живот Србије.

Визуелни наративи сликара Бате Михаиловића јесу реконструисане слике прошлости, то су својеврсни онтолошки и феноменолошки записи. Читав стваралачки опус уметника представља уметничке етнографске записе – од средњовековних мотива до поетског интимизма Србије, што потврђује и његов став да, без обзира на то где је стварао и у којој земљи је живео, уметник живи срцем и душом у својој земљи.²⁰ Михаиловић каже: „Човек нешто наследи, а нешто изабере. Ја сам изабрао оно што сам наследио“ (Gligoriјевић 2002, 12). Визуелни наративи уметника постали су стога сабирно сведочанство о постојању, трајању и деловању човека, али и о његовој пролазности. Јединствена машта, раскош боја и светлости, садржаји композиција, када се „дешифрирују“, износе нечујну мисао уметника, скривену у видљивом. То су сведочанства о људској истини, коју сликар носи у себи и повлашћен је да ту поруку изнесе на видело. Искуство добре композиционе организације и чврсте цртачке форме уметник је надоградио и обогатио својим искуствима прикупљеним у Паризу, у синтези са другим културама.

Вођен сопственим ликовним рукописом и емоцијом, Бата Михаиловић се у свом раду увек ослањао на снагу боје. Уметник посредством варијација, флуидности трага и фрагменталног повезивања гради фантазматичне форме, које се у ерупцији боја преклапају, пулсирају, расипају. Његове слике имају симболично значење које нас доводи у непосредну везу са српским средњовековним фрескосликарством и иконописом, те, посредно, са Византијом. Аутор компоује орнаменталне мотиве, транспонује форму српског средњовековног сликарства, повезује светитеља и човека из народа, традиционалну српску културу са модерношћу Париза.

Ваљева, који у ране јутарње сате, носећи разноврсну пијачну робу, одлазе на своја радна одређишта). Указује на подједнаку срдачност људи, без обзира на поднебље и расну припадност. Такође, Ваљевчане пореди са Јапанцима, јер му се, док призива сећања, враћају мириси катрана и дрвета, које, када се натопа кишом, одише специфичним, незаборавним мирисом, што упоређује са односом Јапанаца према дрвету од којег рукотворе винске и ракијске бачве. Трагична сећања о вихору рата у тадашњој Југославији, уз случајне андалузијске звуке, Михаиловића су подсетила на шпанске уметнике које је сретао у Паризу и са којима је поделио заједнички укус горчине и доживљених понижења која је свако од њих окусио на свом поднебљу (в. Gligoriјевић 2002, 22).

²⁰ Уметник сматра да је сопствено крштење доживео одласком у манастир Крка, када је саслушан од стране „удбаша“, јер је на молбу игумана Никодима Опачића требало насликати обновитеља манастира архимандрита Никанора Скочића Богуновића, генералног викара који се упокојио 1792. године, што у том тренутку није било никако „подобно“.

Сл. 2. Памћење.²¹

Ликовна композиција *Бели Милутин* је композиција Михаиловићевих фрагментарних сећања са путовања по Србији и Црној Гори. Фантазматска сновиђења приказују уметникову обузетост немиром и страхом од очекиваног. Светлост постаје средство радње. Метафорички графизми „оживљавају речи, приче, фигуре, призоре, значења, фантазме”, који прелећу једни преко других, сударају се, који оживљени искрсавају и увезују се у чврст дискурс. Визуелним изразом уметник дочарава узнемирено стање свести. Уметнички израз ту престаје да буде самопредстављање – уметник постаје представник људске заједнице и својим доприносом укључује себе у систем мера одговорности у односу на произведена стања. Једино обећавајуће у небеским површинама јесте да оне окружују слике, далеко на хоризонту, и носе поруку предсказања боље будућности.

Сликар Бата Михаиловић, који је напустио земљу порекла, стално јој се враћао, са жељом да јој пружи више. Ликовно стваралаштво уметника-миграната без обзира на то да ли је транспоновано, реалистично или апстрактно, обојено је елементима националне културе, а уметници су, стварајући таква дела, постали културни амбасадори своје изворне земље. Добра страна миграције била је та да су уметници без обзира на то што су били настањени у Француској, долазили у Србију и са собом су доносили ликовно дело и стечено искуство које су, после Париза, промовисали у

²¹ Grupa autora 1989, 11.

Србији. Негативна страна одласка уметника јесте та што је онемогућено остварење квалитетне везе са уметницима који су остали да стварају у земљи порекла, која је у том тренутку била у развоју. Самим тим, српске универзитетске и уметничке институције остале су лишене знаменитих предавача и стваралаца, који су постали позиционирани у париским институцијама или значајним ликовним миљеима. Одласком уметника у иностранство, у већини случајева, и њихове супруге, које су углавном биле високообразовани стручњаци, такође су добар део свог образовања и истраживачког напредовања оставиле земљи у коју су породично мигрирали. Сваки пар са собом носи удвостручени део проживљеног продуктивног века.

Ако би смо желели да утврдимо економски губитак услед њиховог одласка, можемо рећи да су уметници који су се отиснули из Србије када су имали неких тридесет до четрдесет година, са собом однели још бар тридесет година свог плодног рада. Са друге стране, изворна држава била је награђена ликовним стваралаштвом усавршених уметника, који се у том обиму који им је пружао Париз нису могли усавршавати у Србији. Млади уметници са домаће ликовне сцене који су се отиснули у иностранство произвели су и негативне последице за земљу порекла, у овом случају Србију, јер је резултат њиховог ликовног ангажмана, захваљујући њиховом трајном настањивању, углавном остао у Француској.

У овом раду се аналитичким сагледавањем визуелних наратива успоставља спона између стваралаштва и животних прича уметника и, у методолошком смислу, остварује дијалог између различитих научних области проучавања (ликовне уметности, социологије, антропологије, етнологије, демографије итд.), које углавном одвојено делују на сопственим платформама, а у заједничкој синтези могу допринети потпунијој акумулацији знања о друштвеном феномену миграција уметника. Циљ овог рада, осим разумевања анализираног феномена, јесте и тај да подстакне одговорне институције и појединце на успостављање актуелне политике која би се бавила узроцима и последицама миграција уметника, ради спречавања њиховог одлива, затим ублажавања последица одлива, те успостављања и одржавања веза са уметничком и интелектуалном емиграцијом.

Овај рад се стога може читати и као својеврсни апел за успостављање међународне уметничке сарадње, који ће младим људима омогућити усавршавање у иностранству и који ће, након завршеног усавршавања, моћи да делују на својим истраживачким и креативним пољима у земљи. Наши уметници настањени у иностранству могу бити велики потенцијал за развој уметничке и културне сцене у Србији, уколико се организују заједнички програми и пројекти, без обавезе њиховог повратка у земљу из које су потекли. Значајно је, дакле, направити мост сарадње и омогућити размену искустава између уметника који стварају у нашој земљи са уметницима који стварају у иностранству ради остваривања концентричне сарадничке споне.

Литература

- Bijak, Jakub. 2006. *Forecasting International Migration: Selected Theories, Models and Methods*, Warsaw: Central European Forum for Migration Research in Warsaw - Cefmr Working Paper.
- Bolčić Silvano, Anđelka Milić. 2002. *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Ćirić, Sonja. 2012. "Čitač Duše." *Vreme*, br 1115. Pristupljeno 11. januara 2018. <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1052949>
- Gligorijević, Milo. 2002. *Ulica Bate Mihailovića: razgovori o životu i slikarstvu*. Beograd: Edicija NIN.
- Grečić Vladimir, Vlastimir Matejić, Đuro Kutlača, Obrad Mikić. 1996. *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*. Beograd: Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Institut „Mihajlo Pupin“ – Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije, Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Grečić, Vladimir. 1998. *Jugoslovenske spoljne migracije*. Beograd: Savezno ministarstvo za rad i socijalnu politiku, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Savezni zavod za tržište rada i migracije.
- Grupa autora. 1989. *Slikarstvo Milorada Bate Mihailovića*. Beograd: Galerija SANU 64.
- Mereneck, Lidija. 2001. *Ideološki modeli: Srpsko slikarstvo 1945–1968*. Beograd: Beopolis.
- Trifunović Lazar. 1973. *Srpsko slikarstvo 1900 – 1950*. Beograd: Nolit.
- Vujović, Sreten. 2002. „Urbane promene u Srbiji.“ U *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ur. S. Bolčić i A. Milić. Beograd: ISI FF.

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

Марија Брујић

Институт за етнологију и антропологију, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета – Универзитет у Београду
marija.brujic@f.bg.ac.rs

Антрополошка анализа културних представа о Србији и Европској унији страних држављанки Европске уније које живе у Београду*

У раду се истражује европеизација свакодневног живота у Србији на микронивоу тако што се комбинује приступ о културним представама, преузет из когнитивне теорије са анализом животних прича из студија миграција. Анализирани су резултати дубинског полуструктурисаног интервјуа са осам држављанки земаља Европске уније (Аустрија, Велика Британија, Грчка, Естонија, Немачка, Словенија, Француска и Финска) које су изабрале да живе у Србији, тачније у Београду, од краја 1999. године. Циљ рада је да укаже на различите културне вредности и употребу различитих културних стратегија које примењују држављанке ЕУ које живе у Србији. У светлу „одлива мозга“ и проблема да многи млади људи не виде своју будућност у Србији, разлози испитаница да живе у Србији и њихова перцепција Европске уније и свакодневног живота могу да представљају предмет нових културних и миграцијских политика у Србији. Примарна предност у Србији за испитанице представља висок квалитет живота. То се односи на поседовање слободног и неорганизованог времена које им омогућава да се више друже него што би то било могуће у земљама ЕУ. Међутим, многе виде предности у евроинтеграцијама Србије као што су: увођење прописа о заштити животне средине, пораст квалитета здравственог, законодавног и образованог система и ефикаснија борба против корупције. Са друге стране, могуће мане су експлоатација домаћег тржишта, губитак слободе одлучивања или пораст корупције у државном врху.

Кључне речи: европеизација свакодневног живота у Србији, културне представе, држављанке ЕУ, Европска унија

□ Текст је настао као резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС: *Идентитетске политике Европске уније: Прилагођавање и примена у Републици Србији* (177017). Желим да захвалим испитаницама на угодном проведеном времену током разговора о комплексним и деликатним темама као што су будућност Србије и одрживост Европске уније и, пре свега, на њиховој искрености и вољи да поделе са мном оно што се не чује често од људи који живе у ЕУ.

Anthropological Analysis of Cultural Representations of Serbia and the European Union by EU Female Citizens Living in Belgrade

This article researches Europeanization of everyday life in Serbia on a micro level. It combines cultural representations approach from cognitive theory with an analysis of life stories from migration studies. Thus, the paper analyses the results of in-depth semi-structured interviews with eight EU female citizens from Austria, Estonia, France, Finland, Great Britain, Greece, Germany, and Slovenia. They have chosen to live in Serbia, more precisely in Belgrade from the end of 1999. The aim of the paper is to point out different cultural values and the use of diverse cultural strategies which EU female citizens utilize in their everyday life in Serbia. In the light of the “brain drain” issue in Serbia, the reasons of interlocutors to live in Serbia may represent the subject of new cultural and migratory policies in Serbia. The most significant advantage of living in Serbia for the interlocutors is the high quality of life: the possibility to have free and unorganized time which allows them to socialize more than it would be possible in the EU. However, many see benefits in the EU-integration process of Serbia, such are introduction of regulations of the environment, higher quality of health, legislative and educational system, and more efficient fight against corruption. On the other hand, as possible disadvantages of the EU-integrations, they stress the exploitation of domestic market, the loss of freedom of decision-making or rise of corruption among domestic politicians.

Key words: Europeanization of everyday life in Serbia, cultural representations, EU female citizens, European Union

„Остаје да се надамо да ће становници југоисточне Европе не само 'сањати о Европи' већ и разумети, узети озбиљно и у највећој могућој мери прихватити Европску унију, њене принципе и захтеве.“ (Rot 2012, 332)

Увод

У овом раду истражујем културне представе о Европској унији међу образованим држављанкама из Европске уније које живе у Србији. Иако постоји медијска испраћеност појединачних случајева о странцима који су изабрали да се настане у Србији из емотивних разлога, због тзв. „миграција из љубави“ или због природних лепота земље (нпр. Филиповић 2018; „Holanđanka iz Niša...“ 2017), још увек су ретки академски радови о (високообразованим) странцима пореклом из Европске уније који су настањени у Србији (Vlagojević 2014; Vrujić 2016b). У претходним домаћим антрополошким истраживањима културних представа о Европској унији, акценат је био на Србима који живе у Србији (Радовић 2009; Жикић 2013; Врујић 2017) или у земљама Европске уније (Брујић 2015a; 2015b; 2018).

Резултати показују да међу испитиваним грађанима Србије¹ доминирају незадовољство због ниског квалитета свакодневног живота у Србији и представе о општој несигурности, која је последица неповерења у политичку власт, владавину закона и правну државу, и неадекватног функционисања администрације и здравствене и социјалне заштите (Жикић 2013, 110-111, 124-125; Брујић 2018, 110).

У овом раду, међутим, интересује ме превасходно питање зашто се држављанке из Европске уније одлучују на живот у Србији када се тако велики број грађана Србије одлучује да емигрира из земље, то планира или то прижељкује у будућности (Бобић и Весковић Анђелковић 2016). У споменутиим квалитативним истраживањима је примећено да грађанима у Србији недостаје „оптимизам, тачније став да је могуће да ће 'сутра бити боље' на било ком плану у Србији“ (Жикић 2013, 13; в. Брујић 2015а, 20). У питању је наставак мојих истраживања о ретким, али присутним, миграцијама из економски развијенијих земаља, земаља ЕУ, у економски мање развијену земљу, као што је Србија. Као најсврхисходније објашњење за приступ оваквом типу истраживања изабрала сам да анализирам културне представе, односно културом одређено знање о неком социо-културном феномену (Venardo and Kronenfeld 2011, 85). Користећи као метод прикупљања података

¹ Користећи примере животних прича и животна искуства особа које су се после распада Југославије и затим НАТО бомбардовања Југославије 1999. године нашле у незавидном положају због немогућности да добију важећа правна документа у местима у којима су живели због верске или етничке припадности, наречја или неке друге перципиране другости у бившој Југославији, Јелена Васиљевић истражује проблематичност концепта припадности и грађанства (Vasiljević 2016, 168-187). Ауторка објашњава да постоје различите новије интерпретације грађанства као што су културна, еколошка, феминистичка итд. Међутим, најједноставније речено, модерно схватање „грађанства“ укључује неколико аспеката који су повезани, пре свега, са детериторијализацијом тог појма: 1) грађанство без држављанства (одређена грађанска права без формалног држављанства државе у којој особа живи); 2) двојно или вишеструко држављанство на основу кога је могуће остварити и грађанска права (држављанство не мора бити везано за заједницу којој идентитетски или етнички особа припада); 3) грађанство Европске уније (савремени облик наднационалног недржавног грађанства) (Vasiljević 2016, 56-57, 190). Ауторка долази до закључка да се у Србији грађанство тумачи као „потврда припадности а држављанство као потврда везе између појединца и институција заједнице у којој живи“ (Vasiljević 2016, 193). Међутим, у раду не правим разлику између грађанства и држављанства, већ под „Србима“ подразумевам домицилно становништво у Србији без обзира на њихову националну припадност и укључујем и грађане Србије који припадају мањинским групама. Испитанице нису у интервјуима правилно разлику између грађана Србије и држављана Србије, нити сам ја инсистирала на раслиптању тих појмова, поготово када се има у виду да неке испитанице имају сталан а неке привремени боравак који не зависи само од планиране дужине боравка у Србији, већ и од процедура за добијање сталног боравка (в. Врјић 2016б, 113, 115-116). Само једна испитаница има двојно држављанство. Она је 2017. године из практичних разлога узела и српско. Како сама објашњава „да не стојим у ред сваке године да добијем визу и радну дозволу, више због папира“ и да може да гласа на изборима у Србији: „да бар мало нешто урадим“. Међутим, ни она као ни друге испитанице се „не осећа“ као Српкиња, већ као странкиња. У сваком случају, у неком наредном раду било би потребно вратити се теми „грађанства“ и конструкцији и аутоконструкцији „бивања странцем“.

полуструктурисани дубински интервју, фокусирам се на животне приче осам ЕУ држављанки средњег друштвеног сталежа које живе у Београду, а долазе из Аустрије, Велике Британије, Грчке, Естоније, Немачке, Словеније, Француске и Финске, са којима сам претежно разговарала у фебруару и марту 2018. године.

Рад се такође може посматрати као конститутивни део истраживања европеизације свакодневног живота у Србији (в. Брујић 2016а; уп. Rot 2012) зато што истражује на који начин се различите културне вредности јављају и различите културне стратегије примењују у свакодневним животима држављанки ЕУ у Србији. С обзиром на то да је ово прелиминарно истраживање на ову тему, у наредним компаративним истраживањима је неопходно проширити испитанички узорак у даљим теренским истраживањима и укључити, поред интервјуа, и друге методе истраживања, као што је посматрање са учествовањем. Било би потребно разговарати и са ЕУ држављанима који живе ван Београда, пошто, како је рекла једна испитаница, „Београд није Србија“; укључити и стране држављане из других земаља југоисточне Европе; и на крају интервјуисати и грађане земаља које не припадају ЕУ, као што су Русија, Турска, Швајцарска и САД. Изабрала сам да се фокусирам само на „женску“ перспективу тако што сам узела у обзир њихову могућност запослења, дискриминацију, порођај и одгајање деце у Србији. Са друге стране, због ограниченог оквира рада и специфичности теме, не проблематизујем детаљно тзв. „родне миграције“ (в. Вујић 2016b) и сматрам да би, у наредним истраживањима, било потребно укључити и мушку перспективу.

Теоријско-методолошка перспектива

У овом раду преиспитујем закључке немачког антрополога Клауса Рота о европеизацији свакодневног живота у југоисточној Европи, тачније „слике у главама“ становника тог региона, комбинујући приступе о културним представама из когнитивне теорије и анализе животних прича из студија миграција. Ослањам се на дефиницију културних представа као оруђа културне когнитивности (Жикић 2013, 5) које можемо користити за описивање, разумевање и анализирање стања у једном друштву, као што је Србија или као што су друштва Европске уније, на микронивоу. Због тога животне приче испитаника сматрам важним у продубљивању ове тематике, преваходно због тога што пружају другачији угао у сагледавању и Европске уније и Србије. ЕУ се сагледава као једна од заједница којој Србија треба или не треба да се прикључи, али спољна и унутрашња политика владе РС није кључна у одлукама испитаника да ту живе.² У циљу тумачења културних

² Многе испитанице су током интервјуа изразиле незадовољство због тренутне политичке ситуације у земљи. Ту се, пре свега мисли, на политику председника РС и председника Српске напредне странке Александра Вучића и победу Српске напредне странке на локалним изборима одржаним у пролеће 2018. године.

представа о Европској унији држављанки земаља Европске уније које живе у Србији, анализирам њихове наративе о свакодневном животу у Европској унији и Србији. Прихватам тумачење да су „наративи *онтолошко стање друштвеног живота*“ путем којих „сазнајемо, разумевамо и дајемо смисао друштвеном свету и конструишемо идентитете“ (Somers 1994, 606, 614 – курзив у оригиналу).³ Због тога се може рећи да, иако су у питању наративи о Европској унији и Србији а не „типске“ животне приче миграната,⁴ они говоре о свакодневном искуству живота у Србији и Европској унији. Слично као и у Жикићевом истраживању културних представа о Европској унији у Србији,

„сви испитанички искази, иако нису тражени и формулисани у смислу њихових животних прича – онако како се то ради у одговарајућим антрополошким и фолклористичким истраживањима – имају изразиту личну црту. Не само да испитаници износе *сопствено* виђење проблематике којој је истраживање било посвећено, већ то чине често на начин који показује њихову чињеничну или емотивну инвестираност у њу, односно својеврсну социокултурну рефлексију сопственог положаја у односу на теме о којима говоре у том тренутку.“ (Жикић 2013, 55)

Одлучила сам да све испитанице буду из земаља које су у различитом периоду приступиле Европској заједници, односно из земаља које су основале Европску унију или јој у каснијем периоду приступиле: Немачка и Француска (1958), Велика Британија (1973), Грчка (1981), Аустрија и Финска (1995) и Естонија и Словенија (2004) (European Union 2018). Већина испитаница, годишта 1951–1984, дошла је у Србију у периоду 2002–2004, тачније, како је објаснила испитаница из Финске, у време „када је овде почела тзв. демократија [смех]“, две испитанице су дошле 2015. и 2016. године, а једна је дошла у јесен 1999. Све говоре српски језик и друже се највише са Србима. Само две испитанице нису завршиле започете студије. Сем једне испитанице која се развела од Србина и друге испитанице која је у вези са Србином, остале испитанице су удате за Србе. Истовремено, само њих две тренутно планирају да се одселе из Србије и њихова финансијска и пословна ситуација је неизвесна. Све су, у неком тренутку, радиле или раде у Београду легално или нелегално (на позицијама правника, руководиоца невладином организацијом, инструктора плеса, наставника матерњег језика, фотографа, музичара, преводиоца, службеника итд.⁵). Једна испитаница има двојно

³ Неауторизовани преводи цитата у тексту, укључујући и преводе интервјуа са енглеског и немачког – М.Б. Цитати интервјуа вођених на српском језику су остављени у оригиналу.

⁴ Наративни образац на примеру гастарбајтерских животних прича Драгана Антонијевић дефинише као „идеалтипску причу о успону и трансформацији животног пута социо-економски маргинализоване особе“ (Antonijević 2013, 158–162).

⁵ Због неуједначеног критеријума за додавање суфикса и рогобатних изведеница, у неким случајевима, за женски род и недовољне језичке стандардизације у овом домену, изабрала

држављанство а четири имају децу која имају двојно држављанство. Двема испитаницама су деца похађала (или похађају) приватну школу а двема државну. Саговорнице наводе да њихова деца воле да живе у Србији, иако ће неки наставити студије у својој „другој“ домовини.⁶

Иако сам разговарала са малим бројем испитаница, постоји велики број преклапања у одговорима и сличности у мишљењима који могу да укажу на њихове културне представе о животу у Србији и предностима и манама уласка Србије у ЕУ. Међутим, било би погрешно генерализовати њихова мишљења. На највише одступања сам наишла у представама о квалитету хране, здравственом систему и сигурности у Србији. Врло често оне не праве сасвим оштру разлику између доброг или лошег квалитета намирница и увиђају и позивне и негативне аспекте здравственог система или (не)сигурности у Србији и ЕУ. У ствари, док сличне културне представе испитаница треба да послуже као смернице шта странци сматрају вредним живота у Србији, не треба, истовремено заборавити, да оне нису јединствена група и да им не морају одговарати или не одговарати исте ствари (в. Ћаро и Kelemen 2017). Може се приметити да најдискутабилнији домен свакодневног живота у Србији за испитанице представља свакако здравствени систем. Са једне стране, оне сматрају да је у Србији здравство на високом нивоу. Критике нису упућене квалитету здравствених услуга нити раду здравствених радника већ организацији, хигијени и застарелости система. Са друге стране, и саме су понекад у сусрету са државним здравственим системом морале да користе личне везе и контакте, да подмићују докторе (нпр. акушере или бабице) или су биле свесне да су третиране боље само зато што су странци.

(...) „и онда ми је од мужа мама, која је супер жена, има она неку везу па ми је она нека њихова жена радила ултразвук. Кад сам била тамо, јој, ја сам мислила да ћу пасти у несвест. [У другим случајевима] нисам ни била код [државног] доктора, то Боже не дај, то далеко било стварно плашим да би се ту разболела јер када сам била у земунској болници кад је било од мужа мама болесна, (...) па да, ко да сам у Бразилу. То је стварно ужас. И нема никаквог реда, то је све хаос, а жене, ове који раде, лекари то свака им част. (...) Добро, код зубара исто сам и у Словенији ишла да се сама платим. (...) Код нас [у Словенији] има доктор у просеку два минута за пацијента, шта ћеш с тим урадити за два минута и (...) не пошаље те да извадиш крв, даш урин, онда ти треба сам да замолиш. „А мислите да је потребно?“ (...) јер им то трошак.“

сам да за занимања користим облик мушког рода као генерички неутралан облик за мушки и женски род.

⁶ У складу са етичким процедурама научног истраживања (Izrael i Hej 2012), у раду су објављени само подаци који су неопходни за разумевање контекста а који не угрожавају откривање личног идентитета испитаница. С обзиром да не правим корелацију између годишта, дужине становања у Србији, образовања и земље порекла испитаница и њихових културних представа о Србији и ЕУ у наративима сам изоставила те податке.

„И онда сам њега, најмлађег породила овде [2008]. (...) И тад сам видела, уф, Боже, стварно нису променили овај чаршав на време, те порођајске сале у Аустрији, то изгледа као дневна особа, сва је дрвена, лепа, а овде као у вешерај, све је плочице’. (...) овде је медицински систем супер ако имаш пара. Ако можеш да платиш приватно, ти можеш да идеш на било шта одмах, у Аустрији чекаш. Сестра је мени чекала три месеца на да се снима главу, а био је питању да ли она има мултипле склероза. Мислим, како неко може дете од двадесет година чека 3 месеца са том дијагнозом [у Аустрији]? Али на другој страни, кад видим да неко има неки саобраћајни несрећа овде [у Србији], вероватно можеш да умреш, тамо долазе ти за пет минута, хитна помоћ и то, то је боље.“

Одговори испитанице из Грчке, генерално гледано, највише одступају од одговора других испитаница,⁷ пре свега у доменима образовања, сигурности, инфраструктуре и васпитања деце:

„Овде људи понашају се као Европљани [смех] (...) Ми [у Грчкој] немамо зебре, немамо никакво поштовање са мама са децом, колица, трудна, никоме није брига. (...) Овде види се да и споља је добро и паркове су добре и све је то добро [у Србији]. Код нас [у Грчкој] то нема, свако гледа само за себе и ово што је public спресе је стварно [лоше урађено] (...) а код нас [у Грчкој] су ставили свуда семафор, нема кружни ток нигде. Цела Европа је

⁷ Иако не треба генерализовати, разлоге за овакво стање је могуће потражити у културним узроцима који постоје у југоисточној Европи. Ту, пре свега, треба истаћи неповерење према институцијама Европске уније и променама „одозго“ а које су део процеса европеизације. Те промене се у јавности и медијима у Грчкој сагледавају као нарушавање њиховог културног идентитета. Како примећује Рот, људи у југоисточној Европи „желе да припадају ЕУ, али да основне принципе те европске заједнице не прихвате заиста, и суштински, и да их интернализују“ (Rot 2012, 316). Наиме, користећи искуства, пре свега Грчке, а затим и Румуније и Бугарске као чланица ЕУ, Рот преписпитује могућност „европеизације одоздо“ у југоисточној Европи и оставља отвореним питање да ли су само западно оријентисане политичке елите у тим земљама спремне на европеизацију и евроинтеграције (Rot 2012, 304). У неким наредним истраживањима би било потребно укључити нпр. испитанице из Румуније и Бугарске, земаља које су такође део југоисточне Европе али и део Европске уније, да би се проверила ова претпоставка. Рот такође говори о историјским и политичким узроцима (као што су вишевековна потчињеност туђинској власти под Османлијама и период социјализма) као кључним факторима који су утицали да се створи неповерење према држави и страног владавину. Међутим, сматрам да би ову тезу требало преиспитати у наредним истраживањима из два разлога. Прво, зато што се оваквим уопштавањима може изгубити из вида да колективном сећању држава Европске уније, пре свега држава које нису у југоисточној Европи, припадају такође и инквизиција, национализам, колонијализам, расизам, холокауст, фашизам итд. (Velikonja 2007, 145–146). Друго, у Грчкој социјалистичка партија није била владајућа. И на крају, у 19. веку су државе у овом региону започеле своју борбу за независност или постале независне националне државе.

кружни ток, једини ми имамо као северна Африка, само имамо семафоре (...).“

Она такође сматра да је школство, бар на нивоу система, на вишем нивоу у поређењу са грчким, док испитанице из Аустрије, Финске и Француске које такође имају децу више вреднују школство у својим матичним земљама. На пример, у Грчкој просветни радници стално штрајкују, а овде наставници морају да иду на усавршавања, имају контроле и интерно бодовање. Са друге стране, испитаница из Финске која је у Србији радила на неколико пројеката у вези са усавршавањем образовања сматра да је образовни систем у Србији само на теоријском плану добар али да је у пракси нефункционалан:

„Колико сам ја ту [од 2002], почели су већ пет, шест нове реформе са школом и то усавршавање, наставница иде на семинаре, узимају се паре, неко добија то, и нигде резултате, на жалост.“

На наредним страницама се фокусирам на неколико позитивних и негативних аспеката свакодневног живота у Србији, тачније на разлоге због којих су изабрале да живе овде а који истовремено рефлектују и „европеизованост“ Србије и на њихове представе о Европској унији.⁸

Рот говори да је за становнике земаља средње и југоисточне Европе, још од 19. века, Европа „простор за којим се жуди и жељени спас“ али и „кошмар и претња“ зато што истовремено владају супериорно-инфериорни ставови: комплекс инфериорности од Европе и позитивна слика о себи самима. Аутор (Rot 2012) прави разлику између Европе и Југоисточне Европе. Иако не објашњава експлицитно, он под „Европом“ подразумева западноевропске и „културно појмљене западноевропске земље“ (Antoniјевић 2011, 1014). У питању су такође државе или наследнице држава из 19. века на које су се, по ослобађању од турске власти, нове националне државе у југоисточној Европи угледале у процесима модернизације домена као што су политичка владавина, свакодневни социокултурни живот, економски процеси, образовање итд.

После пада гвоздене завесе, током деведесетих година 20. века, транзицијски период у овим земљама је обележила реторика „повратка у Европу“ или „пута у Европу“, који су се „перципирани као наставак, континуитет наводно демократског и капиталистичког *nation-buildinga* из времена пре Другог светског рата“ (Радовић 2009, 31). Циљ је био, како је Радовић уочио, да се промене друштвених, политичких, економских и културних вредности ради уласка у ЕУ и НАТО, пре свега, повежу са

⁸Под „европеизованошћу“ подразумевам збир социокултурних промена које су последица процеса евроинтеграције. Европеизација не представља само усвајање политичких и економских мера које су у вези са Европском унијом, већ су у питању последице евроинтеграцијске политике или пак последице живота у ЕУ које се осећају на плану свакодневног живота (Брујић 2016а, 14–16).

порукама о културној припадности Европи, тј. Европској унији, која се сагледава као „оквир који гарантује одржавање тзв. европских принципа“, као што су начело демократије, владавина права и сл. (Радовић 2009, 31, 41). У јавном дискурсу се истовремено преплићу представе о Европи као узору модерности, где функционише национална држава, привреда и техника, са једне стране, и о хладној, рационалној, бездушној, конзументистичкој, површној Европи која је оријентисана ка профиту, где су људи усамљени и која је претња развоју властитог културног идентитета и самосвојности (Rot 2012, 318–324). Са друге стране, Југоисточноевропљани виде себе као спонтане, искрене, емотивне и великодушне домаћине (Rot 2012, 326). На сличне представе сам наишла и приликом истраживања међу Србима у Грацу, који сматрају да су грађани ЕУ превише извештачени, арогантни, отуђени и преоптерећени послом (Брујић 2018, 105). Јаз који постоји између земаља ЕУ и земаља југоисточне Европе, Rot објашњава као разлику између друштва великог поверења и друштва малог поверења. Наиме, ЕУ се заснива на вредностима тзв. „европске цивилизације“, као што су просвећеност, цивилно друштво, плурализам, тржишна привреда, римско право, демократија, владавина права, друштвена правда, поштовање људских права итд. (European Political Co-operation 1988 [1973]; Shore 1993, 792). Другим речима, „основу заједничког живота у ЕУ чини поверење у институције, закон, уговоре, судове и полицију“, док у Југоисточној Европи влада поверење у појединце, породицу и ритуално сродство зато што се држава и њене институције сагледавају као непријатељи грађана (Rot 294–295, 328). Када се све ово има на уму, мене интересује који су разлози због којих живот у Србији за држављанке ЕУ има предности над животом у Европској унији и да ли је могуће пронаћи паралеле у одговорима испитаница са наводима које износи Rot о разликама у друштвима југоисточне Европе и Европске уније.

Резултати истраживања

Када су у питању евроинтеграције Србије, испитанице имају подељено мишљење.

„Слушај, ја још увек не знам да ли је било добро за Велику Британију што је постала део ЕУ. Немам појма! Ако погледам своју земљу, ми смо постали као нека врста америчке сателит-државе, са једне стране, имамо остатке Комонвелта, са друге, и знаш (...) [али смо усвојили] само делове ЕУ! Као, ми нисмо део Шенгена, нисмо прихватили евро (...), док је вама у Србији речено да морате да прихватите све.“

Немачка држављанка која је живела, поред Немачке, у Енглеској и Мађарској, велики је поштовалац ЕУ идеје зато што сматра да су предности припадања ЕУ веће од могућих негативних последица. Она ту, пре свега, види економске предности, развој инфраструктуре, предности за младе и сл.

„Путем ЕУ интеграција и затим по уласку [Србија] ће имати више инвеститора, биће више радних места, за Србе ће бити лакше у оквиру ЕУ да раде, да студирају итд. Мислим да то претеже. Наравно, ја сам отишла из ЕУ, али то су потпуно, верујем, то су лични разлози, који нису важни за друштво. (...) Са сигурношћу ће земља профитирати.“

Иако неке испитанице нису сигурне да ли ће Србија имати економску корист када уђе у Европску унију, многе су споменуле позитивне предности живота у ЕУ као што су виши квалитет здравственог, законодавног и образовног система, функционисање градског саобраћаја, увођење прописа о заштити животне средине, регулисање односа према сексуалним мањинама. Такође се надају да ће се уласком смањити корупција у друштву, цензура у медијима и неопходност поседовања веза у свакодневном животу. Међутим, испитанице не идеализују живот у Европској унији. Неке испитанице чак истичу да је најбоља опција да Србија усвоји стандарде ЕУ без уласка, зато што по уласку долази до смањења фондова и могуће економске експлоатације.⁹ Многе испитанице су свесне, како кажу, „*бриселске хијерахије*“, односно да немају све земље у ЕУ исти положај нити да све земље имају користи од ЕУ (као што су нпр. Румунија и Бугарска, које, такође, према мишљењу неких испитаница, нису просперирале).

„Неке ствари ће се променити на боље, јесте, али да ли економски стварно да то делује на сви људи, да ли они ће имати неки бољи живот, то не знам, неки вероватно јесте, али не би рекла да свима ће бити боље, зато што сви ко долази, инвеститори, долази зато што овде јефтина радна снага.“

Такође, испитанице из Финске, Грчке и Естоније су критиковале политику ЕУ у погледу расподеле финансијских средстава или процедура, због чега сматрају да су у њиховим земљама пропали пољопривредници. Грчка држављанка такође сматра да пример Грчке показује да евроинтеграције не значе истовремено да ће проблеми са корупцијом бити решени, већ да је потребно да се „*паметно искористе фондови ЕУ*“ ради будућности земље.

„То треба неко паметно да размишља добро унапред, не знам да ли постоји таква особа, такви политичари овде [смех]? И проблем је у Грчкој су исто добили те фондове [ЕУ] и исто су то украли, корупција је била толико велика (...).“

⁹ Уп. Радовић (2009). Аутор је, на основу свог квалитативног и квантитативног истраживања међу београдским средњошколцима и студентима 2006. и 2007. године, приметио да међу омладином постоји амбивалентан став према евроинтеграцијама Србије. Наиме, млади очекују, пре свега, позитивне промене од уласка Србије у ЕУ, као што су укидање визног режима, пораст економског и животног стандарда, смањење корупције и побољшање опште организације у држави, али многи сматрају да постоје и негативни аспекти, као што су губљење националног идентитета и политика условљавања.

Естонска држављанка детаљно објашњава проблеме настале у тој земљи после уласка у ЕУ:

„Ја шта видим у Естонији и многим другим државама, ја мислим да је Европска унија корисна неким државама, не свима. Она није избалансирана у смислу да сваки члан у оној структури добија исте привилегије. (...) То на папиру изгледа као да сад смо сви равни, али није. (...) Он [естонски фармер који продаје јабуке] није приоритетан него је приоритетан неки пољски фармер зато што гледа се (...) економија заједнице. И онда онај човек који је твој држављанин који живи на твојој територији, који може да даје од себе у микроекономију и тиме подржава оно мало друштво које због тога је живо, он није приоритетан. И ти га уништиш (...) Јесте, Србија би добила пуно (...) То за људи, за економију, има ту фактора, у школовању, за универзитетима има неких договора за слободно кретање, има ту пуно шта, што се види одма на површини али то што је изван, то што се не види, то што Европска унија захтјева обавезе (...). Као прво да ти ниси газда, ти не можеш да кажеш 'извините с наши гачки ова нека политичка или међународна нека одлука то није добро зато што наш став је такав', 'а не, ми кажемо ви морате да одлучите тако! (...)“

Са друге стране, осим испитанице која мора да се врати у своју земљу због недостатка посла, друге испитанице сматрају да тренутно боље живе у Србији, и то пре свега због квалитета живота на индивидуланом плану (велика нуклеарна породица, прихваћеност у Србији, поседовање слободног времена и времена за дружење). Многе испитанице су нашле „сопствене нише“ у Србији у којима функционишу и живе онако како желе, док им у ЕУ то не би било могуће због превише посла и стреса који то последично изазива.

„Имам четворо деце и ја мислим да је и то нешто битно (...) зато што овде сам била у могућност да имам четворо деце али да радим и да имам толико квалитет чувања деце ко у Аустрији, бар моји пријатељи нико нема.. (...) Овде је супер живети кад имаш пара, то је поента, стварно [смех]. (...) више људи немају паре ни тамо, кад радиш као, у продавницу, мислим да и они исто раде за 1200 евра, и од тога исто не можеш да живиш. Није више толико сјајно како што је било. (...) зато што људи [овде] имају времена да се друже (...) али овде то, кад смо стекли пријатеље и они зову каже 'ми смо ту за пет минута'. Нису питали да ли смо кући, да ли желимо да их примимо, да ли је нама згодно, него ту смо за пет минута. Добро. И сад ми је то супер, што не мораш да се најавиш, што не мораш да спремаш нешто, ту си, и шта има то има, и то нема у Аустрији. Кад смо ми тамо, ја треба свима да јавим три недеље унапред да ћемо ми стићи, да имамо тај и тај дан. И онда они кажу 'ми имамо већ дддд, можемо да се видимо у суботу десет минута'. (...) Они [у ЕУ] су стално под притисак, под

стресом. И за посао, зато што ако ти не радиш како треба, или како они замисле, онда има неко други ко ради твој посао.“

„Мислим да је у ЕУ живот појединца више контролисан на много начина. Мислим да постоји нови амандман [у Србији] о коме се или дискутује или треба да ступи на снагу, који се тиче Закона о раду овде. Да ли ће радници изгубити своје право на топли оброк, изгубити право на месечну картицу за превоз, а време које имају за ручак више неће бити укључено у број радних сати. Ми смо то већ годинама немамо у Британији. Нама НИКАДА није био плаћен превоз. Изгубили смо ваучере за ручак. Зато што нам нису дали новац [смех], дали су нам те смешне мале ваучере. (...) И наравно, са увећавајућим радним обрасцима, зато што немаш сталан посао, све више и више људи ради преко агенција или преко уговора неке врсте и зато они већ много година немају време за ручак укључено у своје радно време. Па, зар ти не би дошла овде [смех]?“

„Направила сам свој микрокосмос [у Србији] где сам пронашла (...) слободу [смех]. (...) У Немачкој бих могла такође да уредим свој микрокосмос, али то би финансијски било знатно теже. На пример, приликом куповине [у Србији] никад нисам била преварена. Потпуно супротно, често ми дају више. (...) ја сам у Немачкој навикла, ако нешто толико кошта, онда кошта толико. А овде је онда, 'ах, ако фали пет динара, не мари ништа'. У Немачкој би то марило, зато што би онда продавачица имала проблем ако увече каса није у реду. Овде је свакако изводљиво, ако неко нема сада пет динара, други ће имати толико, дати поново мени, и то радим и ја. Постала сам права Српкиња, често дајем више јер знам да тако функционише за неког другог. То ће се наравно изгубити [у ЕУ], овај другачији начин решавања проблема који је такође један људски начин.“

Испитаница из Финске је са супругом и децом живела прво у Финској а затим у Мађарској. Када је њен супруг добио могућност премештаја, могли су да се преселе у Сингапур, Амстердам или Београд. Изабрали су да дођу у Београд зато што је фирма њеног мужа ту планирала да отвори пословницу, па не би морали да после пар година иду на нови премештај (што би се десило да су отишли у Сингапур или Амстердам) и да „почињу све из почетка“.

„Нисмо имали неко друштво тамо [у Будимпешти] осим Срба и нисам научила мађарски (...) плус Мађари су другачији него ви. Ми смо живели ту на центру града [у Београду] (...) и десило се да су имали прелепа зграда. Људи су дружили, унутрашње двориште, пекли ајвар, мислим оно, стара Југославија на ону целину, некако смо јако лепо наместили тамо. И мени је било лепо после тог четири године где нисам имала неке другаре, друштво [у Будимпешти], овде одмах се идеш на пијацу и сви су комшинице [смех], да сам ја онако баш волела и деца су уклопили одмах.“

Неколико испитаница објашњава да им економски фактор (инострана пензија или висока инострана плата, углавном супругова) омогућава да добро живе у Србији. Са друге стране, нису све испитанице у истој позицији, иако су изабрале да живе у Србији и воле ту да живе. На пример, неколико испитаница је имало избор да живи у својим матичним (где су упознале и своје момке, односно будуће супружнике) или у неким другим земљама, где би такође имали добре финансијске услове. Оне су (са породицама) одлучиле да дођу у Србију, чак иако је то, у неким случајевима, значило да се одричу неких својих професионалних амбиција. Примера, ради, испитаница из Француске која ради у Србији али, како каже, њој је њен посао хоби, не слаже се са праксом емиграције стручњака из Србије искључиво ради новца на уштрб личног стила живота.

„Не знам зашто људи су спремни на то, ја можда нисам каријериста, можда лако мени не бити каријериста, муж зарађује за мене, немам појма, нисам паметна, али чини ми се да не би ми никад био тај избор на првом плану. Све остало ми је битније од овога. (...) Одлучили смо заједно да дођемо да пробамо јер је био, увек постоји могућност да се вратиш назад. Мени се свиђа баш зато што није толико организовано као на Западу. (...) Сад лако је мени рећи кад живим овде са западном платом. (...) Моја деца обожавају. (...) дружење мој приоритет и мислим да је овде јако битно.“

Испитаница из Словеније је напустила боље плаћен посао у струци да би због љубави са Србином, кога је кратко познавала, дошла у Београд, где у почетку обоје нису имали посао. Међутим, то их није обесхрабрило, већ су живели скромно и у наредном периоду пронашли запослење. Она тренутно поново нема посао у Београду зато што тражи нешто ближе својим стручним интересовањима и каже следеће:

„Кад сам се указала прилика да ја дам на неки начин отказ па добијем отпремнину [у Словенији], ми смо се то договорили а познали смо се све заједно пет дана. Тако да да, мало смо луди, али одувек се ми свиђала Србија. И људи. И искрено нисам размишљала о тим стварима што ме сад све питају ‘где је боље, где је лошије’ јер ипак кажу да дом је тамо где је срце и онда не размишљаш о тим стварима и можеш свуда да успеш ако желиш да радиш такве ствари. (...) Ти треба да рескираш у свом животу. А ако не, онда се ништа не деси (...). [Када смо обоје били без посла] ми смо били (...) само хлеб и вода и цигарете, (...) смо преживили, (...). Сад је баш 15 дана од кад сам дала отказ (...). Изађеш из comfort zone и видиш колико си способан.“

Испитаница која мора да се врати у своју матичну земљу зато што после развода финансијски не може да опстане, тешко је донела такву одлуку:

„(...) није уопште лако отићи одавде, ово је јако емотивна земља у том смислу и мени ће увек бити, сви моји пријатељи који долазе овде, сви они су одушевљени.“

Испитаница која је живела, студирала и радила у Естонији, Русији, Италији и Енглеској, изабрала је да живи и потом ради у Београду. Њен момак, Србин из БиХ, ради на крузеру и, како сама каже, њима је било „најзгодније“ да се виђају и да живе у Београду. Чак и кад он ради на мору, њој више одговара живот у Београду него у другим земљама у којима је живела.

„Ја сад не могу да уштедим толико много [као у Лондону] али овај период мени сад одговара јер ја сад добијем неко искуство које мени треба и ја добијем стабилност. (...) Ја сам била толико изненађена колико много има одмах топлоте, али не оног љубазности: 'како си, јеси се снашила, имаш добар стан и то је то', али некој искреној заинтересованости 'јеси добро, јеси ту си, јеси дошла сама, је л' ти треба нека помоћ'. Први пут 'је л' ти треба нека помоћ?', добро ми смо то већ чули, то је нека формалност, али људи који су стварно спремни да помогну (...) Ја сам ту здружила се, ја сам ту нашла људи (...) али мени је то [живот у Србији] ближе и (...) без обзира на све што није у реду, свуда је нешто што није у реду, али ја сада лакше се снађем ту у томе што није у реду, можда зато што сам постсовјетско дјете, него са тим што није у реду, на пример, у Енглеској.“

Међутим, све испитанице су приметиле да их суграђани у Београду, како у неформалним односима тако и установама, третирају (квалитативно) другачије зато што су странци јер су, како су објасниле испитанице из Грчке, Аустрије и Француске „људи овде ЖЕДНИ странаца“, али опет не било којих, већ Европљана и „белаца“ а не нпр. Кинеза или „црнаца“ што може да буде један од разлога зашто им одговара живот у Србији.

„Мислим да ми је чак и предност овде [што сам странац]. Можда зависи који си странац, одакле. (...) На пример, на послу сам добила поверење без нисам ништа ни показала ни доказала да сам већ била на свим телевизијама, било ми је јако чудно.“

Са друге стране, оне примећу и апатију код домаћег становништва и разумеју разлоге за такво стање и схватају да је већина људи у Србији сиромашна и неадекватно плаћена за посао који обавља.

„Али сад примећујем да људи мање и мање има наду, да не види неки пут (...). Раније су имали наду 'биће све боље' и сад неки фрустрација, резигнација, у неки смислу. (...) Мени исто још увек боље овде него неко друго. Али ја само видим око мене, људи ја их разумем како су фрустриране, да ништа се не промене, оне и даље раде за 400 евра (...). Ја не живим у та ситуација, имам срећу.“

Прво и најважније ми се не свиђа менталитет као 'ово је Србија, ништа не може да се мења' (...). На пример, и у Грчкој сви су разочарани али још увек људи изађу на улице кад им нешто проблем, кад нешто баш не воле. Овде врло тешко сад да мотивишеш људе. (...) увек неко други је крив, нико не гледа

себе, у ствари нико неће да ризикује, сви се плаше нешто да раде, увек мисли да не може и не размишља више о томе, не покушају да нађу решење.“

Са друге стране, испитаннице примећују културолошке разлике у односу на земље свог порекла и критикују одређене друштвене праксе и начине понашања у Србији, који се тичу пре свега професионалног односа, васпитања и образовања деце, немарног односа према животној околини, претерани конзумеризам и бирократију.

„Али све што је пословно и што нису они приватни односи што се тиче јасности, организованости и одговорности према својих речи. (...) али онај фактор „видећемо“ то није, ја не могу на то навикнем.

И упознала сам један, (...) који је завршио кинески, студент, не знам, 25 и нешто, или више, до 30. И сад он има понуду да иде у Кину да ради и родитељи или само мама, не да, прави притисак, каже да му је лоше, да он неће да уме, какав је то однос? И они каже да то је као нормално?

Тај корупција, без везе без пара не можеш да завршиш, не можеш некако, ако немаш неки добар круг, нека мрежа помоћи не можеш нигде, некако то, то да не можеш да верујеш људима [политичарима] (...).“

Анализа резултата

Као што се види из претходног одељка, изабрала сам да не наводим податке о томе колико је испитаница за евроинтеграције а колико против уласка у ЕУ зато што су у питању статистички занемарљиви подаци. Њихова мишљења су врло често помешана, а став према ЕУ амбивалентан и контекстуално условљен, што сам приметила и у истраживању исте теме међу припадницима српске дијаспоре у Грацу (Брујић 2018). На пример, испитаница која је гласала на референдуму против евроинтеграција Финске, сматра да би било добро да Србија уђе у ЕУ. Испитаница из Немачке која подржава евроинтеграције Србије, истовремено цени и вредности свакодневног живота у Србији, а које ће се изгубити уласком у ЕУ, тј. које ће морати да се изгубе да би земља ушла у ЕУ.¹⁰ Затим, поједине испитанице

¹⁰ Она је навела пример када ју је у игри ујела њена мачка за прст, који се инфицирао и који потом није могла да помери наредни дан. Њена познаница, докторка, рекла јој је да ставља облоге од ракије, али јој је од тога још више отекао прст. Пошто је морала да ради и није могла да иде доктору, позвала је ветеринара који јој је преписао антибиотик са пеницилином.

„[Моја пријатељица апотекарка] је преузела рецепт и ја сам, ја сам то лечила, и све је испало одлично! У Немачкој би било незамисливо да ветеринар третира хуману медицину и да апотекарка то уради, овде може.

нису имале конкретан став према ЕУ већ према предностима и манама живота у Србији и земљи порекла. У складу с тим, није ни могуће направити класификацију вредносних ставова на позитивне и негативне о ЕУ и Србији, чему нисам ни тежила, већ су ме, будући да сам усвојила перспективу когнитивне теорије, занимала тумачења теме евроинтеграције Србије и ЕУ међу држављанкама ЕУ заснована на њиховом личном искуству.

Држављанке земаља ЕУ осећају се добродошљима у Србији. Оне се друже са Србима и одговара им срдачност и дружељубивост која влада у српском друштву. Оне сагледавају стање у Србији али и будућност земље много позитивније него Срби, о чему говоре и њихова свакодневна искуства. Међутим, свесне су да живот у Србији није лак за просечно плаћеног држављанина Србије. Ово је у складу са закључком до кога је дошао и Рот пишући о свакодневној култури међу Југоисточноевропљанима који жуде за Европом. односно да је и на појединачном али и колективном нивоу важна потврда сопствене вредности из угла „Европе“/“Запада“/Европске уније (Rot 2012, 321). „*Шта ћете ви (странци са Запада) мислити о нама?* 'Само да се не осрамотимо пред странцима!', то су свакодневне фразе (...)“ (Rot 2012, 321 – курзив у оригиналу). Држављанке ЕУ које живе у Београду сматрају да немају свакодневних проблема са којима би се вероватно суочавале да су Српкиње управо зато што, како саме примећују, у земљи се вреднује мишљење странаца, и то, пре свега, оних из високоразвијених земаља.

Испитанице имају похвално мишљење о квалитету сопственог свакодневног живота (поседовање слободног времена које, пре свега, могу да искористе за дружење и/или одгајање велике породице), што су сигурно најважнији разлози зашто и даље живе у Србији. До сличног закључка је дошла и Гордана Благојевић бавећи се животним причама ремиграната из САД у Србију. Њени испитаници, који су из економских разлога отишли у Америку и који су тамо имали бољу материјалну и пословну позицију, вратили су се у Србију првенствено због „бољег квалитета живота“. Другим речима, у Србији су имали више могућности да слободно време проводе у дружењу, са својом породицом или у одгајању деце (Благојевић 2015, 613, 620). Моје испитанице такође не идеализују живот ни у ЕУ ни у Србији, као ни српски повратници из САД (Благојевић 2015, 617), и критикују бирократију и здравствени систем у Србији. Свесне су свог лиминалног статуса, односно, како је неколико њих изјавило, своје позиције „посматрача“ стања у Србији и у земљи порекла. Слично је приметио и Рот у својим истраживањима у југоисточној Европи. Наиме, одбијање и страх према темељним западноевропским вредностима и нормама производе слику Европе која је другачија од нас и која нас не може разумети (Rot 2012, 325). Неке

Била сам захвална што нисам изгубила време. (...) Овде функционишу ствари другачије. Али то су поново [индивидуалне] предности које сам навела, то није за опште добро, само сам ја у том тренутку профитирала. (...) због тога сам ја за улазак у ЕУ, да Србија како друштво профитира и хоћемо да српско друштво развије једну перспективу за будуће генерације и да се онда и здравствени систем побољша (...).“

испитанице су приметиле управо то – да се мисли да имају више пара зато што су странци или да се, како је рекла испитаница из Велике Британије, „аутоматски претпоставља да нећеш разумети мноштво ствари“. Са друге стране, њихова размишљања су у складу са неким од резултата до којих су дошли истраживачи који су се бавили културним представама међу Србима који живе у ЕУ или желе да Србија уђе у ЕУ (Радовић 2009; Жижић 2013; Брујић 2015а; 2015б; 2018; Вујић 2017). Наиме, оне спомињу песимизам који влада међу Србима, а који је последица политичког незадовољства и економске немаштине, због чега многи Срби не планирају да се врате у земљу. Међутим, за разлику од Срба који живе у Србији, као држављанке Европске уније, испитанице имају многе могућности да комбинују своја животна искуства, професионалне могућности и индивидуалне потенцијале у Србији на начин на који им то највише одговара. Због свега тога, њих не карактерише осећање „општег незадовољства“ животом у Србији. Оне поседују слободно време у мери у којој им то не би било могуће у земљама Европске уније. Њихова позиција „повезаности са“ друштвом порекла, али и „измештености из“ њега, као и са друштвом пријема, и живот „између“ (в. Соро Жмегаћ 2008; Grillo 2007) омогућава им да користе предности оба: нпр. примање иностране пензије или плате у Србији; поверење у банке ЕУ, односно поседовање рачуна банке ЕУ; потенцијал запослења на основу изворног знања страног језика; поверење у блиске социјалне мреже (рођака, пријатеља и сл.) и коришћење веза; рад на црно; позитиван пријем у друштву зато што си странац из ЕУ; флексибилнији однос према правилима; и могућност запослења, слободног кретања и повратка у ЕУ. Другим речима, оне саме су усвојиле неке од културних аспеката који се сматрају „јужноисточноевропским“, као што је нпр. „остављање курсера у продавници“, а које ће бити потребно променити ради уласка или функционисања у ЕУ, чега су неке од испитаница и саме свесне.

Жеља држављанки ЕУ да живе у Србији истовремено је критика популарног (академског и медијског) питања ко може да чини „Европу“ и каква Европа треба да буде. Оне „не сањају“ о Европи, бар не о Европи на начин на који се она означава и потенцира у јавном, политичком и академском дискурсу. Наиме, њихов избор да живе у земљи ван Европске уније истовремено је и критика Ротовог схватања да „становници југоисточне Европе 'сањају' о Европи“. Њихова свакодневна искуства показују да и оне саме понекад „не узимају озбиљно“, да парафразирам Рота, принципе Европске уније, већ се прилагођавају животу у Србији (као што су непријављени рад, подмићивање лекара, остављање курсера у продавници итд.).

Већ је постало опште место у друштвено-хуманистичким наукама проблематизовање и преиспитивање мишљења о Балкану¹¹ као „незападном“,

¹¹ У овом раду наизменично користим појмове Балкан и Југоисточна Европа. Први термин је више у духу домаће етнолошко-антрополошке продукције а потоњи користи Рот пишући о земљама на Балканском полуострву. Сматрам да употреба термина Југоисточна Европа

не- или полуцивилизованом, полуевропском Другом и Европској унији као „Европи“ (в. нпр. *Тодорова 2006, 68–69*). „Нецивилизованост“ народа на Балкану се углавном односи на привредно, политичко и економско заостајање и њихову културну различитост. Са једне стране, управо су ово и домени које су испитанице истицале као „другачије“ у односу на земље порекла. Иако њима лично донекле одговара живот у не тако јасно структурираном друштву, какво је српско, многе желе да се то промени уласком у Европску унију управо због опште добробити коју виде у ЕУ. Међутим, може се приметити да испитанице управо у овој „културној различитости“, различитости на плану свакодневног живота, виде предност живљења у Србији (за њих саме) без обзира на то какав имају став према евроинтеграцијама Србије или ЕУ.

„Мислим да је то један од разлога зашто искрени странци који долазе да живе овде, зато што заиста желе да живе овде, насупрот онима које је послала њихова компанија или онима који долазе због профита и који не маре за Србију. То је зато, и не мислим то на негативан начин, али Србија није 'цивилизована' као одређене европске земље. Ако постане превише цивилизована, то ће потпуно убити радост живљења [смех].“

Завршна разматрања

У комбинацији са Ротовим резултатима, нека негативна искуства из живота испитаница у земљама ЕУ (пропадање неких сектора као што је пољопривреда, губитак слободе одлучивања на државном нивоу, пораст корупције у политичком врху) могу истовремено да буду и упозорење стратезима домаћих јавних политика и политичарима генерално. Користећи примере из Југоисточне Европе, Рот наглашава ће у циљу прилагођавања стандардима ЕУ, тачније у циљу просперитета Европске уније у целини, и изградње јединствене социјалне логике и социјалног капитала изграђеног на поверењу у институције, бити потребно да се у земљама Југоисточне Европе промене спроведу „одозго“ и „одоздо“. Наиме, политичку и економску европеизацију мораће да прати и културна европеизација у оквиру које би било потребно да се замене најважније друштвене структуре, као што су доминација личних мрежа, затим обрасци понашања, вредности и социјална

служи да би се избегле дерогативне и националистичке конотације које често носе појмови Балкан, балканизација и балканизовати у популарном, медијском и академском дискурсу. Термин „Југоисточна Европа“ се користио и 1990-их година управо да би се истакло географско одређење региона а избегле негативне асоцијације које носи појам „Балкан“ (*Obad 2012, 40*). Међутим, и тај термин, као ознака за политички и економски регион, критикован је јер је у време нацизма служио да означи део јужне територије велике Немачке (в. више у *Тодорова 2006, 47, 89, 97; Obad 2012, 40*), па су, самим тим, оба појма идеолошки оптерећена и њихова употреба зависи од избора аутора (*Брујић 2016а, 169*). Због тога се у медијима и политичком дискурсу све чешће чује одредница „Западни Балкан“ која се односи на Албанију и земље бивше Југославије ван ЕУ, што је такође политичка а не географска, културна или историјска одредница (в. *Petrović 2009*).

логику (Rot 2012, 312). Када се то промени биће могуће да се у том региону „изграде структуре и институције цивилног друштва и да у политици, привреди, праву и друштву развију 'културу' која је у складу с темељним принципима Европске уније“ (Rot 2012, 294). Са друге стране, то што су испитанице у могућности да бирају где желе да живе, а изабрале су да живе у Србији, сматрала сам плодним истраживачким глом. Њихова економска, социјална, професионална позиција и статус држављанки ЕУ, али и њихова жеља да науче језик и упознају српско друштво и културу, омогућиле су им бољу адаптацију и укљученост у домаћу заједницу. Издвајајући најважније предности и мане за њихов избор да живе у транзицијској Србији истовремено сам скренула пажњу на неколико аспеката: а) културну европеизацију, тачније шта је потребно европеизовати на плану свакодневног живота у Србији у циљу уласка у ЕУ; б) културне представе о квалитету живота у Србији; в) економску заосталост земље која подстиче емиграцију домаћег становништва. Док се, генерално гледано, може приметити да је за грађане Србије који живе у Србији, Европска унија слика жељене нормалности (Жикић 2013; уп. Радовић 2009), а за Србе који живе у ЕУ, слика личног напретка и остварења сопствених потенцијала (Брујић 2015б, 37),¹² за држављанке ЕУ тренутно Србија омогућава да се остваре на личном (и професионалном) плану иако понекад не и на финансијском. Управо разумевање овог аспекта – да живот у економски просперитетнијој земљи (као што су земље ЕУ) не мора нужно да води и богатијем личном животу – може да постане предмет нових културних и миграцијских политика у Србији, у оквиру којих би могла да се промовише идеја о Србији као земљи у којој је могуће имати виши квалитет личног живота него у вишеразвијеним земљама.

Литература

- Antonijević, Dragana. 2011. „Gastarbajter kao liminalno biće: konceptualizacija kulturnog identiteta.“ *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 1013–1033.
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde – stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

¹² В. слична истраживања о представама о Европској унији и процесу евроинтеграција у региону. Нпр. Јансен је показао да у „постдејтоновској“ БиХ људи „жуде за нормалним животом“ зато што Европска унија, отелотворена синтагмом „пут у Европу“ представља вид жељене и пожељне будућности (Jansen 2015). Ослањајући се на квалитативне студије о незаинтересованости студената за улазак Хрватске у ЕУ, Орланда Обад је истраживала представе о ЕУ код студената. Ауторка је показала да се улазак у ЕУ сагледава као „иритантна неминовност“ зато што Хрватска још увек није спремна, према њеним испитаницима, и да би ЕУ требало да буде само један од могућих избора за будућност Хрватске (Obad 2011, 12, 27).

- Bennardo, Giovanni and David B. Kronenfeld. 2011. "Types of Collective Representations: Cognition, Mental Architecture, and Cultural Knowledge". In *A Companion to Cognitive Anthropology*, eds. David B. Kronenfeld, Giovanni Bennardo, Victor C. de Munck, and Michael D. Fischer, 82–111. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Blagojević, Gordana. 2014. „Udruženje srpsko-grčkog prijateljstva 'Kantakuzina' iz Smedereva: program, ideje i strategije.“ *Etnološko-antropološke sveske* 24: 13–23.
- Blagojević, Gordana. 2015. „Povratak u Srbiju: životne priče remigranata iz SAD od početka 21. veka do danas.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIII (3): 609–622.
- Bobić, Mirjana i Milica Vesković Anđelković. 2016. „Profil i stavovi potencijalnih migranata iz Srbije.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 64 (3): 469–491.
- Brujić, Marija. 2015a. „'Tako blizu, a tako daleko': kulturne predstave o evrointegracijama Srbije među iseljenicima u Ljubljani.“ *Etnološko-antropološke sveske* 25 (14): 7–28.
- Brujić, Marija. 2015b. „Da li je 'princeza gola'? Kulturne predstave iseljenika u Beču o evrointegracijama Srbije.“ *Antropologija* 15 (3): 23–46.
- Brujić, Marija. 2016a. *Evropeizacija u Srbiji početkom XXI veka. Antropološka analiza sociokulturnih promena u periodu evrointegracija*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Centar za antropologiju javnih i praktičnih politika i Dosije studio.
- Brujić, Marija. 2016b. „'Kada se venčaš sa Srbinom, onda nemaš nikakve probleme'. Stranci u Srbiji – uvod u antropološku analizu.“ *Stanovništvo* 54 (2): 105–125.
- Brujić, Marija. 2017. „EU Integration and the Serbian Orthodox Christianity: Socio-anthropological Perspectives.“ *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 16 (47): 32–46.
- Brujić, Marija. 2018. *Kulturne predstave o Evropskoj uniji i evrointegracijama Srbije među pripadnicima srpske dijaspore u Gracu*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Dosije studio.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2008. „Parochial Transnationals: Being of Croatian Descent in Germany.“ In *Dynamics of National Identity and Transnational Identities in the Process of European Integration*, ed. Elena Marushiakova, 323–338. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Čapo, Jasna i Petra Kelemen. 2017. „Zagreb očima međunarodnih migranata: značenja, potencijali i (re)skaliranja grada.“ *Studia ethnologia Croatica* 29: 251–277.

- European Political Co-operation*. 1988 [1973]. „Declaration on the European Identity.“ Federal Republic of Germany, Bonn: Press and Information Office, 48–54. Pristupljeno 01. novembra 2010. http://aei.pitt.edu/4545/01/epc_identity_doc.pdf
- Grillo, Ralph. 2007. „Betwixt and Between: Trajectories and Projects of Transmigration.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33 (2): 199–217.
- Izrael, Mark i Ijan Hej. 2012. *Etika istraživanja u društvenim naukama*. Beograd: Službeni glasnik.
- Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime. Normal Lives'and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Obad, Orlanda. 2011. “Balkan lights: O promjenama u predodžbama o Zapadu i Balkanu u Hrvatskoj”. U *Horror – Porno – Ennui: kulturne prakse postsocijalizma*, ur. Ines Prica i Tea Škokić, 9-29. Zagreb: Nova etnografija.
- Obad, Orlanda. 2012. "Europljani poput nas: društvena percepcija Evropske unije u Hrvatskoj." *Autsajderski fragmenti: časopis za kulturu, umjetnost i znanost* 7 (14): 7–47.
- Petrović, Tanja. 2009. *A Long Way Home: Representations of the Western Balkans in Political and Media Discourses*. Ljubljana: Peace Institute.
- Radović, Srđan. 2009. *Slike Evrope. Istraživanje predstava o Evropi i Srbiji na početku XXI veka*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Rot, Klaus. 2012. *Od socijalizma do Evropske unije. Oglеди o svakodnevnom životu u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Shore, Cris. 1993. „Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy'.“ *Man* 28 (4): 779–800.
- Somers, Margaret R. 1994. „The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach.“ *Theory and Society* 23: 605–649.
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Beograd: XX vek.
- Vasiljević, Jelena. 2016. *Antropologija građanstva*. Beograd: Mediterran Publishing d.o.o.
- Velikonja, Mitja. 2007. *Evroza. Kritika novog evrocentrizma*. Beograd: XX vek.
- Žikić, Bojan. 2013. *Slike u izlogu. Kulturne predstave o Evropskoj uniji kao sredstvo opisivanja paralelne stvarnosti stanju u Srbiji 1991–2011*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Извори

European Union. 2018. „Countries.“ Pristupljeno 05. marta 2018.

https://europa.eu/european-union/about-eu/countries_en#tab-0-1

„*Holandanka iz Niša o životu u Srbiji: Dobili ste ovu zemlju za džabe od Boga.*“

2017. Kurir, 24. januar. Pristupljeno 19. februara 2018.

<http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/2648593/holandanka-iz-nisa-o-zivotu-u-srbiji-dobili-ste-ovu-zemlju-za-dzabe-od-boga>

Filipović, Miomir. 2018. „*Došli iz Londona da žive u srpskom selu.*“ *Politika*, 16. januar.

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

Марија Мандић

Балканолошки институт САНУ, Београд
marija.mandic@bi.sanu.ac.rs

Како су људи долазили у Берлин? Личне мреже у дискурсу миграната бошњачке националности*

Заснован на теренском истраживању, рад анализира дискурс миграната бошњачке националности који живе у Берлину. Истражује се улога личних друштвених мрежа – које обухватају примарну породицу, чланове шире родбине, пријатеље и коетнике – у подршци бошњачким избеглицама, од рата 1992–1995. па све до данашњих дана. Путем садржајне анализе, испитује се тематски инвентар дискурса саговорника, који осветљава улогу личних мрежа у миграцији.

Кључне речи: антрополошка лингвистика, теренска истраживања, дискурс анализа, мигранти, Бошњаци, муслимани, Немачка, личне мреже

Why Were People Coming to Berlin? Personal Networks in the Discourse of Bosniak Migrants

Based on fieldwork (2016–2018), this paper provides the discourse analysis of the interviews with people of Bosniak ethnicity originating from Serbia and Bosnia, currently living in Berlin. The paper investigates the role of personal networks – meaning primary and extended family, friends, co-ethnics, etc. – in supporting the Bosniak migrants in the period from the Bosnian war 1992–1995 until today. By using content analysis, the thematic inventory embedded in the transcribed utterances is extracted and commented upon. It is argued that these utterances and the themes around which discourse was built shed new light on the role of personal networks in migration.

Key words: linguistic anthropology, fieldwork, discourse analysis, migrants, Bosniaks, Muslims, Germany, personal networks

* Рад је настао у оквиру пројекта „Језик, фолклор, миграције на Балкану“ (бр. 178010), који подржава Министарство за образовање, науку и технолошки развој Републике Србије и уз помоћ стипендије за постдокторско истраживање (2016–2018), које је подржала фондација Александар фон Хумболт, на Институту за славистику Хумболтовог универзитета у Берлину.

Увод

Неформалне друштвене мреже дијаспоре у Немачкој, које укључују примарну породицу, чланове шире родбине, пријатеље и коетнике, имале су значајну улогу у подршци избеглицама у време рата у Босни и Херцеговини (1992–1995). Рад анализира дискурс миграната о доласку у Немачку, који је снимљен у теренским истраживањима 2016–2018. године у Берлину, методом квалитативног истраживачког интервјуа. У првом делу се излажу историографски, демографски и статистички подаци о Немачкој као земљи имиграције, те о два највећа таласа миграције Бошњака, и то: гастарбајтера 1950–1980, те избеглица током југословенских ратова 1992–1995. У другом делу се описују методе антрополошке лингвистике и анализе транскрипата. Дискурс саговорника се посматра као извор усмене историје Бошњака у Немачкој. На крају рада, прилаже се Додатак с транскриптима и Литература.

Немачка: земља имиграције

Почев од 50-их година, Савезна Република Немачка доживљава велике демографске промене, при чему је одликује растућа културна, етничка и религијска разноврсност. У данашњој уједињеној Немачкој, према проценама, живи 82,7 милиона становника, од тога 18,6 милиона с такозваним „миграцијским пореклом“ (нем. *migratorischer Hintergrund*; 22,5% укупног становништва) и 9,2 милиона страних држављана (11%) (Statistisches Bundesamt 2016).¹ Према статистици, број новопридошних миграната с држављанством земаља тзв. Западног Балкана је следећи: 225,535 Србија (без Косова; рођено у Немачкој 46,610), 208,505 (Косово; рођено у Немачкој 39,020), 180,950 (БиХ; рођено у Немачкој 24,810) итд. (Statistisches Bundesamt 2016).² Број грађана пореклом из наведених земаља који имају немачко држављанство свакако је много већи; процењује се да око 500.000 немачких држављана потиче из Србије.³ Према проценама Министарства за људска

¹ Према службеној дефиницији, особа има миграцијско порекло ако је она или макар један њен родитељ рођена као страни држављани. Ова дефиниција обухвата странце мигранте и немигранте, натурализоване мигранте и немигранте, раније досељенике, као и потомке тих група у Немачкој. Протерани и расељени током Другог светског рата не спадају у становништво с миграцијским пореклом, јер су или они или њихови родитељи рођени с немачким држављанством (уп. Statistisches Bundesamt 2016).

² Највећи број страних држављана долази из Турске (1,5 милиона), Пољске (866,855) и Сирије (698,950). Две трећине новопридошних миграната, пак, долазе из Европе, и припадају углавном економској миграцији (Naika et al. 2014, 14; Statistisches Bundesamt 2016). Уп. <https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendischeBevolkerung/Tabellen/Geburtsort.html>; приступљено 17.05.2018.

³ Подаци добијени захваљујући секретару српске амбасаде у Немачкој, Милошу Стипићу, коме се овом приликом срдачно захваљујем. Немачка важи за државе с рестриктивном политиком када је у питању двојно држављанство. Ипак, последњи закон о држављанству дозвољава деци странаца која су до своје 21. године најмање осам година живела у Немачкој или најмање шест година похађала неку школу у Немачкој да имају двојно

права и избјеглице БиХ, укупан број емиграната и њихових потомака – друге и треће генерације у Немачкој – износи око 240.000 (МНРР 2012, 5).

И верска структура становништва је такође разнолика. У Немачкој живи између 3,8 и 4,3 милиона муслимана, што чини између 4,6 и 5,2% укупног становништва; више од половине имају немачко држављанство (Haug et al. 2016, 11).⁴ Велики број српских и босанских миграната су такође муслимани: у случају БиХ махом Бошњаци, у случају Србије –Албанци, Бошњаци, Роми.

Миграције Бошњака у Немачку: југословенски гастарбајтери

Прве југословенске муслиманске заједнице оснивали су радници који су дошли у оквиру програма „гостујућих радника“ 1950–1980. (нем. *Gastarbeiter Programme*), што је узроковано снажним индустријским развојем земаља западне и северне Европе. Од укупног броја југословенских радних миграната, више од две трећине се запослило у СР Немачкој, а остали у Аустрији, Француској, Шведској и Швајцарској. У иностранству је, до средине 70-их, радило 650.000 југословенских радника, који су заједно са својим породицама чинили 1,5 милиона људи (Mihajlovic 1987–1988, 189–190). СР Немачка је 1968. године склопила билатерални уговор с Југославијом (Mihajlovic 1987–1988, 184).⁵ Немачки закони су, поред осталог, омогућили радницима да након једне године доведу своје супружнике и децу млађу од 18 година. Током година, број страних радника и њихових породица се прогресивно увећавао, а већ 1974. странци су чинили 10% укупне радне снаге у СР Немачкој (*ibid.*).

Иако је општеприхваћени колоквијални назив *гастарбајтер* (нем. *Gastarbeiter*; дословно: *гостујући радници*) сугерисао идеју гостовања, привременог рада и повратка, тржиште рада је пак имало континуирану

држављанство; уп. Закон који регулише стицање немачког држављанства: <https://www.gesetze-im-internet.de/rustag/BJNR005830913.html>; приступљено 17.05.2018.

⁴ Овај број је свакако значајно порастао због најновије миграције са Средњег истока, посебно из Сирије. Већина немачких муслимана потиче из Турске (63% свих немачких муслимана, што у бројкама износи од 2,5 до 2,7 милиона), онда из земаља југоисточне Европе – БиХ, Бугарске, Србије, Албаније (14%, односно од 496.000 до 606.000), затим с Блиског истока (8%, односно од 292.000 до 370.000), из северне Африке, углавном из Марока (7% односно од 259.000 до 302.000), из средње Азије (Заједница независних држава), Ирана, јужне, југоисточне Азије и остатка Африке (с. 8%) (Haug et al. 2016, 12–13). Најбројнија конфесионална група су сунити (74%), затим алевити (13%), шиити (7%) и остали (суфије, ахмадија, ибади, и др.) (Haug et al. 2016).

⁵ Савезна Република Немачка је потписала билатералне споразуме, који су омогућили увоз радне снаге из иностранства, са следећим земљама: Италијом 1955, Грчком и Шпанијом 1960, Турском 1961, Мароком 1963, Португалом 1964, Тунисом 1965, Југославијом 1968 (Mihajlovic 1987–1988, 184).

потребу за додатном радном снагом.⁶ Радни уговори су се продужавали, а почетни концепт је опстајао само као „мит о повратку“, док је статистика показивала да је трајно настањивање норма. Назив *гастарбајтер* је заправо задржао семантику амбивалентности, реферишући на раднике између двеју држава. У светлу савремене теорије, овај хабитус се разуме преко појма транснационалности, односно сталне социјалне интеракције изван оквира једне нације-државе (уп. Portes et al. 1999; Vertovec 2001; Dahinden 2017).

Југословенски радници су долазили из целе земље, и то углавном из мање развијених, сеоских подручја, а највише су се запошљавали квалификовани и полуквалификовани радници у угоститељству, индустрији, грађевинарству и занатству.⁷ Од самог почетка њиховог запошљавања, развијана је „ланчана миграција“ (енг. *chain migration*), јер су радници пре или касније доводили за собом и друге чланове своје породице, те помагали пријатељима и познаницима да мигрирају и нађу запослење. Неретко се тако велики број припадника неких сеоских или месних заједница настањивао у истом граду, квартовима, па чак и у истим зградама, при чему су често радили исте или сличне послове (Ivanović 2012, 126–127).

Процес организације југословенских радника је био спор и дуготрајан, често стихијски и испуњен контроверзама. На самом почетку, главну улогу су имале немачке установе, и то синдикати, радничке социјалне, те добротворне верске службе (Ivanović 2012, 157–163). Почетак 70-их година обележило је оснивање југословенских клубова, културно-уметничких (КУД-ова), угоститељских објеката, спортских друштава и културно-информативних центара (Ivanović 2012, 253–260).

И поред формалних установа, преовладала су неформална окупљања, на пример викендом на железничким станицама (Ivanović 2012, 234; уп.

⁶ Немачка је наике желела да привремено увезе и користи радну снагу из иностранства, док постоји потреба за њом, а да касније стране раднике врати у своје земље; стога су почетни уговори потписивани на годину или две. Немачки административни назив је био *страни радници* (нем. *Ausländische Arbeitnehmer*), југословенски – *радници на привременом раду у иностранству*, а популарни, колоквијални *гастарбајтери* (нем. *Gastarbeiter*). Преовладао је *гастарбајтер* у немачком и српскохрватском, а и у стручној литератури. Раширена употреба овог назива у немачком, указивала је на покушај да се призна допринос ових радника немачкој економији, али истовремено нагласи идеја привременог боравка (Mihajlovic 1987–1988, 188–189).

⁷ Југословенски радници су у СР Немачку највећим делом долазили са следећих подручја: 1. југозападна Босна, западна Херцеговина и далматинска Загора; 2. североисточна Босна; 3. средња Хрватска и суседна Словенија; 4. пољопривредни делови источне Хрватске и Бачке; 5. Косово и Метохија. Од укупног броја радника из Југославије у СР Немачкој, 62% је потицало из Хрватске и Босне и Херцеговине (Ivanović 2012, 70). Иако је највећи број радника био неквалификован, у великој мери су одлазили и квалификовани радници, и то највише бравари, стругари, механичари, шофери, аутомеханичари, електричари, кројачи и ливци. Поред тога, број висококвалификованих радника није био занемарљив и кретао се од 2% до 20% укупне радне снаге у иностранству, у зависности од места запослења (Ivanović 2012, 52, 294; Mihajlovic 1987–1988, 181).

Ivanović 2011). Виђања у приватним становима, у кругу породице, родбине и пријатеља, била су такође културна особеност скоро свих југословенских радника, како у завичају, тако и у иностранству. Када би дошли до пензије, гастарбајтери су се често враћали назад у своју земљу порекла, али у новије време се и то мења, и пензионери због деце и унука или остају у земљи боравка или се крећу између ове две земље – тзв. пендулум, осцилирајуће или „jo-jo” миграције (Антонијевић, Милосављевић 2016, 513). Друга и трећа генерација, које су у међувремену рођене и образоване у земљи боравка, махом говоре боље језик земље боравка него језик наслеђа (енг. *heritage language*). Иако интеграција и даље није лака, потомци гастарбајтера траже стручније послове од својих родитеља, при чему многи остварују успешне каријере (Mihajlović 1987, 193–194; Craig, Dietrich, Goutié 2005, 149; Klekowski von Koppenfels, Höhne 2017). За разлику од прве генерације која је била изузетно везана за свој завичај, однос потомака према земљи порекла је разноврстан.

Миграције Бошњака у Немачку: верски живот до југословенских ратова

Друштвени живот југословенских гастарбајтера великим делом није био обликован етничким и верским поделама, мада је основне организације верског живота било. У организацији верског живота учествовале су католичка црква и њене мисије, добротворна протестантска удружења, те Српска православна црква (Ivanović 2012, 174). Југословенски муслимани су у почетку верску праксу вршили преко установа других земаља, највише Турске, а Југословенска исламска заједница је први пут упутила имама у Беч 1973. године, а затим и у Минхен, при чему је тог имама плаћала иранска амбасада у Бону (Ivanović 2012, 177; Duranović 2014, 69).

Прва верска зједница југословенских Муслимана у Немачкој је основана у Ахену 1978. (Klanco 1997; Duranović 2014, 69).⁸ Према подацима из 2014, од свих 47 активних бошњачких верских заједница у Немачкој, три су основане током седамдесетих (6,4%), а петнаест осамдесетих (31%) (Duranović 2014, 70; Mahmutović 2003). Оснивање исламских заједница Бошњака је доживело највећи замах током 90-их година, када се и број муслиманских миграната из БиХ и Србије због ратова и кризе нагло повећао.

С почетком југословенске кризе, друштвене мреже и живот гастарбајтера се драстично мењају. Контакти с припадницима других етничких и верских група се смањују, радници и њихове породице се све више окупљају у етно-национално и конфесионално профилисаним установама, при чему улога верских установа значајно расте (Duranović 2014, 75).

⁸ Види: <http://www.dzemat-aachen.de>; <http://igbd.org/?p=5633>; приступљено 22.05.2018.

Ратне избеглице

Други велики талас босанских миграната је забележен током рата у БиХ (1992–1995) – између 1,2 и 2 милиона: највећи број је отишао у Немачку (ц. 320.000), затим у Србију и Црну Гору (ц. 297.000), Хрватску (ц. 170.000) и Аустрију (ц. 86.500), итд. (Valenta, Ramet 2011, 4). Према статистици UNHCR 2002, 80% избеглица из Босне и Херцеговине су били муслимани, 13% су били католици и 6% су били православци (UNHCR 2002, 50). Ипак, ова статистика се може односити само на земље западне и северне Европе, Америке, Канаде и Аустралије, јер је проценат православца избеглих из Босне у Србију, односно католика из Босне у Хрватској, био много већи од муслимана.

Велики број босанских избеглица био је истрауматизиран ратним дешавањима: многи су лично доживели насиље, убиство чланова породице и ближњих, прогон, силовања, логоре, оставили своје ближње у рату итд. (Will 2009; Неукен 2014). Халиловић говори да су они у свом пртљагу донели како личну тако и колективну трауму (Halilovich 2012, 166).⁹

Босанске избеглице у Немачкој нису третиране према одредбама Женевске конвенције из 1951, него су већином добиле привремену боравишну дозволу (83% од укупног броја избеглица), која је имала врло рестриктивна и донекле дискриминативна правила, тзв. *дулдунг* (нем. *Duldung*; у буквалном преводу на српски ‘трпљење’; уп. Dimova 2006; Dimova 2006a; Mihok 2001; Hannes Tretter 2000; Dienelt 2018). Дулдунг је значио статус привремене заштите, толерисаног (трпљеног) боравка, обавезу да се на свака три или шест месеци до годину дана продужава боравак, и могућност да немачке власти могу депортовати избеглице назад у њихову земљу, онда када процене да постоје услови за то.¹⁰ У замену за дулдунг избеглицама су одузимани пасош и лична документа. Добијали су колективни смештај у тзв. хајмовима (нем. *Heim*), основну социјалну помоћ, али и забрану рада и студирања.¹¹ Многе избеглице су стога радиле „на црно“, и то највише као јефтина радна снага на грађевинама и пружајући услуге чишћења и одржавања објеката (Will 2009, 61). Поред тога, постојало је ограничење кретања на федералну немачку државу у којој је особа добила дулдунг, а уколико би избеглице прекршиле

⁹ Ипак, у својој књизи Халиловић критикује употребу концепта трауме и *посттрауматског* стресног поремећаја (ПТСП) (енгл. *posttraumatic stress disorder – PTSD*) у босанском случају и сматра да је њена претерана употреба довела до медиализације и патологизације људске патње (Halilovich 2013, 13).

¹⁰ Иако су долазиле избеглице из целе Југославије, само су Босанци могли добити статус „ратних избеглица“ и, сходно томе, дулдунг. Све остале избеглице су биле упућене да поставе захтев за азил. Такође, према законима који су важили у Берлину, само су трауматизоване избеглице могле да затраже дулдунг на 12 месеци, остали су добијали за краћи период (Will 2009, 56).

¹¹ За колективни смештај су служили војни, безбедоносни и студентски објекти и домови, стари болнички пансиони у источном Берлину и контејнерска насеља у ивичним и индустријским областима (Will 2009, 56–58).

ограничење, суочавале су се с казним мерама и преиспитивањем свог статуса (*ibid.* 57). Искуство дулдунга, сталне претње депортацијом, па и затварањем, били су предмет додатних траума и несигурности (Heyken 2014, 26). Дулдунг је заправо пример лиминалне позиције, „beetwixt and beetwen“, коју имају избеглице у модерним друштвима и савременом правном поретку (Petrović 2016, 62).

Због строгих имиграционих закона и привременог статуса, већина избеглица се након завршетка рата или вратила или отишла у неке друге земље (уп. Valenta, Ramet 2011, 4). Од земље која је примила највише избеглица, Немачка је постала земља у којој се процентуално најмање њих задржало: 52.000 је мигрирало у неку другу земљу, 246.000 је враћено у програму репатријације у БиХ, и 22.000 људи је добило дозволу за останак, што чини мање од 7% (*ibid.*).¹² Ратна траума је постала легалан основ за супротстављање покушајима депортације и обезбеђивање трајног статуса у Немачкој (Dimova 2006a, 3). То је посебно актуелно 2000. године, када је Берлински сенат донео Закон о поступању с трауматизованим особама (нем. *Traumatisiertenregelung*), који је утврдио да босанске ратне избеглице могу добити дозволу боравка у Немачкој, уколико испуњавају одређене услове, поред осталог да поседују потврду (атест) о медицинском третману због ратне трауме. Боравишне дозволе издате по том основу укључивале су и животне партнере и малолетну децу истрауматизираних ратних избеглица (Will 2009, 74–75).¹³ Та околност је свакако утицала на то да се број особа које су регистровале своју трауму и почеле медицински третман повећао: тако је 1998. године у Берлину било регистровано 500 трауматизованих ратних избеглица из БиХ, а две године касније – 800; коначно, 1.547 трауматизованих особа је обезбедило трајни боравак, који је подразумевао и чланове њихових породица (*ibid.* 74). Димова закључује да је немачки правни систем покренуо два комплементарна поступка: медиализацију закона и легализацију медицинског дискурса, чија артикулација је додала важну димензију у савременом немачком третману избеглица и других придошлица (Dimova 2006a, 3).

Поред ригидних прописа, велики број немачких јавних и приватних установа је активно помагао босанским избеглицама, као нпр. Радничко благостање (*Arbeiterwohlfahrt*) Каритас, Црвени крст, Центар за помоћ жртвама тортуре и Удружење Култура југоисточне Европе (*Süd-Ost-Europa-Kultur e.V.*) (Dimova 2006a, 5). Многи Немци су спонзорисали децу избеглица на студијама (*ibid.* 10). Моји саговорници су често, с једне стране, с великом

¹² Поређења ради, у Србији се задржало 137.000 од 297.000 избеглица из БиХ, односно 46%; у Хрватској 62.000 од 170.000 – 36%, у Шведској 56.000 од 58.700 – 95%, у Швајцарској 10.900 од 24.500 – 44%, у Холандији 16.000 од 22.000 – 72%, у САД 17.500 од 20.000 – 87,5% итд. (Valenta, Ramet 2011, 3–4).

¹³ Већ од 1999. године, трауматизирани особе су добиле могућност да независно од дулдунга добију радне дозволе за послове који нису зависили од тржишта рада (Will 2009, 57). Друга могућност да се обезбеди трајни боравак је склапање брака с особом која има немачко држављанство, што су многи, посебно млађи, и чинили (Dimova 2006a, 68).

горчином говорили о правно-бирокарском третману избеглица у Немачкој, а, с друге стране, истицали су са захвалношћу помоћ немачких познаника и пријатеља у школовању, интеграцији, решавању административних проблема итд.

Поред босанских муслимана, предмет овог рада су и муслимани југозападне Србије, региона који је познат под историјским називом Санџак, мада православно стовништво радије користи историјски назив Рашка (Ђурић et al. 2014, 192–193).¹⁴ Санџачке муслимане с босанским спаја заједнички језик заснован на штокавском дијалекту – особен и за Србе, Хрвате, Црногорце, Буњевце и др. – исламска вера, те осећај припадности бошњачкој нацији.¹⁵ Током деведесетих забележен је и значајан талас миграција муслимана из Санџака у Немачку. И овом, као и у многим другим случајевима, није једноставно одредити „да ли је одлука о емиграцији иницирана економским или политичким факторима“ (Ђорђевић-Црнобрња 2016, 43). Мигранти су се селили у потрази за послом, али и због осећаја опште несигурности, настале услед рата у суседној Босни и Херцеговини и повремених инцидената и злочина против муслимана који су се преносили и на територију Србије.¹⁶

Ако се босанске избеглице могу одредити као ратне, па се и њихов пријем у Немачку одвијао по утврђеним процедурама, то се за санџачке мигранте може рећи да имају разноврсне начине миграција и интеграција у немачко друштво, што заслужује анализу у неком другом раду. Поред тога,

¹⁴ Питање националности муслимана југословенског порекла је било исполитизовано, модалитети у пописима су се стално мењали. У Попису 1948, предложено је да муслимани југословенског порекла могу да се изјасне као „Србин-Муслиман“, „Хрват-Муслиман“ итд., или као „неопредељени-Муслиман“; у Попису 1953, лица која су изјавила да су Муслимани, као и остала лица југословенског порекла која се нису ближе национално определила, сврстана су у групу „неопредељени Југословени“, заједно с другим особама југословенског порекла који нису хтели да се национално изјасне; од Пописа 1961. уведен је нови модалитет „Муслиман (национална или етничка припадност)“; од Пописа 2002, уведен је модалитет Бошњак (Попис 2011, 17; Mandić 2015, 285–286).

¹⁵ Од 2002. године, муслимани који говоре штокавски су се у српским пописима изјашњавали или као Бошњаци или као Муслимани (етничка или национална припадност), и они, према резултатима Пописа 2011, представљају једну од највећих мањинских заједница Србије: 145.278 држављана се изјаснило као Бошњак, а 22.301 као Муслиман, што заједно чини 2,5% укупног становништва (Ђурић et al. 2014, 98). Ипак, резултате пописа, као алатке државе којима се категоризује и управља становништвом, морамо узимати с великом дозом опреза, јер су њихови резултати обликовани под утицајем сложених демографских, социјалних и политичких процеса.

¹⁶ Треба, пре свега, поменути Отмице у Сјеверину (1992) и Штрпцима (1993). Наиме, припадници српских паравојних јединица су из аутобуса који је возио раднике из села Сјеверина за Прибој, 22. октобра 1992. године, отели на територији Босне и Херцеговине 16 Бошњака, држављана Републике Србије, и потом их убили. Слично се десило 27. фебруара 1993, када су припадници српских паравојних јединица отели 19 цивила, држављана Србије и Босне и Херцеговине (18 Бошњака и 1 Хрвата) из редовног воза Београд-Бар, и потом их убили. Уп. Fond 2003; <https://pecanik.net/sjeverin-24-godine>; приступљено 6.09.2018.

најновија емиграција из свих земаља бивше Југославије је веома разнолика и углавном економска.

Демографска ситуација и установе у Немачкој и Берлину

Исламска заједница Бошњака у Њемачкој (IGBD – *Die Islamische Gemeinschaft der Bosniaken in Deutschland*) основана је 1994. године у Визбадену (Wiesbaden) у Хесену. Ова заједница је придружени члан Централног муслиманског савета Немачке (ZMD – *Zentralrat der Muslime*) и Исламског савета (уп. Rohe 2016).¹⁷ Управо због прилива ратних избеглица, повећао се број босанских муслиманских заједница, те их данас има преко 60, а већина има званично именоване имаме (Duranović 2014). Највећа бошњачка џамија се налази у Келну.¹⁸

У Берлин је током југословенских ратова стигло 30.000 избеглица, што је више него што су примиле Италија, Француска и Велика Британија заједно (Dimova 2006a, 2; Valenta, Ramet 2011, 4). Берлин се посебно ангажовао у збрињавању избеглица из Сребренице: 2000. године у Берлину је, према проценама, живело око 600 избеглица из Сребренице, а берлински Сенат је обезбедио 45 психотерапеута – волонтера за рад са сребреничким избеглицама (Dimova 2006a, 5). Берлински сенат је 1998. донео одлуку да су се испунили услови за повратак избеглица, односно за њихову репатријацију, али је усвојио посебни закон, о коме је горе било речи, који је дозвољавао трајни остатак особама које су претрпеле озбиљније трауме (Will 2009, 74–75). Тако је 2000. године у Берлину остало још 7.454 избеглице, којима је касније додељен стални боравак (Mihok 2001, 145). Према проценама, у Берлину данас живи између 10.000 и 15.000 Бошњака из БиХ, а укупно 30.000 држављана БиХ.¹⁹

Исламска заједница Бошњака у Берлину је основана 1989, а у 1992. је прерасла у Исламски културни центар Бошњака (ИКС (ИКЦ) – *Islamisches Kulturzentrum der Bosniaken in Berlin*).²⁰ Центар се доста ангажовао у помоћи босанским избеглицама, дељењем материјалне, медицинске и саветодавне помоћи. Данас, поред верске службе, центар организује културне, политичке и хуманитарне активности, као и часове веронауке, босанског језика и културе, а обезбеђује и стипендије за студенте слабијег економског стања. Део муслимана из Санцака се одвојио од ИКЦ-а и основао своје посебно удружење ИКРЕ (ИКРЕ – *Islamisches Kulturzentrum Berlin*) и месциде у Ведингу и Шарлотенбургу.

¹⁷ Уп. *Die Islamische Gemeinschaft der Bosniaken in Deutschland*; <http://igbd.org>; приступљено 6.06.2018.

¹⁸ Види: <http://islam.de/10287.php>; приступљено 6.06.2018.

¹⁹ Према проценама званичника из Исламског културног центра Бошњака у Берлину.

²⁰ Уп. *Islamisches Kulturzentrum der Bosniaken in Berlin*: <http://www.ikb-berlin.de>; приступљено 6.06.2018.

Велику друштвено-ангажовану уогу је одиграло и удружење Süd-Ost-Europa-Kultur e.V.,²¹ које је основано 1991. с намером учвршћивања културних односа између Немачке и југоисточне Европе. Иако је првобитно било усмерено ка гастарбајтерима, ратни догађаји су окренули удружење практичним проблемима. Под руководством Босиљке Шедлич (Bosiljka Schedlich) спроводили су се разни програми избављања људи из ратних жаришта, помоћи у смештају, правном статусу, школовању и лечењу истрауматизираних (уп. Neuken 2014). Удружење је и након распада Југославије задржало свој наднационални карактер.

Поред тога, у Берлину су основани Фолклорни клуб Љиљани, клуб Извор, фудбалски клубови Босна, Босна и Херцеговина, Нови Пазар и др. У друштвеном животу Бошњака, важну улогу имају балкански грилови, које посећују сви љубитељи балканске кухиње. Тако се храна из Босне и Санџака брендира као балкански производ. Поред тога, у Берлину се организују периодично босанска сијела и теферичи, када долазе певачи народне музике и окупља се доста људи. У следећем делу представићу методологију истраживања и анализе, те налазе о улози личних друштвених мрежа у миграцији.

Метода теренског рада и позиција истраживача

У методологији теренског рада користим квалитативне истраживачке интервјуе и учесничко посматрање. Упитник је веома широк и отворен и прилагођава се посебно сваком саговорнику; укључује теме које се тичу личних путева миграције, свакодневног живота, усмене историје, али и друштвених и политичких тема. До сада сам снимила 40 интервјуа у Берлину, у пердиоду између 2016. и 2018. године, и разговарала са око 30 саговорника, што износи више од 120 сати аудио материјала.

Током ових теренских истраживања суочила сам се с бројним изазовима и тешкоћама. Томе су допринела вероватно два чиниоца. Прво, опште неповерење заједница у дијаспори и мањинских заједница према истраживањима. Друго, српско-бошњачки сукоб у рату и у постдејтонској БиХ, учинили су да моји саговорници често преиспитују моју позицију и намере. Тако је посебно дошла до изражаја моја друштвена позиција истраживачице из Србије. Моје полазиште су биле теме о путевима миграције и свакодневном животу, али су моји саговорници сматрали да прво треба да ми пренесу своја искуства из рата и своје погледе на тај период. Овај истраживачки пут је донекле супротан ономе који описује немачка истраживачица Еда Хејкен, чији је циљ био истраживање сећања на ратове и односа према прошлости Бошњака у Берлину, а која је доживела то да саговорници такве теме сматрају превише приватнима, те да немају довољно

²¹ Уп. Süd-Ost-Europa-Kultur: <http://www.suedost-ev.de>; приступљено 6.06.2018.

поверења да такве теме деле с њом. Она је своје истраживање, на почетку, морала да усмери ка темама свакодневног живота и културе, при чему су сећања на рат искрсавала спонтано (уп. Neuken 2014, 20–21). Управо оваква супротна искуства у контакту с истом заједницом показују колико је контекст и друштвена позиција истраживача кључна за разумевање интеракције и резултата истраживања.

Успостављање поверења и реципроцитета између мене и саговорника је такође било узроковано и пореклом миграната (уп. Russell 2006).²² Мигранти из Санцака су се показали као затворени и неповерљиви. И када бих истакла чињеницу да се интересујем за њихов начин живота, културу, говор и размишљања, они углавном нису могли да пронађу свој интерес у таквом истраживању. Опет, Бошњаци из БиХ су, поред неповерења, показали и интересовање. Често сам се сусретала с људима који су доживели ратне трауме и налазили интерес у томе да пренесу своју причу истраживачици из Србије, те да тематизују конфликтом оптерећене односе Срба и Бошњака, који су директно утицали на њихове животе и путеве миграције.

Имајући у виду околности на терену, ја сам се отворила према свим саговорницима који су желели да разговарају и тако је и природа терена утицала да потпуно напустим концепте типичног или „аутентичног“ саговорника.²³ Моји саговорници су били и из БиХ и Санцака, различитих узраста, путева миграције, образовних профила. Спајала их је директна или индиректна веза с муслиманском заједницом Бошњака и живот у Берлину.

²² Према Russell (2006, 16), реципроцитет је суштински важан за однос између теренског истраживача и саговорника, јер истраживању прискрбљује неопходну етичку димензију, у виду заједничког интереса за одређена питања и могућег утицаја истраживања на јавност, статус и друштвени живот заједнице. На тај начин, истраживач може постати и популаризатор одређене заједнице, те њен „заступник“ у академској и широј јавности. Он то назива „балансираним реципроцитетом“, који може прерасти у партнерство засновано на поверењу и поштовању (*ibid.* 27). Сличан концепт разматра и Wolfram 1998, који користи појам „језичке захвалности“ (енг. *linguistic gratuity principle*), који се односи на начине на које истраживач конструктивно користи своје стручно знање да допринесе истраживаној заједници. Златановић (2010, 135–137) пише о трансферу и контратрансферу у односу истраживача и саговорника, разматрајући емотивне и ескресивне интеракције учесника, те посматрајући истраживање као сусрет током кога се свесно или несвесно преиспитују и сучелавају лични ставови, животна искуства, реакције, вредносни судови и личности истраживача и саговорника.

²³ Концепт аутентичности је критикован у савременој теорији наративног идентитета и критичкој социолингвистици. Водак одбацује концепт аутентичног представника аустријске нације и у своју анализу укључује најразличитије саговорнике, поред осталог и мигранте и странце, што би се чак могло назвати и методом случајног узорка (Wodak et al. 2009). Екерт наводи да је аутентичност средишњи идеолошки конструкт у пракси и говорника и аналитичара језика, који своју снагу црпи из есенцијалистичких представа о језику и идентитету (Eckert 2003, 392). Бухолц сматра да треба раздвојити аутентичност као конструкт од аутентификовања као друштвене праксе, и указати на друштвене праксе које конструирају аутентичност (Bucholtz 2003, 410).

Етичку димензију рада заснивам на концепту давања гласа (енг. *voicing*) припадницима заједнице, за коју сматрам да је маргинализована, те да има искуства историјске дискриминације. На тај начин, наслањам се на дијалошку антропологију, која у своја истраживања укључује различите „гласове“ заједнице, као и „глас“ истраживача (Tedlock 1983 цит. Duranti 1997, 87; Илић [Mandić] 2014, 34). Према Бахтину, који први у анализу дискурса уводи „глас“ и дијалогичност, дискурс обликују различити говорни типови и индивидуални гласови; ова разноврсност дискурса, прошли и садашњи гласови, њихова идеолошка и аксиолошка становишта представљају оно што Бахтин назива друштвеном хетероглосијом света у коме живимо (Bakhtin 1981). Наслањајући се на Бахтина, Цицпис (1997, 113) схвата „глас“ као семантичку и идеолошку позицију говорника у свету.

Метода анализе: транскрипција и текстуална анализа

За потребе рада користим верbatim транскрипцију, која бележи све изговорено, укључујући замуцкивања и недоследности у говору (уп. Lapadat 2000, 206–207; Илић [Mandić] 2014, 150–151). Како верbatim транскрипција доприноси утиску да је говор некохерentan, потребно је нагласити да је усмени говор заиста пун недоследности, замуцкивања, понављања, без обзира на ниво обрадовања говорника и на то да ли су говорници једнојезични или вишејезични.²⁴

Аутобиографске исказе добијене у истраживачком интервјуу треба посматрати у оквиру норми и ограничења овог говорног жанра. Они стога нису одраз неке објективне реалности, у коме је истраживач медијум преко кога саговорници преносе своје ставове и веровања замишљеној публици (уп. Briggs 1986, 3). Саговорници и истраживачи заједно конструишу контекст и интеракцијски идентитет. Како Бригс (*исто*, 118), истиче, истраживачи покушавају да извуку друштвено-културну информацију из контекста и да је трансформишу у максимално референцијалне, сегментиране изразе и хронолошке наративе. Тако намећу своју језичку идеологију и комуникативне норме саговорницима, што он зове „комуникативном хегемонијом“. Многа моја питања су била формулисана као сугестије, које усмеравају саговорника ка теми која ме занима, па чак и моделима понашања, који су претпостављени или чак пожељни, уп.

²⁴ Основне конвенције у транскрипцији су следеће: СТ – саговорник, ИС – истраживач; ... – пауза од 2 секунде и дужа; (...) део који је изоставио аналитичар; = говор се аутоматски надовезује на претходни/следећи исказ; - прекинута реч; КАПС наглашавање неког дела исказа; () у загради бележимо паралингвистичке елементе, смех, плач, јецај, уздихање, итд. Преклапање није бележено, већ је у тим деловима углавном коришћена ознака за надовезани говор (=). О саговорницима су дати основни подаци: пол (м. – мушки, ж. – женски), годиште, место становања, датум и место интервјуа.

2.31 ИС: А кажи ми шта ти мислиш, је л то теби обично или необично да сад неко ко се овде снашо помаже родбину? Да издржава, да му дође родбина? Или мислиш? Како ти то видиш?

3.1 ИС: А да вас питам нешто колко се помажу Санцаклије овде? Колко може да рачуна човек кад дође овде, кад емигрира да да да ће да му његови из Санцака помогне да нађе поса да нађе смештај? Колко сте повезани, колко се помажете?

У теоријском смислу, примењујем дискурс анализу садржаја (енг. *content and discourse analysis*), која представља један степен преображаја вербалних података од оригиналног исказа до интерпретације. Анализа укључује вербалне моделе, интралингвистичке односе и комуникативне структуре (Mauring 2013; Braun, Clarke 2006). Исказе сам бирала према референтном оквиру (енг. *reference frame*) који укључује долазак у Берлин и интеракције нових миграната с људима које срећу на самом почетку миграције. У тако издвојеним исказима сам потом идентификовала и коментарисала мини-теме, које сматрам значајним за разумевање друштвене реалности, контекста и погледа на свет бошњачких миграната. Овај поступак је одговарајући за анализу у којој се користи релативно низак степен интерпретације (Vaismoradi et al. 2013, 399), при чему се тексту приступа као могућем извору (документу) усмене историје. Поред тога, указала сам на главна језичка средства која саговорници користе, а то су наративи, као и (не)вербална средства евакуације.

Миграција и личне мреже: садржајни и формални аспекти дискурса

Концепт друштвених мрежа развија се у друштвеним наукама од почетка 20. века, како би се означили сложени односи између припадника друштвених група на свим нивоима, од личних до међународних (Greeman 2004). Већ је у радовима првих социолога, као што је Емил Диркем, истакнута потреба да се проучавају модели веза и солидарности који повезују друштвене актере, те да се испита њихов утицај на понашање, здравље и успех појединца (Durkheim [1897] 1951). Тако је развијен поступак анализе друштвених мрежа (енг. *social network analysis* – SNA), који изучава друштвене структуре преко мрежа и теорије графа.²⁵ У социолингвистици појам друштвених мрежа се користи да утврди особености језичких заједница и промена кроз које оне пролазе, као што су замена језика, вишејезичност, прекључивање кодова итд.; испитују се параметри као затвореност / отвореност, вишеструки /

²⁵ Ова анализа је потом примењивана у модерној социологији, али и у антропологији, демографији, економији, географији, историји, информатици, политичким наукама, лингвистици, студијама комуникације. Друштвене структуре изучаване на овај начин су мреже друштвених медија, познаника и пријатеља, рођачке везе итд. (уп. Grandjean 2016).

појединачни односи, густина (фреквенција) контаката у језичким заједницама итд. (уп. Milroy 1987).

Личне мреже (енг. *personal networks*) пак у средиште свог интересовања стављају појединца и укључују низ личних контаката који му стоје на располагању, а преко којих, с времена на време, ступа у интеракцију како би добио подршку за одређене активности (Bastani 2007, 358). У то могу спадати родбинске, породичне, пријатељске, љубавне, етничке, религијске, комшијске, школске и генерацијске везе, као и чланство у клубовима и организацијама, бављење активностима и хобијима итд. (уп. Park et al. 2012) Личне мреже тако одражавају читав низ личних и друштвених ограничења и рамова у којима делује појединац; оне су истовремено и обликоване друштвеним улогама, и чиниоци који утичу на њихово обликовање (Fischer 1982, 4; Wellman, Wortley 1990, 559). Концепт личних мрежа је, поред осталог, примењиван у теорији пословних односа развијеног капитализма, како би објаснио предуслове успеха и пробоја појединца (Laird 2006).

Искази мојих саговорника показују да је долазак у Немачку током деведесетих година био стихијски, и да се, пре свега у случају Босне и Херцеговине, радило о избеглиштву и спасавању живота, а у случају Санцака о економско-политичким миграцијама. Улога личних мрежа је била кључна, јер је колективна помоћ била врло ограничена. Миграције су скоро по правилу подразумевале илегалан прелазак немачке границе и употребу услуга агенција за кријумчарење људи. Ређи су примери безинтересне, пријатељске помоћи у евакуацији из ратних зона. Мигранти су махом следили путеве претходних рођачких миграција, долазивши у немачке градове у којима су већ имали неког од родбине, односно *неког свога*. У ратном периоду се активирао велики број сродника и коетника који су већ живели у иностранству и који су помагали избеглицама или су показивали солидарност. Саговорници посебно истичу случајеве рођачке солидарности. Током деведесетих створена је и мрежа коетника и институција у Берлину која је прихватала босанске избеглице и пружала им неопходну помоћ. У неким исказима се наводи контраст између *некад* и *сад*, при чему се указује на изузетност солидарности која је владала *некад* у доба ратне кризе и на недовољну солидарност у мирnodопско време. Искази који реферишу на послератно доба, указују да се миграције настављају и да се одржавају транснационалне везе, при чему још увек у међуљудским односима преовлађује рођачка солидарност. Ови налази свакако јесу прилог разумевању чврстих родбинских структура на Балкану и процесима преображаја кроз које они пролазе.

Искази представљају примере различитих типова говорне интеракције, од учесталих размена између истраживача и саговорника, конарације више учесника у раговору, до монолога. И језичка средства су врло разноврсна, при чему посебно важну улогу имају наративи²⁶.

²⁶ Наративи су језичка средства којима се рекапитулира одређено искуство из прошлости, при чему радња која чини окосницу наратива следи одређени хронолошки след догађаја. Хронологија представљених догађаја је кључна за јединствену семантичку интерпретацију

Саговорници користе често хабитуалне наративе, који реферишу на радњу која се понављала у неком временском периоду, при чему су наративни актери означени генеричким референцама људи, народ нпр. (1) *Да су људи који су живјели овдје, који су живјели овдје заиста свакојачко помогли тим људима, / да су слали гарантна писма, / да су своје станове уступили...;* (1) *А у овом центру људи када дођу из рата имају толику потребу да из себе, да да се издеру / и да кажу шта им се десило. / И дођу у један Берлин, / и под наводницима то никога не интересује. / И онда је било битно тим људима дати простора гдје ће моћи говорити о оним што се десило, да могу говорити;* (5.6) *Уп- упозно сам га, / пошто сам ја доле у центру иначе био увијек у та доба, у та доба увик сам ја био тај који сам дочекиво људе, / распоређиво у хотел, / обезбеђиво, наручиво хотел овај, како се каже...;* (5.18) *Па акције да би купили новац / да шаљемо доле за храну, за хљеб, за крух, за брашно. / Организирано се на тај нар- на тај начин да би томе народу помогли јел.*

Саговорници највише ипак користе наративе личног искуства, нпр. (3.5) *Ми смо њи држали четири месеца, њи одек у ова у ова стан, у ову гужву. / Нит смо наплатили храну, нит смо наплатили стан, ни струју, ни воду, ништа. / Они су за та четири месеца понели десет хиљада евра кући...;* (4) *Муж ми је дошо за Немачку. / Имам два дјевера. / Овај старији се школово, / он је завршио, он је факултет у у Босну горе завршио, / овај, радио је у школу ту у К. ту у М. / Посенке и он учини му се мала плата, / те и он је дошо овамо. / Ова најмлађи овамо. / Овамо су сад сви тројица су, / имају, средили су папире. / Оде раде...;* (6.5) *Не да нама Словенија да ми уђемо унутра. / И знам да смо спавали у пограничном дијелу. / И дође човек и одради посо. / И нас смјести у једно погранично мјесто у Словенији, у комплексе босанске фирме... Поред тога, саговорници користе и уланчане и врло развијене наративе личног искуства (7), (8), (9).*

Емоционалност и експресивност исказа изражена је разним вербалним и невербалним средствима:

- Употребом експлицитних исказа, експресивних и метафоричних глагола и придева који служе за евалуацију актера и догађаја, нпр.:

(1) *Значи та оданост породична, хајд да кажемо овај емоционалност и све остало је побуђена код људи, да су људи који су живјели овдје, који*

(1) *када дођу из рата имају толику потребу да из себе, да да се издеру*

наратива, те наративне радње не могу по слободној вољи мењати хронологију без последица по семантичку интерпретацију и идентитет наратива. Постоји више врста наратива, међу којима је највише проучен наратив личног искуства, чији су концепт разрадили Лабов и Валецки (Labov, Waletzky (2003 [1967])); поред тога, за овај рад значајни су хабитуални наративи, којима се реферише на догађаје који су се понављали у одређеном временском периоду (више о теорији и типовима наратива у Илић [Mandić] 2014; 2014a). У сегментацији наратива на клаузе користим знак /.

(2.32) Ја увек пошаљем. И некако *очистим* себе. *Неко задовољство*

(7) Живили смо ту у Берлину, четрдесет квадрата, *сложно, весело, задовољни све*, да *дјеца имају топлину, осјећај* за тај стан, за. Кухали смо и тако.

(8) Ондак сам се некако, јер моја фамилија није ни знала *да л сам ја жива ни мртва* значи. Тад сам се јавила

- Употребом перспективе *некад* и *сад* и поређењем према контрасту, нпр.:

(3.7) А имају одек рођене амице. Њих нико ништа није хтео да их помогне

(3.13) Демократија откако је постало, *тотално нашкодила* људскоме битку. Што? Од од *онакве топлине, то је било поштење*

(5.22) Има наших, па није хтио ни да чује, ко: Шта му он море помоћи. Ето му другови, ето му.

(6.5) Овај и оно, за све је, види, сад кад неко пореди мене и неког ко је *заглавио* цијело време у Б., *то је нес- неуспоредиво. То је неуспоредиво, неуспоредиво*. Али ал кад човјек погледа тај неки избјеглички живот и то све, имо да једе, имо је, ал имо је и неки неки, вјероватно ил сигурно, исте ил сличне ствари су преживљавале српске избјеглице у Србији или хрватске избјеглице у Хрватској.

- Употребом управног и неуправног говора, понављања, смеха као паралингвистичког средства, (ауто)ироније, нпр.:

(2.32) Она каже: Ми немамо сад пара. Треба, деца, не радимо, немају посо.

(5.22) Нисам ни ја мого финансират да неко (смех) нисам имо паре те, ал јесам колко сам мого (...) И то ми жена преписива, јес чула, преписива ми. Али ја волим док сам радио ово што сам радио. Преписива да сам треба направит још једну кућу, боље би било. А не давати паре. А да сам направио још једну кућу имо би великог белаја.

(6.5) Ми задовољни, имаш, ми то зовемо, казан, имаш казан. Словенска кухиња не личи на на босанску (смех). Овај, мислим фала и Словенцима, И то све. Ал кад имаш људи који су паметнији, визионари или како то већ ... И огромна већина избјеглица у Словенији је била у таквим, или касарнама ЈНА или у босанским фирмама, зградама, гдје су били радници ил ко већ (смех) радна снага.

(7) Ја сам њему рекла: Ја сам ту гдје јесам, у Њемачкој, у Берлину. Ја не знам, реко, гдје сте ви. Шта ви хоћете да ви мени избавите брата и и и његову супругу, имо је тада једну бебу малу,

овај. Каже он: Нећу ништа. -Стварно, реко, реците шта хоћете. Избавите ми људе, молим вас.

(9.2) Мало даље они су пустили Драгану Мирковић. Ми смо сви певали (смех): Ево сад смо у Европи. Оно срећни (смех), знаш.

Тематски регистар: Личне друштвене мреже

Тематске јединице сам бирала према критеријуму релевантности за тему личних мрежа и поређала по азбучном принципу. Фокус исказа је ипак на деведесетим годинама, када је већина миграната дошла у Немачку. Оваква тематска мрежа доприноси разумевању сложене стварности миграната, у којој долазак и почетни контакти путем личних мрежа представљају један део биографија.²⁷ Сви градови из Босне су дати иницијалом Б., имена су промењена или дата иницијалом. У примерима (7), (8) наведена српска имена су промењена у Милан и Стана, јер је за разумевање радње важан етницитет актера.

Агенције за пребацивање преко границе (2), (7), (8), (9)

На основу исказа јасно је да су током ратова вођених у време распада Југославије биле активне агенције, састављене од људи пореклом с Балкана и из западне Европе, које су илегално или полулегално пребацивале људе преко границе. Таква услуга се наплаћивала и врло често су се мигранти због тога задуживали код родбине и пријатеља. Иако ова пракса, с једне стране, спада у неетичке и криминалне праксе, којима није посвећена довољна пажња, с друге стране, за мигранте је то често био једини пут избављења.

Гастарбајтери (1), (2), (5), (6), (7)

Гастарбајтери и установе које су они формирали одиграли су кључну улогу у пријему и помоћи новим мигрантима. Најчешће су се везе с гастарбајтерима остваривале преко родбинских односа, али и коетничке солидарности.

Избеглички камп (6), (8)

Избеглички кампови су једна станица на путу избеглица из БиХ ка Немачкој. Најчешће су то нужни колективни смештаји, на ободима градова.

Исламски културни центар у Берлину (1), (5)

Исламски културни центар је одиграо кључну улогу у помоћи ратним избеглицима, и то дељењем материјалне, медицинске и саветодавне помоћи.

²⁷ Слична тематско-садржајна анализа грађе примењена је у Илић [Мандић] (2011) и Крел, Мандић (2016).

Интеретничка солидарност (7), (8)

Ретки су били примери солидарности која превазилази родбинске и етничке границе у време кризе и међутничких ратова.

Комшије (7), (8)

Коетничка солидарност (1), (5), (7), (8), (9)

Током кризе и рата долази до јачања националних и верских идентитета и етничке и верске солидарности, као и губитка емпатије за друге етничке и верске групе. Истовремено, долази до консолидације етничких и конфесионалних група.

Ланчана миграција (1), (2), (3), (4), (5), (6), (7), (9)

Процес ланчане миграције текао је независно од ратова, већ у време гастарбајтера. Ратови и криза само су појачали већ устаљене процесе ланчане миграције.

Солидарност некад / сад (1), (3)

Наглашавање контраста између солидарности *некад* и *сад* даје временско-идеолошку перспективу, према којој је солидарност у време кризе и ратова била израженија, него *сад*, у време мира и релативног благостања. Присутан је и контраст између онога што се сматра старим патријархалним вредностима и новим демократским, западним.

Помоћ данас (2), (3)

Помоћ се и данас наставља слањем новца, поклона родбини и пријатељима, и помагањем новим мигрантима.

Помоћ током рата (1), (2), (5), (6), (7)

Солидарност, посебно родбинска и коетничка, била је изражена током рата.

Породичне и родбинске везе (1) (2), (3), (4), (5), (6), (7), (8), (9)

Породичне и родбинске везе су кључне у личним мрежама. Скоро 90% свих миграција је следило путеве претходних родбинских миграција и налазило помоћ управо у овим круговима. Родбина није била укључена у процес миграције и помоћи само када је физички била спречена.

Пријатељи (7), (8), (9)

Траума (1), (6), (8)

Траума има важну улогу у дискурсу и хабитусу постјугословенских заједница и актера. Она заузима посебно значајно место у саморазумевању Бошњака и у формирању њиховог модерног идентитета.

Закључак: Миграција и личне мреже

У раду су представљени први резултати теренског истраживања Бошњака из Босне и Херцеговине и Србије који живе у Берлину (2016–2018), а које је спроведено на Институту за славистику Хумболтовог универзитета, уз помоћ фондације Александар фон Хумболт. Први талас великих миграција у Немачку настаје у периоду 1950–1980, у оквиру гастарбајтерског програма, а други је забележен током југословенских ратова 1991–1999, односно босанског 1992–1995. Немачка је примила највише ратних избеглица, али је, процентуално гледано, најмањем броју било дозвољено да остане. Посебно за избеглице из БиХ је омогућен привремени боравак (тзв. *дулдунг*), који је имао рестриктивна и донекле дискриминативна правила.

Овај рад је имао неколико циљева. Прво, настојала сам да осветлим значај личних мрежа у путевима миграције и да укажем на улогу родбинских веза, које, иако пролазе кроз значајне преображаје, још увек имају важну улогу у структурирању друштвене реалности на Балкану. Исто тако, желела сам да допринесем разумевању улоге вербалних средстава у (ре)продукцији мигрантског искуства, и то посебно хабитуалних наратива, наратива личног искуства и језичких средстава евалуације. Коначно, рад настоји да у документарном смислу представи исказе Бошњака, као прилог за усмену историју миграција на Балкану.²⁸

Транскрипти

- (1) Б1, СГ м. (1977), факултетски образован, с 10 година избегао с продицом из БиХ у Берлин, Исламски културни центар у Берлину, 2016

СГ: Овдје, управо то, то је један одређени раскорак. Ми овдје рецимо још увек имамо, овај, иначе осамдесет девете године када ја неправљено и када смо формирали заједницу и када је све то што се дешавало у Југославији, све више било људи и наравно деведесет и друга година. Долази у Босни и Херцеговини, долази до ратних дејстава и велики велики број избјеглица. Онда смо ми као заједница били наравно прва адреса гдје су људи долазили и гдје су се овај упознавали и онда, управо ово што сте ви говорили, значи. Како су људи долазили у Берлин? Зато што је ту стриц, зато што је ту тетка, зато што је ту, људи су долазили јер су имали некога ту. И сви, све избјеглице су ишле поприлично да иду тамо јер имају некога свога. Као што сам ја дошао рецимо у Минхен јели код тетке, па онда сам дошао у Берлин овдје зато што је моја мама имала неку своју стричевку, јер је овај

²⁸ Посебно се захваљујем уредници Јадранки Ђорђевић Црнобрњи и двома анонимним рецензентима, чије су исправке и предлози допринели квалитету рада.

отприлике су избјеглице биле боље тад у Берлину него у Минхену. Значи та та та хајд да кажемо та породична, та породична структура и сватања, та која данас нису таква. Значи та оданост породична, хајд да кажемо овај емоционалност и све остало је побуђена код људи, да су људи који су живјели овдје, који су живјели овдје заиста свакојако помогли тим људима, да су слали гарантна писма, да су своје станове уступили, да су рецимо у тим становима двособним, трособним било по двадесет људи, да су ти људи њима били преводиоци, да су ишли са њима на социјале, у социјалне установе, да су пријаве боравка, и тако даље, и тако даље. А у овом центру људи када дођу из рата имају толику потребу да из себе, да да се издеру и да кажу шта им се десило. И дођу у један Берлин, и под наводницима то никога не интересује. И онда је било битно тим људима дати простора гдје ће моћи говорити о оним што се десило, да могу говорити. Нама је било битно да то каналишемо, заиста да каналишемо, да то не би овај завршило у нечем непотребном. Него смо то каналисали у смислу да смо радили са психотерапеутима, да смо радили рецимо са установама који који који који имају искуства с трауматизацијом и људима који долазе из из кризних и ратних дешавања.

(2) Б2, СГ ж. (1972), основна школа, с 23 године сама дошла у Берлин из Санцака (Србија), кафић у Берлину, 2016

2.1 ИС: Добро. А реци ми како је брат отишо?

2.2 СГ: Брат је са другом неком агенцијом, да кажем тако агенција, ти људи што преводе. Исто дошо овде у Берлин. Па он је пола године прије мене. Он је деведесет и пете.

2.3 ИС: Је л он сам или са женом?

2.4 СГ: Са женом. Он је дошо пола године, ја тако.

2.5 ИС: Аха тако значи, И онда се женом. И онда сте ишли у те хајмове.

2.6 СГ: Ја онда су ишли у хајмове ту. Неки њени су били ту и онда су знали како се пријављује, знаш. Увек неко неком помагао. Знаш шта да се ради.

2.7 ИС: А јесте имали неке познанике те који су отишли као гастарбајтери на пример раније. Тај друг из Франкфурта кога си звала. Је л он дошо као гастарбајтер или или? Јел ти знаш неког?

2.8 СГ: Не знам за њега, не знам не знам ко гастарбајтер.

2.9 ИС: Неко да је дошо раније оно легално, знаш оно, седамдесетих кад су, има доста из Санцака да су дошли

2.10 СГ: А па мој дајо, мој дајо, рођени од моје маме отац, брат. Он је овај у Минхен, он је овај ту био. Имо је папире. И његову децу је нормално повуко, пошто он има оно папире. И радио.

2.11 ИС: Исто из Санцака.

2.12 СГ: Из Санцака јесте. Тако.

(...)

2.13 ИС: А овај да те питам нешто. Колико си ти, на пример, ти људи што су, прво да те питам овако. Ти људи знаш што су одлазили као гастарбајтери. Колико су они помагали своју родбину, колико су слали новац, колико се очекивало у Санцаку на пример кад неко оде у иностранство да треба да повуче друге или да помаже друге? Или како то? Те родбински односи ме занимају. Колико то

2.14 СГ: Ја, било је. Овај мој даица је имао кућу доље и оно кад је било ратно стање, моја сестра и он је сву својту ту овај, ту примио у тај оно кад је било стра од рата. Ја сам тад била у браку оно али, баш кад је био право рат он је узео и они су се пријавили на социјалу и он је ту помого. И он је ту куповао у гајбама, и воће, и спавали ту.

2.15 ИС: Из Босне својта, кад је био рат?

2.16 СГ: Није из Босне, из Санцака.

2.17 ИС: Али зашто их је

2.18 СГ: Па не знам, онако су дошли ту.

2.19 ИС: Нису имали пара мислиш.

2.20 СГ: Није, него стра од рата, као да се не зарати ту.

2.21 ИС: А где су дошли, ту код њега овде у Немачку?

2.22 СГ: Ја, код њега у Немачку. Нису ишли у хајм него код њега. Примали су социјалу, и ту јели и пили и то шпарали.

2.23 ИС: Колко њих је он примио?

2.24 СГ: О доста, двадесеторо.

2.25 ИС: И колко их је, како их је издржавао?

2.26 СГ: И после, сви су остали. Па он! Они нису ништа трошили.

2.27 ИС: Молим?

2.28 СГ: Нису они ништа. Он све то куповао.

2.29 ИС: И колико дуго је он њих тако?

2.30 СГ: Три месеца. И после моја сестра се вратила. Више су се вратили после. И тако. Неко је добио, отишао стан да узме. Тако су давали станове, код Минхен неђе близу ту било.

2.31 ИС: А кажи ми шта ти мислиш, је л то теби обично или необично да сад неко ко се овде снашо помаже родбину? Да издржава, да му дође родбина? Или мислиш? Како ти то видиш?

2.32 СГ: Да помажем. Па ја мислим ако је у тешкој ситуацији, увек и ја помажем. Ја сад на пример имам, средила сам мој живот овде и увек моју сестру помажем, јер не би могла сад да једем овде. Она каже: Ми немамо сад пара. Треба, деца, не радимо, немају поса. Ја увек пошаљем И некако очистим себе. Неко задовољство.

2.33 ИС: А колико на пример пошаљеш?

2.34 СГ: Не пуно. Па нешто, педесет еура до сто.

2.35 ИС: Месечно или?

2.36 СГ: Не месечно. На пример за Бајрам пошаљем тако те празнике. Или за Нову годину. Кад одем доле купим. То је можда годишње двапут, трипут, нешто кад треба, тако. Јер немамо ни ми толико пуно (смех) да дајем знаш, а оно колко си у могућности нешто.

2.37 ИС: А колико ти је брат помогао кад си дошла?

2.38 СГ: Па брат ето, то пријавио ме и то. И после он шта знам ја, то, фино је било.

(3) Б9, СГ₁ ж. (1982), СГ₂ м. (1972), основна школа, из Србије (Санцак), дошли у Берлин 1990-их у Берлин, имају седморо деце, приватни стан у Берлину, 2016

3.1 ИС: А да вас питам нешто колко се помажу Санцаклије овде? Колко може да рачуна човек кад дође овде, кад емигрира да да да ће да му његови из Санцака помогне да нађе поса да нађе смештај? Колко сте повезани, колко се помажете?

3.2 СГ₁: Како на кога падне. Какав је човек.

3.3 СГ₂: Па видиш ова два момка што су ту? Ми смо и прошле године, они су дошли на студентске те=

3.4 СГ₁: =визу

3.5 СГ₂: =Визе. Ми смо њи држали четири месеца, њи одек у ова у ова стан, у ову гужву. Нит смо наплатили храну, нит смо наплатили стан, ни струју, ни воду, ништа. Они су за та четири месеца понели десет хиљада евра кући.

3.6 СГ₁: А то неко други не би.

3.7 СГ₂: А имају одек рођене амице. Њих нико ништа није хтео да их помогне.

3.8 СГ₁: До сад.

3.9 ИС: Значи зависи.

3.10 СГ₁: Зависи

3.11 СГ₂: Ма све, пада, ти гледај нешто. Знаш што ти кажем то, демократија, откако је демократија постала, тотално шаде за људску

3.12 СГ₁: За све бре

3.13 СГ₂: Демократија откако је постало, тотално нашкодила људскоме битку. Што? Од од онакве топлине, то је било поштење, зато ти ја кажем: Иди под хитно код мога оца.

- (4) Б10, СГ ж. (1964), основна школа, дошли 1990-их из Србије (Санџак) у Берлин, приватни стан у Берлину, 2017

СГ: Муж ми је дошо за Немачку. Имам два дјевера. Овај старији се школово, он је завршио, он је факултет у у Босну горе завршио, овај, радио је у школу ту у Б., ту у Б. Посенке и он учини му се мала плата, те и он је дошо овамо. Ова најмлађи овамо. Овамо су сад сви тројица су, имају, средили су папире. Оде раде. И тако.

- (5) Б32, СГ м. (1947), из Босне, средња школа, дошао 1970-их као гастарбајтер, кафић у Берлину, 2018

5.1 ИС: Е, а како си упозно К.? Откуд ти знаш К.? Случајно, на промоцији или?

5.2 СГ: Не не не не. На промоцији дошо овдје.

5.3 ИС: А на промоцији.

5.4 СГ: Аха

5.5 ИС: Е, имам још једно питање

5.6 СГ: Уп- упозно сам га, пошто сам ја доле у центру иначе био увијек у та доба, у та доба увик сам ја био тај који сам дочекиво људе, распоређиво у хотел, обезбеђиво, наручиво хотел овај, како се каже.

5.7 ИС: Гости мислиш?

5.8 СГ: Па гости дочекиво и смјешто у хотел из хотела. Превези, доведи са станице, са аеродрома и тако. То сам излазио у сусрет, по могућностима, кад имам времена. И већином сам то радио и остављо времена за то. Термини били. Ефендија ми каже: Долази тај и тај, де богати, мореш ли идуће недеље долази тад и тад. Те су ми информације давали да простора имам да и довезем, превезем и тако.

5.9 ИС: И тако си га упознао. А ти си ми нешто причао, само још једном да те питам, кад је кренуо рат, како си се ти лично ангажовао да помогнеш овај избеглицама? Да ли си примио неког у кућу или си само ишао тамо у центар и по-помагао или си дао новац или

5.10 СГ: Па нисам мого ту да не дајем од себе и временски и ради, ја јесам. Ја нисам толки стан да сам мого примит толко избјеглица, колко сам њих пријављиво на првом удару код себе.

5.11 ИС: Али јесу ли били то рођаци или пријатељи?

5.12 СГ: Препорука твоја је била ево, дошла ти сестра, дошла ти родбина и да би се пријавила на социјалу требала ти је полицијска пријава. Ја сам пријављиво и рукама и ногама, претјераћу. Сигурно и више од двацет можда и триес особа. И то је ишло темпом да они после на основу те пријаве оду тамо и добију вонхајм и смјесте се и велки број није спавао код мене никако. Они су тамо, примјер, ти своју родбину доњела, довела и срела овдје и радла на томе да дође и ти си њега, крадом у хајму тамо спава с тобом, преживљава где и ви, једе. То можеш га ту директно, ал му треба папир да пријави социјалу и да пријави онај помоћ да је ту, да је, и онда добије и он вонхајм и спавање и тако. Е такви су се пријављивали код мене.

5.13 ИС: Значи то су

5.14 СГ: Ја ишо и питали мене, ево он као, разумиш, све препорука. И било је ту такви које ја и не знам. Нисам и ни упозно. Пријаве се десет петнес дана, само папира. Пријави се и он онда оде тамо и каже: Ја станујем код тога и тога. И он: Молим вас. Докаже, нема пасош, нема ништа, свашта нешто било. И онда га, онда га прими та социјала, та и дадне му смјештај и тамо и он оде и бави се својим животом онда.

5.15 ИС: Како си још, још како си, шта си још радио осим што си пријављиво, јел си још нешто помагао новачно или

5.16 СГ: У свим акцијама могућима, па правили смо акције, радили смо.

5.17 ИС: Акције?

5.18 СГ: Па акције да би купили новац да шаљемо доле за храну, за хљеб, за крух, за брашно. Организирано се на тај нар- на тај начин да би томе народу помогли јел.

5.19 ИС: Па то је лепо мисим. То те питам зато што хоћу да пишем сад један рад о томе, баш о томе како су функционисале те пријатељске и рођачке мреже у првом таласу избеглица. Колико је у ствари значило то, колика је улога гастарбајтера била који су дочекали, направили су ипак неку мрежу=

5.20 СГ: Ја ја

5.21 ИС: =подршке.

5.22 СГ: Па то је знате како, изненађење, језа те фата. Не можеш доле. Дође, и на пре- сабереш се ти, ево ја сам имо плаћу, радио. Има наших, па није хтио ни да чује, ко: Шта му он море помоћи. Ето му другови, ето му. Нисам ни ја мого финансират да неко (смех) нисам имо паре те, ал јесам колко сам мого. Ми који смо организирали морали смо на челу бит спремни да дамо нешто да би други дали. И то ми жена преписива, јес чула, преписива ми. Али ја волим док сам радио ово што сам радио. Преписива да сам треба направит још једну кућу, боље би било. А не давати паре. А да сам направио још једну кућу имо би великог белаја.

5.23 ИС: Што?

5.24 СГ: Па треба одржават. Имам једну и оно ми превише, шта ће ми? Кућа се руши, отпада, пропада.

- (6) Б12, СГ м. (1977), високо образован, избегао с породицом из Босне у Немачку 1990-их, Исламски културни центар, 2017

6.1 СГ: Ја долазим у Њемачку годину и по дана касније.

6.2 ИС: Сам ил с пород-

6.3 СГ: Не, не, са мајком и са братом и почињ-

6.4 ИС: А како сте уопште дошли на идеју да да дођете у Немачку?

6.5 СГ: Зато што овај је ту већ било неке наше родбине од ови што сам спомињао, овај бијељинске фамилије. Што су некад одселили за Бијељину, па су некад и радили овдје у Берлину. И то је било пресудно да смо ми дошли у Берлин. Јер јер поставља се питање: Што ниси ишо у Минхен? Овај, и они нас, ми у Словенији, и они нас убјеђују. Ми задовољни, имаш, ми то зовемо, казан, имаш казан. Словенска кухиња не личи на на босанску (смех). Овај, мислим фала и Словенцима, И то све. Ал кад имаш људи који су паметнији, визионари или како то већ. Не да нама Словенија да ми уђемо унутра. И знам да смо спавали у пограничном дијелу. И дође човјек и одради поса. И нас смјести у једно погранично мјесто у Словенији, у комплексе босанске фирме. И огромна већина избјеглица у Словенији је била у таквим, или касарнама ЈНА или у босанским фирмама, зградама, гдје су били радници ил ко већ (смех) радна снага. Овај и оно, за све је, види, сад кад неко пореди мене и неког ко је заглавио цијело време у Б., то је нес- неупоредиво. То је неупоредиво, неупоредиво. Али ал кад човјек погледа тај неки избјеглички живот и то све, имо да једе, имо је, ал имо је и неки неки, вјероватно ил сигурно, исте ил сличне ствари су преживљавале српске избјеглице у Србији или хрватске избјеглице у Хрватској.

6.6 ИС: Да, исто су, исто су по баракама. Била сам ја, обилазила сам те

- (7) B26, СГ ж. (1952), средња школа, дошла 1980-их као жена гастарбајтера из Босне, кафић у Берлину, 2017

СГ: Ту промјену, кад сам ја хтјела да идем, сад кад сам одлучила, сад морам се вратити уназад, кад сам одлучила да се вратим, да видим да ја не могу са својим мужем. Ја сам своју сестру назвала и рекла: Ја се враћам. Ја сам у у кући, помаже ми К., ал ја нећ да останем, он мене стално зове, малтретира, ја хоћу да се вратим. Каже сестра: Сачекај још седмицу двије, овде није добро. То је било осам-, деведесете и, деведесете, пред рат. У том, друга седмица почиње рат у Босни. Ја остајем овдје. Прекида се веза, нормално ко и свугдје. Ја не знам, једина сам ја у Њемачкој. Сви су тамо. Не знам ништа. Ни ко је жив, ни ко је мртав. Неко каже: Убили ти брата. Неко каже: Овај, неко, и тако. И једно вече звони телефон, десет сати, престави се Милан. Каже: Јесте ви В.? Реко: Јесам. –Ја сам Милан, каже, из Б. Ја сам иначе из Б. –Ја сам, ја сам, ја вама морам пренети поруку, каже, родитељи, сви су вам живи. Пошто је брат, у суштини је стојећи, доста добро стојећи био, и неко је говорио да су му узели ауто и све паре, шта ја знам. Имо је неку фабрику, да су га убили. И ја кажем, каже он: И од брата вам порука, реко, он ми је дао. Ја кажем њему: Јел стварно од брата? Ја не знам, ја сам била скептична, неповјерљива, јел он мене лаже или овај. И кроз причу ја сам видјела да он зна мог брата и овај. Ја сам њему рекла: Ја сам ту гдје јесам, у Њемачкој, у Берлину. Ја не знам, реко, гдје сте ви. Шта ви хоћете да ви мени избавите брата и и и његову супругу, имо је тада једну бебу малу, овај. Каже он: Нећу ништа. –Стварно, реко, реците шта хоћете. Избавите ми људе, молим вас. И овај, он је то урадио стварно. Они су дошли овде. Ја сам у међувремену нашла неки стан. И они, ми смо дошли у стан, и једно по једно смо избављали отамо и и нас је у једно, једно четрес квадрата било трнестеро, кад су се сви избавили. Живили смо ту у Берлину, четрдесет квадрата, сложено, весело, задовољни све, да дјеца имају топлину, осјећај за тај стан, за. Кухали смо и тако. Међутим, после се то ти хајмови дјелили ал ми смо сваки дан били скупа, ту смо кухали, нисмо јели оно. Ја сам ишла у школу ту за васпитача и и и предала сам за развод брака. Све се то тако, моји су дошли. Ошла сам на развод брака. Дошла сам тамо са својом адвокатицом. Од мог мужа, овај његова адвокатица дође и она мени каже, пошто сам ја њега знала од прије кад смо живили: Гдје вам је, каже, муж? Ја кажем: Па не знам ја гдје је он.

- (8) B28, СГ ж. (1955), средња школа, дошла 1990-их из Босне у Берлин с породицом, приватни стан у Берлину, 2017

СГ: Стана ми рекла, Стана је сад назвала ову моју пријатељицу у Берлину, овај да сам кренула. И рекла ми да има у Мађарској тај сабирни центар за избјеглице, да тражим то, да ту овај. И сад ја овај ту на станици, кад чујем причају наши. Ја ти овај пријем. Реко: Извинте, могу л вас нешто питат? Ја ево, реко, сад дошла из Босне, гдје је Сабирни центар? Каже мени човјек: Ево, каже, иди овако равно, каже, пјешке горе и рече овај како се овај зове зграда. Пише ти, каже, на згради. Ја ти горе, то било већ ујутро, знаш. Ја сам у два сата по поноћи кренула из Будимпеште. Ујутру у пола седам дошла у Харкањ. Ја тамо овај, ту је вако пар људи. Кад ја ови из Б. Видим. Један М. овај који је имо бензинску, он је се вратио. У њега жена била Српкиња. И то је била веза знаш, овај, преузима М. и сад мене гдје ћу даље. Има један који превози из Мађарске за Берлин. Један таксиста био прије у Б. овај и он превози. Ал хоће три иљаде марака за нас троје. Ајд платиће та моја пријатељица, па ћу ја њој касније вратит. И сад, мени тај М. каже: Мораш чекат, каже, сада. Мораш једно три дана бити у Мађарској. -Гдје ћу у Мађарској. Каже тај таксиста: Ићеш, каже, ти код мене кући. Кад његова жена дође и одведе нас тамо: Хајте се окупајте, ово оно. Питају како у Б., ово оно, хајд. Три дана сам ја била ту у Мађарској. И кад је онај био ред да нас тај вози. Ондак смо посједали у ауто и возио нас је, значи, прешли смо, овај Мађарску, ушли у Аустрију, и он мени каже: Колко те буде пито Аустријанац колко имаш пара, он мени даде овако једну гуту, то нисам ни гледала колко пара. Ово ћеш показати на граници. И ја покажем Аустријанцу паре. Пролази. У Минхену смо прешли границу значи Аустрије и Њемачке, прешли смо у Минхену кроз онај тунел. Он је мене избацио овај и моју ћерку М., а он и мој син Н. су наводно узели канистар воде. Па испод тунела смо прошли и сачеко мене са аутом и онда смо овај, тако смо прошли. И довезо ме на Херман плац ујутру. Значи ујутру смо дошли на Херман плац, и ту смо ондак, он је назво ту моју пријатељицу Т. и она је дошла. Она је становала Ф. штрасе, тамо на Витемберг плацу. И она ме преузела и она му је дала паре. И код ње сам ја била значи тај Вајнахтен, нисам се могла одма пријавит, била сам три четир дана код ње и трећег сам се пријавила на Ауслендербехерде. И тад сам добила хајам на Витемберг плацу близу ње. И ето то је то је та нека. Ондак сам се некако, јер моја фамилија није ни знала да л сам ја жива ни мртва значи. Тад сам се јавила. Сестра моја значи једна била у Израелу, као избеглица отишли су. Мајка ми је била у Њемачкој и једна сестра најмлађа, једна сестра у Белгији. Значи сви су отишли, нико о мени није знао да л сам ја мртва или жива, ништа о мени нису знали. Ондак сам, после тога се јави њима да смо стигли у Њемачку. Онда како да избавимо мужа ми.

- (9) Б2, СГ ж. (1972), основна школа, с 23 године сама дошла у Берлин из Санцака (Србија), кафић у Берлину, 2016

9.1 СГ: [Након развода, одузето јој је дете и додељено оцу] И рекла сам за мене овде живота нема. Ја сам, брат ми отишо и после ми посло паре, хиљаду двеста марака. И тако је био неки човек. Ја не могу да кажем име, и стварно и не знам то име. И тако група је било људи да се иде за Немачку. И онда су рекли хиљаду двеста, хиљаду марака од Бара до Бари. И после у Милану чека вас неко који превози вас за Немачку. Мени је брат посло хиљаду двеста марака. Ја сам кренула с том групом. Међутим, мој школски друг из основне школе је био исто у тој групи. Он је имао више пара, јер су имали овако ону трафику за цигарете (...) И сутрадан како је било договорено овај за Немачку да нас воде, та Холанђани, два аута нека, као неки мали комби нови. И они су рекли: Паре ћете дати у Франкфурт кад стигнете. Хиљаду еура. Имате ли сви? Ја нисам имала. Нисам смела да кажем. Ја сам мислила да ће брат да ме чека у Франкфурт, као и што то би требало да буде. Неки ризико (смех) сам направила. Међутим, мој брат није дошо у Франкфурт, али опет сам имала срећу (смех), овај. Ја сам рекла: Имам паре. Он ме погледо: Океј. А ја нисам имала паре. Ја сам углавном кренула за Немачку. Био фебруар хиљаду девесто деведесет шесте.

(...)

9.2 СГ: Мало даље они су пустили Драгану Мирковић. Ми смо сви певали (смех): Ево сад смо у Европи. Оно срећни (смех), знаш. И е а шта је било сад. У Франкфурт стижемо у једну као каф- кафану, кафић. И ту људи нормално, то је било на црно, не смијеш ту да се задржаваш пуно. Ја видим нема нико мене да чека, онај Холанђанин тражи паре, ја немам паре. Ова друга група што је била са нашим, у други комби, они нису стигли, они су већ путовали. И, а та Холанђанин и овај, они заједно раде у кооперацији. И он: Паре. Онај преводи. Ја реко: Немам, мој брат није дошо да ме узме. Али тако ми нападе напамет, реко: Ал ја могу да зовнем једног школског друга. Не знам ни откуд ми та идеја (смех), ал опет оно знаш га из школе, знаш. Учини ти се то је једно детињство. И стани-пани опет једино он може ме познати, и познаје ме оно карактер, ја мислим. И он каже: А ја ћу да останем у Италију. Видим, знам да је имо пара, тако се понашо. Ко нема пара, он ко му нуди хоће за Немачку, јер нема пара у Италију да се проводи и да се врати. Јер није баш био тако. И ја реко: Оћу да назовем школског друга. А он назове тог Холанђанина и ја. Он каже: Може да прича тај и тај? И онда ме зове. И ја му кажем: Тако и тако, ја немам паре. Брат ми, можеш да ми дадеш томе Холанђанину хиљаду еура, ја ћу тебе вратит. Пошаљи ми конто и то, јавићу се, углавном бићемо у контакту. И он тако, каже: Добро Л., кад ти зарадиш и имадеш, не мораш тако журиш, вратићеш. И тако остало. Он му је платио. Мене су ома пустили. Сад како да дођем до Берлина (смех), немам исто пара. Е сад ту се потрефи (смех), ту се потрефи овај од моје снахе, хаве неки рођак. И он исто, ја зовем, нешто ми је ситно пара остало и

зовем њи, овамо у Берлин, и кажем: Ја сам у Франкфурт, реко, нема нико да ме узме. Има л ту неко? Они људи знаш одма: Одакле си? Где си, знаш? Од којија си? Ђе ћеш? Ка наш народ, прича, ал народ има пара. Зна ће ће. Није му први пут да долази, има искуства, тако. Он био мало старији човек, тако четрдесет година. Ја сам тако била млада, тако ми изгледао. И он каже: А познајем ја ту, ту особу. И он двеста марака стварно. Ја сам имала пасош сакрила, личну карту исто. Рекли су ми да сакријем. Он ми је купио карту. Само да покажем карту возну кад буде контрола, да не виду да сам на црно. Ми нисмо смели да носимо гардеробу, само тако ту једну ташницу. И овај онда он ми је купио карту и купио ми је воз „ице“ од Франкфурга. Ја нисам знала немачки (смех), мало енглески и тако. Сто осамдесет еура платио карту, то се сећам и дваест еура ми остало, не марака, није еура, онај да не преседам, него директно да дођем на Берлин Хауптбанхоф Цо. И онда каже кад дођеш на Цологише гартен ту изађеш и ту узмеш такси и адресу ми је дао где да дођем, код те од моје снахе, хала. И он ми је дао ту адресу, и тија дваес марака ми остало и тако ја сам с том картом и кренула за Берлин, с тим возом.

(...)

9.3 СГ: Ту стиго. После тако ручали, они се обрадовали. Ајд добро је да сам стигла. И онда, мој брат је био у један мешовити хајм, породично јер је био са женом (...) А мој брат је мене повео на социјалу и пријавила сам се тамо. И онда су мене питали: Оћеш ли у женски или у мешовити хајм? Ја сам рекла: Ја ћу. Они кажу: Па пошто си сама, није, немаш мужа и тако онда би можда боље било да будеш у једном женском хајму, он је заштићени, него да идеш де су мушкарци. Ја сам била млада. Па боље је ту. И ту су ме сместили. Добила сам хајм, социјалу, И тако, гардеробу, месечну карту, и тако све што треба.

Литература

- Antonijević, Dragana, Ljubica Milosavljević. 2016. „Трећа опција”: oscilirajuća kretanja gastarbajtera u penziji.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 64 (3): 509–526.
- Bastani, Susan. 2007. „Family comes first: Men’s and women’s personal networks in Tehran.“ *Social Networks* 29: 357–374.
- Briggs, Charles. 1986. *Learning How to Ask. A Sociolinguistic Appraisal of the Role of the Interview in Social Science Research*. New York: Cambridge University Press.
- Braun, Virginia, Victoria Clarke. 2006. „Using thematic analysis in psychology.“ *Qualitative Research in Psychology* 3 (2): 77–101.

- Bucholtz, Mary. 2003. „Sociolinguistic nostalgia and the authentication of identity.“ *Journal of Sociolinguistics* 7 (3): 398–416.
- Craig, Gary, Hans Dietrich, & Jerome Goutié. 2005. „Excluded youth or young citizens? Ethnicity, young people and the labour market in three EU countries.“ In *Young People in Europe: Labour Markets and Citizenship*, eds. H. Bradley, J. van Hoof. Policy Press.
- Dahinden, Janine. 2017. „Transnationalism reloaded: the historical trajectory of a concept.“ *Ethnic and Racial Studies* 40 (9): 1474–1485.
- Dimova, Rozita. 2006. „Duldung trauma: Bosnian refugees in Berlin, in Migration Processes.“ In *Central and Eastern Europe: Unpacking the Diversity*, eds. Szczepanikova, Alice, Čaněk, Marek, Grill, Jan, 47–53. Prague: Multicultural Center Prague.
- Dimova, Rozita. 2006a. „From Protection to Ordeal: Duldung status and Bosnians in Berlin.“ *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers, No. 87: 1–12*.
- Dienelt, Klaus. 2018. „Duldung: Was ist eine Duldung und mit welchen Rechten ist sie verbunden?“ Bundeszentrale für politische Bildung, 13. September 2016.
<http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/233846/definition-fuer-duldung-und-verbundene-rechte?p=all>; posjećeno 27. maja 2018.
- Duranović, Amir. 2014. „Das religiöse Leben der ‘Gastarbeiter’ aus Bosnien-Herzegowina in Deutschland in den 1970er und 1980er Jahren.“ *Südosteuropäische Hefte* 3 (1): 67–77.
- Duranti, Alessandro. 1997. *Linguistic anthropology*. Cambridge University Press.
- Durkheim, Emile. [1897] 1951. *Suicide*. New York: Free Press.
- Đorđević-Crnobrnja, Jadranka. 2016. „Migracije iz Gore krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 62 (2): 35–46.
- Đurić, Vladimir, Darko Tanasković, Dragan Vukmirović, & Petar Lađević. 2014. *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Eckert, Penelope. 2003. „Sociolinguistics and authenticity. An elephant in the room.“ *Journal of Sociolinguistics* 7 (3): 392–431.
- Feldman, Carol. 2001. „Narratives of national identity as group narratives.“ In *Narrative and Identity. Studies in Autobiography, Self and Culture*, eds. J. Brockmeier, D. Carbaugh, 129–143. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

- Fischer, Claude. 1982. *To Dwell among Friends: Personal Networks in Town and City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fond. 2003. *Otmica u Štrpcima : analiza suđenja za ratni zločin : činjenice, pravna pitanja i političke implikacije*. Beograd : Fond za humanitarno pravo.
- Foroutan, Naika, Coşkun Canan, Sina Arnold, Benjamin Schwarze, Steffen Beigang, & Dorina Kalkum. 2014. *Deutschland Postmigrantisch I. Gesellschaft, Religion, Identität*. Berlin: Berliner Institut für empirische Integrations- und Migrationsforschung.
- Foroutan, Naika, Coşkun Canan. 2016. *Deutschland Postmigrantisch III. Migrantische Perspektiven auf deutsche Identitäten – Einstellungen von Personen mit und ohne Migrationshintergrund zu nationaler Identität in Deutschland*. Berlin: Berliner Institut für empirische Integrations- und Migrationsforschung.
- Freeman, Linton. 2004. *The development of social network analysis: a study in the sociology of science*. Vancouver, B. C.: Empirical Press.
- Grandjean, Martin 2016. „A social network analysis of Twitter: Mapping the digital humanities community.“ *Cogent Arts & Humanities*, 3 (1). <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311983.2016.1171458>; pristupljeno 13.06.2018.
- Halilovich, Hariz. 2012. „Trans-Local Communities in the Age of Transnationalism: Bosnians in Diaspora.“ *International Migration* Vol. 50 (1): 162–178.
- Halilovich, Hariz. 2013. *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. Berghahn Books.
- Haug, Sonja, Stephanie Müssig, & Anja Stichs. 2016. *Muslimisches Leben in Deutschland im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz*. Forschungsbericht 6. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. <https://www.bamf.de/SharedDocs/Projekte/DE/DasBAMF/Forschung/Integration/muslimisches-leben-deutschland-2016.html>; pristupljeno 4.05.2018.
- Heyken, Edda. 2014. *Erinnerungen an den Bosnienkrieg. Fluchterfahrungen, Identität und Zugehörigkeit von Bosniern in Berlin*. Berlin. Weissensee Verlag.
- Ilić [Mandić], Marija. 2014. *Discourse and Ethnic Identity: The Case of the Serbs from Hungary*. München, Berlin: Verlag Otto Sagner.
- Ilić [Mandić], Marija. 2014a. „Collective narrative: the narrative on Croatian language from academic to far-right discourses in Serbia.“ *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology* 5 (1): 45–69.
- Ilić [Mandić], Marija, Aleksandra Đurić Milovanović. 2013. „Kome treba antropološka lingvistika u Srbiji danas? Primer kreiranja Digitalnog zvučnog arhiva Balkanološkog instituta SANU.“ *Etnološko-antropološke sveske* 21

(n.s.) 10: 73–89.

- Ilić [Mandić], Marija. 2011. „Sad od naši deca mi se radujemo da kolko maternjeg jezika skupu i nauču: čipska govorna zajednica i proces zamene jezika.“ *Etnografija Srba u Mađarskoj* 6: 98–120.
- Ivanović, Vladimir. 2011. „Subota na banhofu: Svakodnevica jugoslovenskih radnika na ‘privremenom radu’ u SR Nemačkoj i Austriji.“ *Godišnjak za društvenu istoriju* 17 (1): 69–87.
- Ivanović, Vladimir. 2012. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965–1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Klanco, Mustafa. 1997. „Muslimanske zajednice Bošnjaka u zapadnoj Evropi sa posebnim osvrtom na Njemačku.“ U *Islam u zapadnom svijetu*. Zagreb: Islamski centar.
- Klekowski von Koppenfels, Jutta Amanda, Höhne. 2017. „Gastarbeiter Migration Revisited: Consolidating Germany’s Position as an Immigration Country.“ In *South-North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, eds. Jean-Michel Lafleur, Mikolaj Stanek, 149–174. Springer Open.
- Krel, Aleksandar, Marija Mandić. 2016. „Diskurs o jezičkim praksama banatskih Nemaca: Savremena terenska istraživanja.“ *Antropologija* 16 (1): 33–52.
- Kupiszewski, M., A. Kicing, D. Kupiszewska, & F. H. Flinterman. 2009. *Labour migration patterns, policies and migration propensity in the Western Balkans*. The Central European Forum for Migration and Population Research (CEFMR).
- Labov, William, Joshua Waletzky. 2003 [1967]. „Narrative Analysis. Oral Versions of Personal Experience.“ In *The Essential Readings. Sociolinguistics*, eds. Christine Bratt Paulston, Richard G. Tucker, 74–104. Oxford: Blackwell.
- Laird, Pamela Walker. 2006. *Pull: Networking and Success since Benjamin Franklin*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lapadat, Judith. 2000. „Problematizing transcription. Purpose, paradigm and quality.“ *International Journal Social Research Methodology* 3 (3): 203–219.
- Mandić, Marija. 2015. „Unifying the Other: The Case of the March Violence in Kosovo and the Mosque Burning in Belgrade.“ *Ethnologia Balkanica* 18: 281–305.
- Mayring, Philipp. 2013. „Qualitative Content Analysis.“ *Forum: Qualitative Social Research*, 2000; 1: Article 20 [Cited 13 February 2013]. <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089/2385>; pristupljeno 13.06.2018.

- Mahmutović, Mirsad 2003. *Džemati Bošnjaka u dijaspori. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Ured za bošnjačku dijasporu.
- Mihajlovic, Steven. 1987–1988. „Yugoslav Gastarbeiter: The Guest Who Stayed for Dinner.“ *Journal of International Law & Business* 8 (1): 182–196.
- Mihok, Brigitte. 2001. *Der politische Umgang mit den bosnischen Bürgerkriegsflüchtlingen in Berlin (1991–2000)*. In *Migration und Integration in Berlin: Wissenschaftliche Analysen und politische Perspektiven*, ed. Frank Gedemann, 145–162. Leske + Budrich, Opladen.
- Milroy, Lesley. 1987. *Language and Social Networks*. Oxford: Blackwell.
- MHRR 2012. *Informacija o Stanju Islejenistva Iz BiH (Information on the Migration Situation from BiH)*. Ministry for Human Rights and Refugees. http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/aktuelnosti/Informacija%20o%20iseljenistvu%20iz%20BiH_dec%202012.pdf; pristupljeno 4.05.2018.
- Park, Namkee, Seungyoon Lee, & Jang Hyun Kin. 2012. „Individuals’ personal network characteristics and patterns of Facebook use: A social network approach.“ *Computers in Human Behavior* 28 (5): 1700–1707.
- Petrović, Duško. „Fenomen izbjeglištva u modernom političkom sistemu.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 62 (2): 49–64.
- Popis 2011. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji: Verioispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost. Podaci po opštinama i gradovima*. Beograd: Republički zavod za statistiku, 2013.
- Portes, Alejandro, Luis E. Guarnizo, & Patricia Landolt. 1999. „The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field.“ *Ethnic and Racial Studies* 22 (2): 217–237.
- Rohe, Mathias. 2016. *Der Islam in Deutschland: Eine Bestandsaufnahme*. C.H. Beck.
- Russell, Ian. 2006. „Working with Tradition: Towards a Partnership Model of Fieldwork.“ *Folklore* 117: 15–32.
- Sikimić, Biljana. 2012. „Timski terenski rad Balkanološkog instituta SANU. Razvoj i istraživačkih ciljeva i metoda.“ U *Terenska istraživanja – poetika susreta*, ur. Milina Ivanović Barišić, 167–198. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Statistisches Bundesamt 2017. *Bevölkerungsstand*. <https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/Bevoelkerung.html>; pristupljeno 4.05.2018.
- Tedlock, Dennis. 1983. *The Spoken Word and the Work of Interpretation*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Tretter, Hannes, ed. 2000. *Temporary Protection für bosnische Flüchtlinge in Europa: Länderberichte*. Wien: Studienreihe des Ludwig Boltzmann Instituts für Menschenrechte – Verlag Österreich.
- Tsitsipis, Lukas. 1997. „The construction of an ‘outsider’s voice’ by low-proficiency speakers of an Albanian variety (Arvanitika) in Greece. Language and ideology.“ *International Journal of the Sociology of Language* 126: 105–121.
- UNHCR 2002: United Nations Secretariat. 2002. *International Migration from Countries with Economies in Transition: 1980–1999*. http://www.un.org/esa/population/publications/ewmigration/E-W_Migrationreport.pdf; pristupljeno 1.06.2013.
- Vaismoradi, Mojtaba, Hannele Turunen, & Terese Bondas. 2013. „Content analysis and thematic analysis: Implications for conducting a qualitative descriptive study.“ *Nursing and Health Sciences* 15: 398–405.
- Valenta, Marko, Sabrina Ramet. 2016. „Bosnian Migrants: An Introduction.“ In *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*, eds. M. Valenta, S. Ramet, 1–24. Routledge.
- Vertovec, Steven. 2001. „Transnationalism and identity.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27 (4): 573–582.
- Will, Anne-Kathrin 2009. *Verhandeln + Behandeln = Psychologisierung menschlicher Leidenserfahrungen. Therapieerfahrungen bosnischer Flüchtlinge in Berlin*. Inauguraldissertation. Berlin: Institut für Europäische Ethnologie, Philosophische Fakultät I, an der Humboldt-Universität zu Berlin.
- Wodak, Ruth, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl, & Karin Liebhart. 2009. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wolfram, Walt. 1998. „Scrutinizing linguistic gratuity: Issues from the field.“ *Journal of Sociolinguistics* 2 (2): 271–279.
- Zlatanović, Sanja. 2010. „Transfer i kontratransfer u etnografskim istraživanjima.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (1): 129–139.

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

Јадранка Ђорђевић Црнобрња

Етнографски институт САНУ, Београд
jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

Миграције, интеграција и брачна пракса код Горанаца*

Горанци склапају углавном етнички хомогене бракове. Постоји такође пракса избора брачног партнера у оквиру једног села. Сеоска ендогамија је присутна у оквиру горанске заједнице у континуитету један дужи период. Миграције становништва из Горе обележиле су како 20. тако и почетак 21. века. Уколико узмемо у обзир да Гора представља средину са интензивним и бројним иселјавањима становништва и да миграције могу да утичу на промене у оквиру постојеће праксе избора брачног партнера, питање везе између миграција горанског становништва и етничке хомогамије/хетерогамије се чини потпуно оправданим. Нарочито ако се узме у обзир да већина мојих саговорника подржава праксу склапања хомогамних бракова јер сматра да она доприноси складним односима у браку и практиковању културних особености горанске заједнице. У раду сагледавам и образлажем праксу избора брачних партнера код Горанаца који живе у Београду и Тутину. Друга половина 20. и прва деценија 21. века чине хронолошки оквир истраживања. На основу анализа емпиријске грађе и релевантне литературе закључујем да миграције нису значајније утицале на праксу избора брачног партнера. Уједно закључујем да етнички хомогамни бракови не успоравају процес интеграције.

Кључне речи: Горанци, миграције, интеграција, етничка хомогамија/хетерогамија, сеоска ендогамија, Београд, Тутин

Migration, Integration and Marriage Practices among the Gorani

For the most part, the Gorani enter ethnically homogenous marriages. Marrying into the same village is also a common practice. This village endogamy has continuously been present in the Gorani community for a longer period of time. Migration of population from the Gora region has been characteristic for the most of the 20th century and the beginning of the 21st. Considering the fact that Gora is an area of intensive and populous emigration and that migrations can influence changes in the current practices of choosing the spouse, the issue of the relation between the Gorani migrations and ethnic homogamy/endogamy seems entirely relevant. This also stands true given that the majority of the informants endorse the practice of homogamous marriages, believing that it contributes to harmonious relations in

* Овај рад је резултат истраживања која обављам на пројекту: *Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* број 177027, који у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

the marriage and to practicing of the Gorani community's cultural specificities. In this paper I am presenting and interpreting the practices of choosing marital partners among the Gorani living in Belgrade and Tutin from the second half of the 20th until the beginning of the 21st century. Based on the analysis of the empirical data and relevant literature I argue that migrations have not significantly influenced the practice of the selection of the spouse, as well as that ethnically homogamous marriages are not slowing down the process of integration.

Key words: the Gorani, migration, integration, ethnic homogamy/heterogamy, village endogamy, Belgrade, Tutin

Увод

Питања у вези са брачним праксама у оквиру неке етничке заједнице или више њих, најчешће се постављају у контексту утицаја тих пракси на конструисање и одржавање етничког, језичког и религијског идентитета, као и етничких граница¹. Другим речима, полемише се о корелацији између хомогамије/хетерогамије као брачне праксе и могућности да се путем ње допринесе одржавању етничког, језичког и религијског идентитета заједнице, као и њених симболичких и стварних граница (Прелић 2005, 51–64; Илић 2010, 99–120; Sedmak 2002). У том смислу, посебна пажња се посвећује *мешовитим браковима*.

На овом месту је потребна мала дигресија у вези са термилошким апаратом који користим у раду. У домаћој и иностраној етнологији и антропологији, али и у социолошким радовима, наилазимо на шаренило термина који се користе за означавање брачне заједнице наспрам етничке, националне и/или религијске припадности партнера (Sedmak 2002, 25–29). Наведено запажање илуструје и цитат који наводим у наставку: „Под појмом ‘мешовити брак’ данас се претежно подразумева брак склопљен између супружника који су различите етничке или верске припадности“ (Дрљача и Медар 2002, 4). Синоним за мешовити брак често је хетерогамија, термин нешто ширег обима, који означава „склапање брака између припадника различитих друштвених особина“ (Петровић, 1985, 8). Осим термина ‘етнички мешовити бракови’ у литератури срећемо и друге појмове који означавају исту појаву: етнички хетерогени бракови, интернетнички, егзогамија (Mrđen 2010), али и бинационални (Martinez Hernandez, 2009) и етнохетерогамија (Дрљача и Медар 2002), а означавају брак склопљен између супружника који припадају различитим националностима и/или етничким заједницама.“ (Lazar, Aćimov 2017, 398–399) Изабрати одговарајући термилошки апарат није увек једноставно, поготово ако се има на уму да он представља значајну парадигму рада и да омогућава свеобухватније разумевање појаве или феномена који се анализира. У раду користим изразе етнички хомогамни и

¹ Овом проблематиком су се бавили етнологи и антрополози како у Србији тако и на ширем европском и ваневропском простору. У тексту наводим само оне ауторе чије сам радове користила непосредно за писање овог текста.

хетерогамни брак, јер је њихово значење шире и свеобухватније у односу на изразе етничка ендогамија/егзогамија². Уједно полазим од тога да је употреба поменутих термина адекватна и оправдана с обзиром на контекст у којем сагледавам предмет овог рада³.

То што је одређена форма брака на нивоу шире заједнице вреднована као пожељна и прихватљива не значи да је сви у друштву или некој заједници сматрају таквом. У супротном не бисмо били сведоци брачних пракси које се у одређеном времену и простору не сматрају пожељним⁴. Брак је у домаћој етнологији и антропологији разматран с више различитих аспеката о чему сведочи велики број радова⁵.

Резултати појединих истраживања показују да се хомогаман брак у оквиру мањинских заједница неретко перципира као „чувар“ етничког и језичког идентитета (мањинске) заједнице (в. Rajković Iveta 2004–2005, 237–287). Хетерогамни бракови са становишта појединих теорија слабе солидарност и кохезију заједнице, уједно доприносе повећању пропустљивости етничких граница, као и асимилацији, а на крају и нестанку етничке заједнице (Sedmak 2012, 192). Поједини аутори убрајају и хомогамне бракове у групу чиниоца који повољно утичу на одржавање етничких и религијских особености горанске заједнице (Антонијевић 2000, 27). Слична овом су схватања већине саговорника, с тим да они праксу избора брачног партнера у оквиру своје заједнице подржавају из више разлога. Судаћи по исказима саговорника, миграције и живот изван Горе утичу на промене

² Термин хомогамија се састоји од речи *homos* (гр. заједнички) и *gamos* (гр. брак, удаја, женидба) (Вујаклија 1996/97, 992). Неретко се користи за означавање брачне заједнице партнера који нису само исте етничке и религијске припадности, већ припадају сличним културним контекстима (Sedmak 2002, 25–29). Поменути термин се у домаћој етнологији и антропологији, као и социологији најчешће користи за брачну заједницу партнера исте етничке и/или религијске припадности, тј. као синоним за етничку ендогамију (Благојевић 2005, 176–185; Lazar, Aćimov 2017, 398–399).

³ Саговорници су пореклом из Горе, а живе у Београду или Тутину. Поједини су рођени и одрасли у Гори, а доселили су се у Београд након 1999. године. Други су рођени и одрасли у Београду или Тутину. Образовни ниво и занимања саговорника су различита. Разлике су евидентне и у перцепцији етничког и религијског идентитета, као и по питању примене одређених правила у избору брачног партнера. Судаћи према томе, на избор брачног партнера утиче истовремено више фактора. О томе сам водила рачуна при анализи етничке хомогамије у оквиру горанске заједнице.

⁴ О појединим животним ситуацијама и околностима са којима су се суочавали они појединци који су изабрали партнера изван сопствене заједнице и склопили хетерогаман брак у Србији у периоду непосредно након Другог светског рата сведочи и животна прича Дидаре (Malešević 2004).

⁵ Овом приликом наводим само неке од њих: Гавриловић 1985, 11–17; Иста 1989, 93–107; Златановић 2003; Павићевић 2006; Ивановић 2007, 157–220; Горунуовић 2007; Пишев 2010, 49–79.

употребе појединих симбола горанског идентитета (пре свега, горанског говора, одевања, као и организације свадбеног веселја). Тај процес је посебно уочљив у првој деценији 21. века.

Уз наведене, постоје теоријске поставке и на њима заснована истраживања у којима се етничка структура брака посматра као показатељ етничких односа у друштву, односно односа између различитих етничких и националних заједница које се налазе на заједничком простору (Mrđen 2010). Другим речима, склапање бракова с обзиром на националну или етничку припадност супружника се посматра „као добар индикатор етничких односа у једном друштву.“ (Петровић 1997, 265, 266)⁶. Заступљеност етнички хетерогамних бракова би се, с обзиром на наведено, могла посматрати као показатељ добрих међуетничких односа у друштву. Судаћи према статистици, такви бракови су били заступљени само у појединим деловима наше државе – пре свега у Војводини (Петровић 1997, 265–276; Mrđen 2010). Србија је, дакле, пример државе у којој су хетерогамни бракови заступљени у много мањем постотку у односу на хомогамне бракове (Петровић 1997, 265–276; Mrđen 2010). Другим речима, хомогамија није резервисана само за мањинске етничке заједнице, већ је широко распрострањена и у оквиру већинске заједнице. Судаћи према томе, можемо закључити да представља уобичајен облик брачне заједнице у Србији. Брачна хомогамија у оквиру горанске заједнице се уклапа у тај образац. Хетерогамни бракови код Горанаца се, у том смислу, могу посматрати и као настојање да се изађе из оквира који постоје унутар заједнице порекла, али и шире друштвене заједнице.

У овом раду је у фокусу питање утицаја миграција Горанаца на могућност избора брачног партнера према правилима која су (била) у примени у Гори, тј. у средини из које воде порекло. Крај двадесетог и почетак двадесет првог века се наводе као период најинтензивнијег иселавања Горанаца из Горе (Hasani 2011, 311–322; План развоја општине Драгаш 2013; Зејнели 2015). То наводи на помисао да је са иселавањем становништва прекинута и дотадашња пракса избора брачног партнера. Истраживање горанске заједнице које сам обављала у Београду и Тутину, а чије резултате једним делом презентујем у овом раду, не потврђују претходно изнету претпоставку. Због тога сам у горњој реченици глаголски облик *била* ставила у заграду. На тај начин сам желела да навестим ситуацију коју затичемо данас у Гори и код Горанаца који живе изван Горе.

У раду сагледавам и анализирам праксу која је присутна у оквиру горанске заједнице у периоду од педесетих година двадесетог века до данас (прва деценија 21. века). Другим речима, посматрам праксу која је била у примени у Гори и која је у примени у месту имиграције, односно у Београду и Тутину⁷. Емпиријски материјал који сам прикупила приликом теренског

⁶ Поменути контекст је присутан пре свега у истраживањима социолога (Sedmak 2002).

⁷ У Тутину, за разлику од Београда, живи свега неколико горанских породица. У питању је место, односно друштвена и културна средина у којој је већина становништва исламске вероисповести. Горанци који живе у Тутину се баве углавном посластичарством или

истраживања у Београду (од 2012. до 2018. године) и Тутину (2015. године) садржи податке који се у одређеном смислу подударају с наводима из литературе и извора које користим у раду, иако између истраживања појединих аутора и овог које сам сама обављала постоји извесна временска дистанца. Теренско истраживање је укључивало разговоре са саговорницима који су пореклом из Горе, а стално су настањени у Београду или Тутину. Контекст у којем посматрам везу између миграција и брачних пракси је, у извесном смислу, условљен емпиријским материјалом и концепцијом самог рада. Питање *дозвољеног* и *забрањеног* као вредносних категорија се не односи само на примену и поштовање религијских правила, у овом случају оних које препоручује Куран, већ и на остала правила у вези са избором брачног партнера и склапањем брака, која су проистекла из секуларне праксе. У том смислу, потребно је рећи да су у овом раду у фокусу правила избора брачног партнера која се по својој форми и садржини могу сматрати делом горанске обичајне праксе и традиције. То, наравно, не искључује могућност да су они проткани верским прописима⁸.

Брачна правила и пракса избора брачног партнера код Горанаца

Истраживањем брака у горанској заједници су се до сада бавили поједини научници из различитих дисциплина. Значајним доприносом можемо сматрати дипломски рад етнологичке Сузане Хасани (2003), која је по оцу Горанка, као и рад Зорице Дивац (1995, 195–202). О избору брачног партнера и брачним правилима код Горанаца су писали и инострани научници (Derans i Žeslen 2011; Schmidinger 2013). Својеврстан извор података представљају и поједина литерарна дела чији аутори су Горанци (Шефит 2018)⁹. Једно од познатијих међу њима представља и драмски текст „Јусуф и Цемилџа“ (Isljami 1995)¹⁰. Писани наративи су се показали посебно значајним за сагледавање и разумевање тематике о којој говорим у раду. У питању је врста извора која захтева пажњу *per se* и било би корисно подробније и свеобухватније је анализирати у посебном раду.

Из литературе сазнајемо да се код Горанаца избору брачног партнера увек придавао посебан значај и да се то питање тичало не само појединца већ

угоститељством (тзв. ашчије). Према мојим досадашњим сазнањима – сви они који су удати/ожењени су у хомогамном браку.

⁸ Анализа утицаја Курана и исламских верских прописа на избор брачног партнера у оквиру горанске заједнице захтева више простора од оног који имам на располагању. У плану је да се тој тематици посветим у раду који ће бити конципиран тако да омогући њено свеобухватније сагледавање.

⁹ Овом приликом се позивам на наведену књигу, јер су у њеном фокусу приповедања о миграцијама Горанаца и избору брачног партнера у средини досељења. На поменути књигу су ме упутили неки од мојих саговорника из Београда, на чему им се искрено захваљујем.

¹⁰ Колегиници Биљани Сикимић из Балканолошког института захваљујем јер ме је упутила на поменути драмски текст.

и његове сродничке заједнице, а на извештан начин и целокупне горанске заједнице (Дивац 1995, 196, 197; Хасани 2003). Зорица Дивац констатује: „Узимали су се из истог села или из суседног“ (Дивац 1995, 196). Уједно наводи: „Препрека браку је било и сродство до петог колена по мушкој линији“ (Дивац 1995, 196). Жеља да се деца венчају с припадницима заједнице је забележена и у садашњости (Derans i Žeslen 2011, 29), а као разлог се наводи потреба да: „свака генерација сачува нашу културу и да је пренесе даље.“ (Derans i Žeslen 2011, 29) Наводи се такође да су бракови били уговарани (Дивац 1995, 196–197), али да је било и противљења избору брачног партнера (Дивац 1995, 196), о чему сведочи и горанска поезија (Хасани 1987, 132, 251; Isljami 1995). Зорица Дивац је забележила извесне промене у периоду 90-их. Оне се у првом реду тичу избора брачног партнера: „Ретке су женидбе по жељи мајке и оца. Млади данас сами бирају себи брачног друга.“ (Дивац 1995, 200). Наведено се доводи у везу са променама у сфери друштвених односа и ауторитета који су родитељи имали (Дивац 1995, 200). Уобичајеним се сматра да се девојке и младићи друже на путу до школе, у школи, у превозу, при изласцима у шетњу (тзв. корзо) и сл. (Дивац 1995, 200). На улогу хомогамног брака у очувању културних особености горанске заједнице упућују и нека друга истраживања (Николић 1995, 184). Десанка Николић наводи да: „све до 60-их година на подручју општине Драгаш није склопљен ни један мешовити брак. У периоду од 60-их до 80-их година број мешовитих бракова износио је 1% од укупно склопљених бракова, а у периоду од 80-их до 90-их година у односу на све склопљене бракове, мешовити бракови су били заступљени са 2,8%“ (Николић 1995, 184) Брак се, дакле, посматра као део друштвеног живота који подстиче „унутаргрупну кохезију“ (Николић 1995, 183). За разлику од наведеног, Харун Хасани наводи: „У периоду од око три и по деценије склопљено је 238 мешовитих бракова у срединама где су се Горанци нашли због боље зараде, наравно најпре као печалбари. Слично је и са онима који су се ван Горе нашли због школовања, служења војног рока или на привременом раду у иностранству.“ (Хасани 1995, 165). Х. Хасани такође истиче: „реално је очекивати да је стварно стање обимније и сложеније.“ (Хасани 1995, 165) Другим речима, постоје назнаке да у оквиру горанске заједнице има више примера оваквих бракова него што се то иначе мисли, с тим да званична статистика није у могућности да то потврди¹¹. Хетерогамни бракови се, дакле, посматрају као последица миграцијских кретања и живота Горанаца изван Горе (Хасани 1995, 165). Подаци с којима за сада располажемо показују да је хомогамија распрострањена и у периоду интензивних миграцијских кретања.

¹¹ Харун Хасани наведене податке износи на основу сопствених истраживања. Резултати нису објављени. Посредовани су ми усменим путем приликом разговора у Београду маја 2015. године. У разговору са саговорницима сазнајем да се грађанска форма брака до 1999. године склапала у Драгашу. Матичне књиге венчаних су након тога премештене у Крушевац. Од почетка 21. века долази до промене у пракси склапања грађанског брака. Он се најчешће склапа у месту сталног настањена, а не у Драгашу. У образложењу такве праксе се наводи да документа која издаје општина у Драгашу (у Гори), државне институције у Србији не прихватају као валидне.

Саговорници то образлажу праксом одласка у Гору и боравка тамо током лета, као и у мају, када се у Гори празнује Ђурен¹². У том смислу је моја намера да у овом раду сагледам и објасним везу између миграција, процеса интеграције¹³ и етничке хомогамије/хетерогамије.

Миграције, сеоска ендогамија и етничка хомогамија/хетерогамија

Миграције представљају константу у оквиру горанске заједнице. Другим речима, заступљене су вековима, с тим да се мењају њихов облик, обим и интензитет (Hasani 2011, 311–322; Ђорђевић Црнобрња 2016, 85–101). Интересантним се чини сагледати савремену миграцијску ситуацију у Гори, јер је популација која је мигрирала бројнија од оне која је стално настањена у Гори (Schmidinger 2013; Plan razvoja opštine Dragaš 2013; Зејнели 2015). Осим тога, „Горанци су расути свуда по свету“, како каже један саговорник¹⁴. Другим речима, живе у различитим државама, односно срединама, у којима је горанска популација у мањини, тј. заступљена је у незнатном проценту у односу на друге мањинске заједнице и већинску популацију (Schmidinger 2013). Како се у таквим околностима успева примењивати претходно поменута пракса избора брачног партнера, односно да ли то значи да миграције и живот изван Горе не утичу на промену правила и праксе склапања етнички хомогамних бракова?

Судећи према подацима из литературе и према исказима саговорника етнички и религијски хомогени бракови су присутни у оквиру горанске заједнице један дужи период. Саговорници наводе да Горанци настоје да склапају хомогамни брак и то, ако је могуће, са особом која води порекло из истог села. Сеоска ендогамија је присутна и данас (прва деценија 21. века), с тим да се „узимање“ изван села не перципира као непожељно, као што је то био случај у другој половини 20. века (Дивац 1995, 196), јер су животне околности такве да оправдавају сеоску егзогамију.

Како наводи једна саговорница:

¹² Ђурен је горански израз за празник који се прославља сваке године почетком маја (од 5. до 8.) (Хасани 2003; Redžepi 2014, 48–49). Саговорници наводе да се у Гори тада прославља долазак пролећа. Наведено илуструју и речи једне саговорнице: „Ишли смо из зиме.“ (рођена 1960. године, живи у Гори, разговор сам водила у Београду 5. јуна 2018.)

¹³ Процес интеграције сагледавам као постмиграцијску ситуацију која има своје особености и специфичности када је горанска заједница у питању (Ђорђевић Црнобрња 2017, 619–637).

¹⁴ Саговорник је рођен 1947. у Гори, из које је емигрирао 1999. године. Разговор смо водили 2013. у Београду.

„Раније било све у селу. Раније било тако, не знаш никога и у село само. Сад телефон чуда прави. Раније није имао телефон, немаш где, у село.“¹⁵

У образложењу се наводи да комуникација између људи из других, суседних села није била тако честа и интензивна као што је у садашњости, када млади лети, приликом боравка у Гори, излазе и у друга села у кафиће, на свадбе, и томе слично. У прилог наведеном, један саговорник каже:

„Девојка је у свом селу. Али данас иду и у друга села. Корзо данас више нема.“¹⁶

У образложењу се наводи да су девојке излазиле да прошетају (тзв. корзо) само у свом селу. Међутим, данас не постоји више тај вид шетње и девојке и младићи одлазе и у друга села да би се дружили и упознавали.

О пракси избора брачног партнера унутар села један од саговорника каже:

„Раније, ја колико знам, овај, није било толико да се из других села узимају. Више су гледали ту у селу где су, да није родбински везано, и тако су се узимали.“

У наставку додаје:

„Били су усмерени ту у селу једни на друге. Зна се каква је породица, и гледали су ко како има, и спрам тога су се правили бракови.“¹⁷

Дешава се такође да са свима унутар села постоји блиска крвна сродничка веза и, самим тим, то представља препреку за брак.

Према речима једне саговорнице: „Четврто може, треће не би ваљало. Ту су баш своји.“¹⁸ Другим речима, склапање брака са крвним сродницима није прихватљиво до „четвртог колена“¹⁹.

Евидентно је да постоји више фактора који утичу на формирање правила о избору брачног партнера. Осим тога, није увек примаран само један

¹⁵ Саговорница је рођена 1960. године, живи у Гори, није удата, разговор смо водиле у Београду, јуна 2018.

¹⁶ Саговорник је рођен 1990. године у Београду. Живи и студира у Београду. Разговор сам водила септембра 2018.

¹⁷ Саговорник је рођен 1990. године у Београду. Живи и студира у Београду. Разговор сам водила септембра 2018.

¹⁸ Саговорница је рођена 1974. године у Гори. Живи с породицом у Београду. Разговор смо водиле јуна 2018.

¹⁹ „Колено“ је израз који користе у одређивању близине сродничке повезаности, односно степена сродства. Саговорници уједно наводе да се дешава да се то правило прекрши, с тим да су такви примери ретки. У образложењу се наводи да људи мисле да се код деце која се рађају у таквом браку могу јавити аномалије.

фактор, већ од ситуације и појединог случаја зависи који од њих ће имати већи утицај при избору партнера.

Саговорници такође наводе да је у случају сеоске егзогамије прихватљивије узимање из суседног него из неког удаљенијег села. Овакав став се заснива на схватању да је родитељима згодније уколико се кћи уда у своје село, јер ће бити физички ближе њима када су лети на одмору у Гори. Уколико имамо у виду да се Гора распростире на релативно малом географском простору, чини се невероватном тежња за реализацијом сеоске ендогамије из наведеног разлога. Међутим, није у питању само удаљеност већ и разлике између села које се уочавају у говору, одевању жена²⁰, као и у практиковању исламских верских правила и обичаја и томе слично. Како једна саговорница каже:

„Како нема разлика? Има разлика. Свако село има своје.“²¹

Притом се чини да није важан обим разлика, већ оне представљају параметар који доприноси креирању система правила по којима се врши избор брачног партнера. Саговорници који сматрају да на складне односе у браку могу да утичу поједини културни обрасци и садржаји (говор, обичаји, одевање и томе слично), подржавају праксу сеоске ендогамије и етничке хомогамије²². Наведено илуструју и речи једне саговорнице:

„Ја би рецимо волела да ми зетови буду из мог села. И мој муж. А да живе гдегод, али да буду из мог села.“²³

Хомогамни бракови могу да се посматрају и као показатељ перцепције културних и религијских (верских) разлика²⁴. Хомогамији се, дакле, тежи због схватања по којем слични ставови и обрасци понашања смањују могућност конфликта између брачних партнера и, самим тим, доприносе складним

²⁰ Овим се подразумева ношење оних одевних предмета које Горанаци перципирају као симболе горанске традиције (димије, терлик, марама). Више о одевној пракси у Гори у садашњости видети: Хасани 2003; Schmidinger 2013; Ђорђевић Црнобрња 2015б, 60–70.

²¹ Саговорница је рођена 1974. године у Гори. Живи са породицом у Београду. Разговор смо водиле јуна 2018.

²² Практика хомогамије у осталим друштвеним срединама и етничким заједницама се образлаже на сличан начин, о чему сведоче поједина истраживања како у етнологији и антропологији, тако и у сродним дисциплинама (Прелић 2005, 51–64; Sedmak 2002; Sedmak 2012, 189–195; Илић 2010, 99–120; Rajković i Geci 2017, 279–304; Brettell 2018, 45–65).

²³ Саговорница је рођена 1974. године у Гори. Живи са породицом у Београду. Она и муж су из истог села. Разговор смо водиле јуна 2018.

²⁴ Питање везе између културних преференција које стичемо током социјализације и живота у одређеној средини и етнички хомогамних/хетерогамних бракова је истраживала, и то са више аспеката, и социолошкиња Матеја Седмак. Истраживања Матеје Седмак су ми помогла у сагледавању и разумевању питања етничке хомогамије/хетерогамије код Горанаца, упркос томе што је Седмакова истраживала у Словенији (Sedmak 2002; Sedmak 2012, 189–195). Она је, између осталог, констатовала да мање етничке заједнице у Словенији (Црногорци, Македонци) карактерише висок степен етничке хетерогамије (Sedmak 2012, 191).

односима у браку. С обзиром на то да је пракса склапања хомогамних бракова у горанској заједници присутна у континуитету, може се извести закључак да постоји јасно изражена граница *ми/они*, односно да су културом условљене разлике између *нас* и *других* изражене до те мере да се перципирају као препрека за брак. Разлике се, дакле, сагледавају као фактор са негативним утицајем на (складне) односе у браку. Ту се сада поставља питање примене одређених културних образаца и пракси изван Горе, односно у средини у коју су се доселили и настанили за стално. Другим речима, у којој мери и у ком погледу средина боравка може да утиче на смањивање културом условљених разлика и слабљењем границе *ми/они* и, самим тим, да допринесе склапању хетерогамних бракова.

Да ли ће се етнички хомогамни бракови тумачити као позитивна појава, зависи од контекста у којем се посматрају. С аспекта припадника горанске заједнице, они су пожељни, а уколико се посматрају у контексту процеса интеграције мањинске заједнице у већинску, они се могу сматрати показатељем интеграције која није у потпуности завршена. У вези с тим је умесно поставити питање да ли интеграција може да допринесе томе, односно да ли већи степен инклузије у средину боравка доприноси смањивању разлика и, самим тим, већем степену хетерогамности. Судајући према ситуацији коју затичемо у оквиру горанске заједнице у Београду и Тутину, интеграција сама по себи није утицала на хетерогамност, односно не уочава се директна веза између ње и избора брачног партнера. Етничку хомогамност у оквиру горанске заједнице такође није оправдано сагледавати као фактор који је успоравао интеграцију Горанаца у средину боравка. Када се посматра веза између хомогамних бракова и интеграције, потребно је имати у виду да успешност процеса интеграције зависи од низа фактора. У вези с тим је примерено довести у питање устаљено веровање да су етнички хетерогамни бракови добар показатељ успешности интеграције?²⁵

Аутори који етнички хомогамне бракове виде као један од разлога за успоравање процеса интеграције претпостављају да се у таквом браку културне особености средине боравка спорије прихватају у односу на хетерогамне бракове (Sedmak 2002). Наведено произилази из претпоставке да су културне особености сопствене заједнице присутне у већој мери у хомогамном браку него у хетерогамном (Brettel 2018, 45–65). Резултати истраживања које сам обављала у горанској заједници само донекле потврђују наведено.

Саговорници који су у етнички хетерогамном браку сматрају да је употреба горанског говора у оквиру породице врло важна за очување језика, а тим путем и горанског идентитета, али уједно деле мишљење да интензитет употребе горанског говора и практиковање горанских обичаја не зависе у толикој мери од етничке природе брачне везе, колико од самог појединца и

²⁵ Овим питањем, односно одговорима на њега се позабавила и Сонг у раду: „Is Intermarriage a Good Indicator of Integration?” (Song 2009, 331–348).

његове перцепције етничког и религијског идентитета. То потврђују и примери када су оба брачна партнера горанске припадности, а у кући се особености горанске културе и традиције користе слабије или подједнако као и у хетерогамним заједницама. Наведено се пре свега односи на употребу горанског говора и може се посматрати као последица уверења да је могућност несметане комуникације на српском (језику већине) пут ка бржој интеграцији. Саговорници настоје да омогуће својој деци (предшколски и школски узраст) да се с лакоћом интегришу у средину у којој живе²⁶ и због тога говоре с њима српски како би брже и лакше савладали тај језик (Ђорђевић Црнобрња 2014, 101–116). Хомогамни брак се, с обзиром на наведено, не би могао посматрати као модел брака који увек и у сваком погледу доприноси већем практиковању горанске традиције. У истраживаној заједници то пре свега важи за употребу српског језика. Према настојањима да се овлада службеним језиком, тешко је уочити разлику између хомогамне и хетерогамне брачне заједнице. Другим речима, етничка структура брака у случају употребе горанског говора у приватној сфери нема примарни значај, уколико код брачних партнера постоји намера и жеља да се савлада језик већине и оствари први, а по мишљењу саговорника и најважнији, корак у процесу интеграције њихове деце. Осим тога, наилазим на примере да су оба родитеља Горанци, рођени и одрасли у Гори, досељени су у Београд као одрасли људи, у приватној сфери користе горански као први језик комуникације, а да њихова деца користе српски као први језик комуникације и у кругу породице. Саговорници у образложењу наводе да могу да се споразумевају на горанском, с тим да њихово знање горанског није обимно као код њихових родитеља, односно да српски говоре боље. Користе га интензивно откако су започели школовање. Уједно додају да су се током школовања дружили углавном са вршњацима којима је српски први језик комуникације.

На овом месту објашњавам употребу горанског говора јер га саговорници сматрају важним симболом свог етничког идентитета. Осим њега, постоје и други који се наводе као важни за идентификацију са заједницом. То су одевање, обичаји, религија, антропонимија и прехрана. У вези с тим, важно је истаћи да се симболи горанске културе и идентитета практикују и испољавају само у оквиру приватне сфере, односно да се не испољавају у јавности, независно од тога да ли је у питању хомогамна или хетерогамна брачна заједница. Разлике у употреби горанских симбола треба сагледати, дакле, у оквиру приватне сфере, и у том контексту треба сагледати везу између њиховог практиковања и етничке структуре брака. Судећи према исказима саговорника, они се практикују у већој мери уколико је брак хомогаман. То пре свега важи за оне сегменте горанске културе и традиције који се тичу исхране, одевне, обичајне и религијске праксе.

²⁶ До сличних података и закључака долази и Чапо Жмегач, при истраживању трансмиграције економских миграната из Хрватске у Минхен (Ћаро Жмегач 2003, 117–131).

У том погледу се уочава извесна разлика по следећем основу – уколико је у питању хетерогамни брак Горанке с мушкарцем који није Горанац, онда практиковање горанске културе зависи од околности у којима живи. Истраживање показује да Горанке које живе у заједници с мужевљевим родитељима немају подједнаку слободу и могућности, као оне које живе у самосталном домаћинству. Показало се такође да је жени у хетерогамном браку теже практиковање горанске културне особености, у односу на мушкарца који је у таквом браку. Премда и то зависи од примера до примера, јер је разумевање и жеља да се прихвати разноликост ствар појединца и његових схватања етничког и религијског идентитета, као и улоге која им се придаје у животу. Следи да је свака ситуација јединствена, односно да није могућа било која врста уопштавања, јер као што сам навела – то како ће се ствари одвијати зависи пре свега од појединца и његове перцепције горанског идентитета и културе. Осим тога, стање које је затечено у време истраживања подложно је променама како под утицајем објективних (пресељење у иностранство, рецимо) тако и субјективних околности (рођење деце, удаја или женидба деце и томе слично), што може утицати на промену перцепције језичког, етничког, религијског или неког другог идентитета. Промене у перцепцији горанског идентитета код младих у садашњости један саговорник доводи у везу са процесом глобализације, који по, његовом мишљењу, утиче на то да:

„Данас је стил све збрда-здола.“ И додаје: „Данас свако гледа слободу, нико неће да буде спутан у неким његовим циљевима. Млади неће да буду робови нечега, да их ограничава било шта. Желе потпуну слободу.“

У вези са праксом склапања хомогамних бракова у 21. веку каже:

„У суштини наш менталитет је такав да ми гледамо да се у оквиру наше заједнице склапају бракови. Међутим, не можете ви натерати ако неко хоће па хоће да оде.“

Уједно се наводи да постоји интенција упознавања партнера који су горанског порекла а живе у иностранству:

„Свако гледа отприлике ко је вани, има ту љубави, свиђања између људи, али има и, по неком мом мишљењу, интереса, да се што мање пати. Код младих људи то делује да постоји ту и интерес.“²⁷

У првој деценији 21. века могу да се прате промене у начину избора брачног партнера. Данас приликом упознавања и успостављања комуникације између младих примарну улогу имају интернет и мобилни телефон. Упркос томе, порекло, односно етничка, као и религијска припадност, играју значајну улогу при избору партнера. Брак се и даље перципира као нешто што би

²⁷ Рођен 1990. године у Београду. Живи и студира у Београду. Разговор обавила септембра 2018.

могло да допринесе очувању горанског идентитета. Према речима саговорника:

„Свако би требао да чува своје. Ја имам такво мишљење. Свако гледа унутар своје заједнице да би та заједница у крајњем случају опстала. Значајну улогу у том погледу имају: брак, језик и култура.“²⁸

Постоји схватање да ће се у таквом браку лакше и интензивније примењивати они садржаји горанске културе који значајно доприносе очувању горанског идентитета. То је донекле и разумљиво, јер их је једноставније одржавати самим тим што се практикују у приватној сфери комуникације, односно у сфери у коју спољни фактори не задиру директно. Према поменутом схватању може да се посматра и као утицај конструкција о изградњи и наставку етничког идентитета, које су присутне у њиховој традицији и јавном дискурсу.

Опште је познато да миграције у другу средину могу да утичу на појаву етнички хетерогамних бракова (Sedmak 2012, 191–192). Навела сам да у случају горанске заједнице оне ипак нису изазвале значајније промене у постојећој пракси избора брачног партнера, о чему сведоче и истраживања других аутора (Derans i Žeslen 2011; Schmidinger 2013). Саговорници одлазак у Гору током летњих месеци сагледавају као кључни моменат за упознавање и дружење младих, као и за избор брачног партнера. Наведена пракса омогућава да се млади, који су стално настањени и живе у различитим градовима и државама, друже и забављају. Уколико се поштује правило избора партнера из истог села, као и правило етничке хомогамије, онда је врло вероватно да ће млади приликом боравка у Гори настојати да упознају потенцијалне партнере, односно да пронађу девојку или момка према сопственом избору, поштујући притом друштвена правила која постоје у тој средини, односно заједници. Заједница и њена правила имају значајан утицај на појединца када је у питању избор брачног партнера, о чему сведоче и подаци у литератури (Дивац 1995, 195–202; Николић 1995, 169–174.). Осим тога, породици је важан углед у сеоској и широкој горанској заједници. С обзиром на то не чуди настојање да се избегну поступци или понашања која би могла да изазову осуду заједнице²⁹. То не значи да није било и да нема поступања мимо поменутих правила, како у прошлости (Isljami 1995) тако и у садашњости.

У прилог наведеном, саговорница која је у хетерогамном браку каже³⁰:

„Ја сам се удала за Србина. То је био шок. То је био шок за моју породицу. Нису могли да прихвате. Тата је тада још био жив и он

²⁸ Рођен 1990. године у Београду. Живи и студира у Београду. Разговор сам водила септембра 2018.

²⁹ Наведено је илустровано и у књизи Истанбулске ране (Шефит 2018).

³⁰ Рођена 1978. године у Београду. Има средњу стручну спрему и запослена је у струци. Разговор са њом сам водила 2015. године.

се бунио на почетку. Да Вам кажем нешто, мој брат од тетке, он са мном не разговара. Е сад, има неко, не знам ујна, ујак, сестра од ујака, они су прихватили. Ја сам ишла онако како ме срце води. Ја сам се заљубила и шта ја сад да радим.“

Саговорница се удала са 29 година и у образложењу наводи да су је родитељи током одрастања васпитавали и усмеравали на брак унутар своје заједнице:

„То вам је некако усађено од малена. О томе се стално прича и прича и онда држиш ти то у глави. Тако вас уче и то је тако.“

Уједно наводи:

„Ја сам имала усађено то нешто. Али не можеш да утичеш на све ствари, нешто је ван нас.“

Из разговора са њом сазнајем:

„Имала сам ја момке који су били Горанци и онда сам патила.“

Према њеном мишљењу, на избор партнера изван њене заједнице порекла је утицало и то што:

„Ја сам се дружила са друговима и другарицама одавде.“

Хетерогамни бракови у оквиру горанске заједнице ипак нису толико често заступљени да бисмо их могли сматрати уобичајеном појавом. Саговорници их најчешће доводе у везу са животом у мултиетничкој средини. Према теренским налазима с којима располажем – хетерогамну брачну везу заснивају најчешће појединци с вишом или високом стручном спремом. Наведено сматрам последицом постојања старосне границе за удају/женидбу (Дивац 1995, 195–202). Уколико се она пређе због наставка школовања, рецимо, неретко долази до склапања брака изван заједнице порекла. Данас је старосна граница за удају/женидбу померена и све је више Горанки и Горанаца који стичу факултетску диплому. Саговорници уједно додају да образовни ниво не би требало да представља препреку за склапање хомогамног брака. У образложењу наводе да је за контакт с горанском културом и традицијом задужена породица и шира сродничка заједница, односно да се у оквиру приватне сфере практикују садржаји карактеристични за горанску културу. Другим речима, томе се придаје већа улога и значај у васпитању и социјализацији, од утицаја садржаја и фактора који делују изван породичног окружења.

Етничка хомогамија/хетерогамија се доводи у везу и с бројношћу мањинске и већинске заједнице (Прелић 2005, 51–64; Илић 2010, 99–120; Sedmak 2002; Mrden 2010, 255–268; Lazar i Aćimov 2017, 397–410). Горанска заједница је, статистички посматрано, малобројна у односу на већинску, али и

у односу на неке друге мањинске заједнице у Србији (Попис 2011, 14–15)³¹. Упркос томе, заступљенији су хомогамни бракови. Не мислим да се таква ситуација може означити као специфична или препознатљива само за горанску заједницу. Особеном се може посматрати једино ако се пође од тога да Горанци данас живе углавном изван Горе, односно у окружењу које пружа могућност упознавања партнера различитих конфесија и етничке припадности, а упркос томе се даје предност брачном партнеру из заједнице порекла. Постојање могућности избора партнера у оквиру сопствене етничке, језичке и религијске заједнице, према појединим теоријама, смањује вероватноћу склапања хетерогамних бракова (Sedmak 2012, 191). Наведено једним делом даје одговор на питање зашто је хомогамија одржива упркос миграцијама и процесу интеграције.

Место закључка

У раду се сагледава утицај миграција и интеграције на избор брачног партнера, који је присутан у савременој горанској заједници. Полази се од претпоставке да миграције могу да подстакну промене у досадашњој брачној пракси, због околности које настају након миграција, како у средини иселења тако и у средини боравка. Процес интеграције се такође посматра као фактор који може да допринесе променама у поменутој сфери живота. У том контексту се избор брачног партнера и етничка структура брачне заједнице доводе у везу са стратегијом очувања културних особености горанске заједнице и горанског идентитета. Анализа наративног дискурса и подаци из релевантне литературе упућују на неколико закључака:

- То што Горанци и Горанке склапају углавном хомогамне бракове могло би да се доведе у везу с културном, религијском и језичком дистанцом између њих и осталих заједница у средини у којој су стално настањени. Сматра се да степен хомогамије указује и на обим дистанце, као и на њену стабилност (Sedmak 2002, 116). Хомогамни бракови се у том контексту могу тумачити као стратегија симболичког и реалног опстанка заједнице (Sedmak 2002, 116). Мишљења сам да такав начин посматрања и тумачења ситуације није увек оправдан, јер је важно узети у обзир како припадници горанске заједнице перципирају себе и своју заједницу у односу на већинску, рецимо, као и то како сагледавају и доживљавају разлике на релацији *ми/они*. С тим да и у том погледу није оправдано аутоматски ставити знак једнакости између колективног и индивидуалног нивоа перцепције и идентитетских пракси. При том је важно имати у виду да постојању одређене дистанце доприносе и друге заједнице у чијем окружењу се горанска заједница налази. Питање је, дакле, како већинска заједница перципира горанску као мањинску и како се сагледавају разлике

³¹ Горанци чине 0,11% становништва у Србији (Попис 2011, 15). Горанску заједницу посматрам као мањинску, с тим да у формално-правном погледу она није призната као таква.

на релацији *ми/они*, јер је то подједнако важно за настанак и опстанак одређене дистанце (Sedmak 2002, 85–86, 116).

- Саговорници боравак у Гори током летњег периода најчешће сагледавају као фактор који доприноси етничкој хомогамии. Индивидуа избором брачног партнера у оквиру свог села и/или горанске заједнице не исказује само припадност заједници, већ показује да прихвата и подржава њен систем вредности. У том контексту не треба занемарити контролу која постоји у заједници, пре свега на породичном и родбинском нивоу, односно коју заједница настоји да има над појединцем и која се, према речима саговорника, испољава у различитим сферама живота (одевање, избор брачног партнера, организовање свадбеног весела итд.).
- Горанци и Горанке који су у хетерогамном браку имају унеколико другачији поглед на везу између избора брачног партнера и горанског идентитета. Не сматрају да су ти бракови ретки у оквиру горанске заједнице и да су тиме што су склопили хетерогаман брак „издали“ своју породицу, сроднике, горанску заједницу. Уједно деле мишљење да егзогамна брачна веза, сагледана на симболичкој равни, не представља претњу за горански идентитет и културу. Другим речима, сматрају да није брак, већ да су неки други фактори кључни за практиковање и одржавање културних особености горанске заједнице. У прилог томе се наводи да се горански говор не практикује само и увек у хомогамном браку, односно да су све чешћи примери употребе српског, рецимо, као првог језика комуникације и у приватној сфери. Наведено мишљење не иде у прилог тези о томе да само хетерогамни бракови воде интеграцији мањинске популације. Другим речима, хетерогамна заједница се може сагледати и као могућност ширења горанске културе и традиције изван оквира и граница горанске заједнице.
- Степен интеграције не утиче директно на праксу избора брачног партнера. Другим речима, између степена интеграције и хомогамии/хетерогамии није могуће ставити знак једнакости када је у питању пракса избора брачног партнера коју срећемо код припадника горанске заједнице.
- Свакако је евидентно да миграције нису значајније утицале на промене у оквиру постојеће праксе избора брачног партнера. Разлога за то има више, али се као кључан моменат може сматрати континуирани контакт Горанаца са Гором, као местом и простором на којем се окупљају и сусрећу током летњег распуста, и на којем организују догађаје који доприносе одржавању и практиковању оних културних модела и образаца који се у оквиру горанске заједнице перципирају као значајни и важни сегменти горанске традиције и идентитета³². Они се, осим тога, представљају истраживачу као константа, односно сегменти који су

³² „Права горанска свадба“ се, у том смислу, истиче као врло важан догађај, који, према речима саговорника, није могуће организовати изван Горе (Ђорђевић Црнобрња 2015а, 159–168) (уп. Brettell 2018, 45–65).

непроменљиви и стога важни за континуитет горанске традиције и идентитета, и то пре свега на колективном нивоу³³.

- Потребно је имати у виду и утицај који пракса избора брачног партнера у оквиру већинске заједнице има на праксу коју срећемо у оквиру мањинске заједнице. Уколико је у оквиру већинске заједнице евидентно да су заступљенији хомогамни у односу на хетерогамне бракове, није искључено да та пракса утиче на појаву хомогамије и у оквиру мањинске заједнице, односно да доприноси одржавању поменуте праксе унутар мањинске заједнице³⁴.
- Сви фактори који су узети у разматрање у раду утичу на праксу избора брачног партнера у оквиру посматране заједнице, с тим да њихов утицај не представља константу и није га оправдано посматрати изоловано у односу на склоп животних околности у којима се појединац и његова породица (родитељи, браћа, сестре) налазе у одређеном периоду живота. Питање везе између миграција, интеграције и брачне хомогамије/хетерогамије је, с обзиром на наведено, сагледавано без претензије уопштавања и генерализовања.

Литература

- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gasterbajtera*. Etnološka biblioteka knj. 75. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Blagojević, Gordana. 2005. *Srbi u Kaliforniji. Obredno-religijska praksa i etnicitet vernika srpskih pravoslavnih parohija u Kaliforniji*. Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 54. Beograd: Etnografski institut SANU
- Brettell, Caroline. 2018. „Material Culture, Memory and Commemoration: Family and Community Celebrations and Connections to ‘Home’ among Asian Indian Immigrants.“ In *Memory, Tourism and Migration*, ed. Sabine Marschall. Routledge.
- Ћапо Жмегач, Јасна. 2003. „Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu.“ *Narodna umjetnost* 40 (2): 117–131.

³³ Боравак у месту рођења, односно месту порекла, током годишњег одмора и летњег распуста уобичајена је пракса и у оквиру других трансмигрантских заједница (Антонијевић 2013; Марков 2018; Бретелл 2018, 60).

³⁴ Било би добро да се том утицају посвети већа пажња, поготово у контексту посматрања везе између брачне хомогамије/хетерогамије и процеса интеграције припадника мањинских заједница у друштво пријема, јер успешност интеграције зависи, између осталог, и од околности које средина пријема ствара са намером да реализацију процеса интеграције учини ефикаснијом (Ђорђевић Црнобрња 2017, 619–637).

- Derans, Žan-Arno & Loran Žeslen. 2011. *Putovanje u zemlju Goranaca. Balkan, početak XXI veka*. Beograd: Medijska knjižara KRUG.
- Divac, Zorica. 1995. „Svadbени običaji u Sredačkoj župi i Gori. Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska.“ *Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike* 40/II: 195–202.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2014. „A zboriš našinski’ – o upotrebi goranskog govora u Beogradu.“ *Antropologija* 14 (2): 101–116.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2015a. „‘The Gorani Wedding Ritual’ – Between Individual and Collective Memory.“ *International Journal for Cultural Researches* 6 (2014): 159–168.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2015b. „Terlik – simbol etničkog i religijskog identiteta Goranaca.“ *Etnološko-antropološke sveske* 26 (n.s.) 15 (2015): 60–70.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2016. „Crisis, Migrations, Culture. On the Influence of the Economic and Political Crisis on Migration Patterns of Gorani People and Changes to Their Culture.“ *Ethnologia Balkanica* 18 (2015): 85–101.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2017. „‘Ne skretati pažnju na sebe’ – da li je i za koga je integracija migranata važna? Goranci u Beogradu.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU LXV* (3): 619–637.
- Gavrilović, Ljiljana. 1985. „Dodeljivanje dece posle razvoda braka kao pokazatelj položaja žene u društvu.“ *Etnološke sveske* VI: 11–17.
- Gavrilović, Ljiljana. 1989. „Probni brak u okviru savremene muslimanske porodice u jugozapadnoj Srbiji.“ *Zbornik Sjenice* 5: 93–107.
- Gorunović, Gordana. 2007. *Srpska etnologija i marksizam: naučno delo Špire Kulišića*. Etnološka biblioteka knjiga 22. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Hasani, Harun. 1995. „Migracije stanovništva Gore.“ U *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska*, Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike. Knj. 40/II, 149-166. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU.
- Hasani, Harun. 2011. „Goranies: A respected minority in Serbia, A persecuted minority in present-day Kosovo.“ In *Minorities in the Balkans. State policy and interethnic relations (1804-2004)*. ed. Bataković D., 311–322. Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Science and Arts.
- Hasani, Suzana. 2003. *Etnološke karakteristike Šarplaninske Župe Gora*. Diplomski rad. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Idrizi Aljabak, Sadik. 2015. *Gora – jedan pogled unazad*. www.mlicanin.weebly.com/istorija-gore.html (preuzeto 9.1.2015).
- Ilić, Marija. 2010. „Narativi ličnog iskustva i međuetnički brakovi među Srbima u Mađarskoj.“ *Antropologija* 10 (3): 99–120.
- Isljami, Hamid. 1995. *Jusuf i Džemilja*. Beograd: Goragraf.
- Ivanović, Zorica. 2007. „Antropološka kritika teze o ‘braku kupovinom žena’ kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti.“ *Etnoantropološki problemi* 2 (2): 157–220.
- Lazar, Žolt, Aćimov, Danijela. 2017. „Mešoviti brakovi u Vojvodini kao indikator interkulture komunikacije.“ *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XLII (2): 397–410.
- Malešević, Miroslava. 2004. *Didara. Životna priča jedne Prizrenke*. Etnološka biblioteka knjiga 14. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Markov, Ivaylo. 2018. „Social Status and Prestige in Conditions of Transnational Migration. Ethnographic Study among the Albanians from the Republic of Macedonia.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXVI (3) (u štampi)
- Mrđen, Snježana. 2010. „Etnički miješani brakovi na prostoru bivše Jugoslavije, 1970–2005. godina.“ *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 131: 255–268.
- Nikolić, Desanka. 1995. „Etnokulturni stereotipi stanovnika Gore i Sredačke župe“. U *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska*, Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike. Knj. 40/II, 169-174. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU.
- Pavićević, Aleksandra. 2006. *Na udaru ideologija. Brak, porodica i polni moral u Srbiji u drugoj polovini XX veka*. Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 57. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Pavlović, Mirjana. 2012. *Srbi u Temišvaru*. Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 78. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Petrović, Mina. 1997. „Etnički homogeni i etnički heterogeni brakovi u Srbiji.“ *Teme, Časopis za društvene nauke*, g. XX Br. 3-4, 265–276.
- Pišev, Marko. 2010. „Kulturni model islamskog braka.“ *Antropologija* 10 (sv. 1): 49–79.
- Prelić, Mladena. 2005. „Etnička egzogamija kao faktor konstrukcije identiteta: primer Srba u Budimpešti i okolini“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIII: 51–64.
- Rajković Iveta, Marijeta. 2004/2005. „Višestruki identitet Čeha u Jazveniku.“ *Etnološka tribina* 27–28 (34/35): 237–287.
- Rajković Iveta, Marijeta, Rina Geci. 2017. „Albanski zlatari i pekari s Kosova u Zagrebu: migracije i etničko preduzetništvo.“ *Studia ethnologica Croatia* 29: 279–304.

- Redžepi, Ilber. 2014. *Gora i njene etničke karakteristike*. Dragaš: Omladinski savez Gore.
- Sedmak, Mateja. 2002. *Kri in kultura. Etnično mešane zakonske zveze v Slovenski Istri*. Koper: Knjižnica Annales Majora.
- Sedmak, Mateja. 2011. „Etnično mešani pari in družine. Izziv za socijalno delo.“ 189–195. NBN: SI.../PDF (preuzeto 25.10.2012)
- Schmidinger, Thomas. 2013. *Gora: Slawischsprachige Muslime zwischen Kosovo, Albanien, Mazedonien und Diaspora*. Wien: Wiener Verlag.
- Song, Miri. 2009. „Is Inter-marriage a Good Indicator of Integration?“ *Journal of Ethnic and Migration studies* 35 (2): 331–348.
- Šefit, Ljajko. 2018. *Istanbulske rane*. Gornji Milanovac: Grafoprint.
- Vujaklija, Milan. 1996/97. *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta
- Zejneli, Zejneli. 2015. *Goranci – svačiji i ničiji, a ipak svoji*. Subotica: Grafoprodukt.
- Zlatanović Sanja. 2003. *Svadba – priča o identitetu. Vranje i okolina*. Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 47. Beograd: Etnografski institut SANU.

Извори

- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Stanovništvo, Nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima*. Republički zavod za statistiku, Beograd 2012.
http://www.praxis.org.rs/images/praxis_downloads/nacionalna%20pripadnost-ethnicity%20.pdf Pristupljeno: 8.8.2018.
- Plan razvoja opštine Dragaš za period između 2013. i 2023. godine. Program Ujedinjenih nacija za razvoj. Očuvanje biološke raznolikosti i upravljanje održivim korišćenjem zemljišta u opštini Dragaš*.
www.ks.undp.org/.../Dragash/.../Ser_MDP%20Part%20202013-2023
Pristupljeno: 24.5.2015.

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

Мирјана Павловић

Етнографски институт САНУ, Београд
mirjana.pavlovic@ei.sanu.ac.rs

Галипољци у Пехчеву, Македонија. Приче о пореклу и насељавању¹

Галипољци у Пехчеву, у варошици у данашњој источној Македонији, потомци су становништва са полуострва Галипоље у Турској. До краја Првог светског рата њихови преци су неколико векова живели у селу Бајрамич, да би 1922. године били протерани и плански насељени у Краљевину Југославију, у село Пехчево у Македонији. У првом делу рада изнети су историјски и подаци из литературе, као и сазнања казивача сакупљена током теренских истраживања у августу 2016. године о пореклу и миграцијама Галипољаца. Други део рада посвећен је анализи обликовања, модификовања, преношења и интерпретирања предања о пореклу у прошлости и данас.

Кључне речи: Галипољци, Бајрамич, Пехчево, миграција, порекло

Gallipols in Pehčevo, Macedonia. Narratives about Origin and Settlement

Gallipols in Pehčevo, a small town in what is today Eastern Macedonia, are descendants of population originating from the Gallipoli (Gelibolu) Peninsula in Turkey. Until the end of the First World War their ancestors had for several centuries lived in the village of Bajramič (Bayramli); in 1922 they were expelled and resettled in the village of Pehčevo in Macedonia, then part of the Kingdom of Yugoslavia. In the first part of this paper historical data and facts from the literature are presented, as well as informants' accounts on the origin and migration of Gallipols, collected during field research in August 2016. The second part contains the analysis of the formation, modification, passing down, and interpretation of the traditions on community's origin in the past and present.

Key words: Gallipols, Bajramič (Bayramli), Pehčevo, migration, origin

Галипољци у Пехчеву, у варошици у данашњој источној Македонији, на граници са Бугарском, потомци су становништва са полуострва Галипоље у

¹ Текст је резултат рада на пројекту *Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* (бр 177027) Етнографског института САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Турској. До краја Првог светског рата њихови преци су неколико векова живели у релативно компактној заједници у селу Бајрамич у галипољској нахији Евреше (Kadiköy – Кадикој). Године 1922, након низа „перипетија“ и у другом покушају, напустили су Бајрамич и плански су насељени у тадашњу Краљевину Југославију, у село Пехчево у Македонији.

Августа 2016. године у Пехчеву сам обавила теренска истраживања етничности Галипољаца, а забележила сам и предања о пореклу и доласку у Бајрамич, тачније сазнања која о том феномену имају потомци Галипољаца у Пехчеву данас. У првом делу рада изнети су историјски подаци и сазнања из литературе о пореклу и миграцијама Галипољаца, док је у другом делу рада, на основу сакупљеног материјала са теренских истраживања, анализиран начин на који су данашњи потомци Галипољаца формирали свест о свом пореклу и како га интерпретирају.

Сачувана и објављена предања, али и литература, посебно историографија, порекло Галипољаца смешта у средњовековну Србију. То је уједно и једини податак у којем се и предања и историјски извори слажу. Све остало: тачна локација у Србији са које су покренути, узрок миграције, време доласка на Галипоље и у Бајрамич, као и потоњи долазак у Пехчево, у великој мери се разликују.

Прве информације у нашој јавности и науци о постојању неке српске заједнице на Галипољу, у месту Бајрамич, потичу из времена Балканских ратова. Наиме, М. Филиповић наводи да је бугарски конзул у Једрену Карајовов имао сазнања да је становништво у местима Бајрамичу и Караџи српско. Исто тако, током Балканског рата то становништво је посетио и бугарски историчар Балашчиев (Filipović 2012, 25–26). На крају, у нашем конзулату у Солуну постојала је забелешка да је 30. априла 1914. године 380 Срба стигло из Бајрамича у Солун (Čorović 2012, 18).

Међутим, то су све посредне информације. Наиме, података о непосредним истраживањима о српском становништву у Бајрамичу немамо. Прва теренска истраживања међу њима спровео је тек 1937. године Миленко Филиповић (Filipović 2012), али у Пехчеву, дакле тек по њиховом пресељавању из Галипоља у тадашњу Краљевину Југославију, односно данашњу Македонију.

Порекло, време и узрок миграције из Србије

Историјски подаци

Погледајмо прво укратко досадашња историјска сазнања о досељавању Срба у Бајрамич. Првенствено треба рећи да наука до данас није категорички утврдила одакле је ова група дошла у Галипоље, када је пребачена тамо и где је све живела. О свему томе у науци и данас постоје контрадикторни подаци.

Омер Лутфи Баркан у пописним дефтерима из прве половине 16. века наводи да је пописано 332 домаћинстава у близини Галипоља који су записани као „депортирци из Сремског санцака у Мађарској“ (Urošević 2012, 659).

Турски историчар Емесен (Emesen) наводи да, по једном галипољском дефтеру који он датира још у 1530. годину, дакле почетак владавине Сулејмана Законодавца, у западној историографији познатијег као Сулејман Величанствени, у неким селима Галипоља живи становништво под именом *Sirem sürgünleri* (изгнаници из Срема). Зато српску сеобу смешта у време 1520–1530. године, највероватније после пада Београда 1521. године. (Emesen 2012, 687). Изгнанство се догодило по личној султановој наредби и изгнаници са острва Срем² по истој наредби насељени су у девет села на улазном делу галипољског полуострва са тракијске стране, у области Малкара-Евреше: Бајрамич, Болавади, Еврен, Гејгелди, Гелцик, Халачдереси, Карагач, Теке и Учдаре. Изгледа да је бар пет од наведених села било напуштено односно ненасељено, а остала су била јако слабо насељена. (Emesen 2012, 691–694). Узрок ових исељавања, с једне стране, јесте казна због учествовања у побунама против Турака, али и безбедносни разлози – јер је подручје с којег су исељени чинило гранични простор према Аустрији, чиме је спречено да се српско становништво удружи с Мађарима у неким новим ратовима против Османског царства. С друге стране, насељено је испражњено подручје на Галипољу које је у наредном периоду доносило приходе. (Emesen 2012, 691–694)³.

Нешто каснији Ахмед Рефик пружа податак по којем Порта издаје заповест 24. новембра 1560. године галипољском кадији да се заложи за сабирање вишка жита са хасова сремских депортираца и да их царским лађама отпреми у Истамбул (Војанић Лукач 2012, 659). На основу тог податка Душанка Бојанић Лукач претпоставља да су на Галипоље пресељени изгнаници из Срема након безбројних турских провала пре освајања Београда. Имајући у виду радове Филиповића и Ивића, по којима међу Галипољцима постоји предање да потичу из Јагодине, она износи хипотезу да је након ове прве миграције следила и друга крајем 16. или почетком 17. века, којом је становништво из Јагодине пресељено у иста места на Галипољу. Стапањем старих и нових миграната и њихових сећања преовладало је предање свежије групе, па је усмена на порекло из Срема нестала. Тиме она на изванредан начин мири историјске податке Баркана и Рефика са сачуваном традицијом Галипољаца које износе Филиповић и Ивић и које ћу опширније изнети у следећем поглављу (Војанић Лукач 2012, 656). Ову претпоставку подржава и Атанасије Урошевић. Он цитира податке немачког путописца Ханса Дерншвама из 1553. и 1555. године, по којима су у то доба Турци у

² Како се предео налазио између река Саве и Дунава, османлијски извори тај предео најчешће називају острво Срем.

³ Исте узроке исељавања помиње и Филиповић (Filipović 2012, 28).

опустошену околину Јагодине доселили неке Мађаре, као и навод Степана Герлаха из 1573. године да су у околини Јагодине постојала три мађарска села. Зато Урошевић закључује да су Галипољци потомци тих „Мађара“ исељених у Јагодину, па затим по султановој заповести 1677. године пребачени на Галипоље. Како су они у околини Јагодине провели више од 120 година, „могли су се говорно стопити са становништом околине“. Он наглашава и да „ови јагодински Мађари, нису били Мађари, већ наш живаљ из неког јужног дела Мађарске који је био под Турцима“ (Urošević 2012, 660).

Радмила Тричковић, анализирајући начин плаћања цизје (пореза) у турским дефтерима 1641. године, долази до закључка да су становници четири насеља на Галипољу изгнаници са острва Срем, а као узрок миграције наводи прогонство (Trčković 2012, 668–669).

Историјски извори, дакле, порекло галипољских Срба већином смештају у Срем, али дозвољавају и могућност да је постојала и етапна миграција која је водила из Срема до Јагодине и тек један век касније до Галипоља.

Како је текла ова миграција од Срема до Галипоља сећања су врло оскудна. Филиповић, наиме, наводи да су му казивачи пренели предање по којем су „у путу од Јагодине малу децу, која нису могла да иду и у путу падала од умора, потрпали у кошаре и тако их одвели до Учдера“. (Filipović 2012, 28). Једино што је у историјским изворима, међутим, записано јесте присилно одвођење српског становништва из Срема и Београда као робље у Турску, након што је Сулејман I Величанствени⁴ (1494–1566) 1521. године заузео Београд. Осим на Галипоље, један део изгнаника је насељен у широј околини Цариграда – Истамбула, и у један квартал у самом Истамбулу. Њихов мукотрпан пут цариградским друмом – „док су крвавих ногу гмизали ка Цариграду“ – заједно са светињама које су понели из београдских цркава описује, на основу казивања једног хроничара, Р. Самарџић: „Силан је народ излазио на пут између Београда и Цариграда да види прогнанике и поклон се иконама и моштима“. (Samardžić 1976, 85–87). Он претпоставља да је у поворци било „најмање две хиљаде мужева, жена и деце“ (Samardžić 1976, 87). Султан је, врло прагматично, дозволио излажење народа на друм којим је колона пролазила и целивање моштију, икона и црквених утвари, под условом да се за то плати, а новац је ишао у царску ризницу. (Samardžić 1976, 89).

Предање о пореклу

Предања самих Галипољаца о њиховом пореклу у великој мери се разликују од изнетих историјских података.

Конзуларне власти у Једрену, записале су да је српско насеље Барјамич или Баремић од близу 500 душа постојало до пролећа 1914. године

⁴ Док је на западу добио име Величанствени због својих освајања, у Турској је Сулејман I познат под надимком Кануни – Законодавац због бројних реформи и закона које је увео у османској Турској.

на Дарданелима. Истовремено, забележено је и њихово предање по којем су њихови преци после Косовске битке одведени као робље из неког места Јагодице или Јагоднице, као и да је пре тога њима владао „султан“ Лазар. Старији људи такође су причали да су у „руско време“, односно за време руско-турског рата 1878. године, код њих у Бајрамич долазили неки руски војници и официри који су им обећавали да ће бити враћени у Србију, али да то није испуњено (Ćorović, 2012, 17).

Након првог светског рата Ђорђе Крстић такође бележи њихово предање по којем су их Турци након Косовске битке „повели за собом као своје чобане“ (Krstić 1928, 27–28), док Јеремија Павловић 1928. године наводи да су по предању они пресељени из Јагодине и настањени уз грчки елемент у село Бајрамич, као и да ништа не знају о времену и узроку свог насељавања. Грчко име тог Бајрамича било је Пасхаљ (Pavlović 2012, 9).

Предања галипољских Срба о пореклу и животу на Галипољу први је систематски забележио и анализирао током својих теренских истраживања у Пехчеву 1937. године Миленко Филиповић, дакле у време када су у самој заједници сећања још увек била врло жива. Своје резултате изнео је у студији „Галипољски Срби“ (Filipović 2012). Поред тога, подаци о њиховим предањима могу се наћи и у документу – Представци⁵, коју је 150 галипољских Срба из Пехчева упутило Савезној народној скупштини у Београду након Другог светског рата, а чији концепт сам имала прилике да видим на терену у Пехчеву. На крају, порекло Срба у Пехчеву анализирао је на основу лингвистичких истраживања и Павле Ивић у својој докторској дисертацији „О говору галипољских Срба“ (Ivić 2012).

Према Филиповићу, међу галипољским Србима у Пехчеву опште је распрострањено предање, које он не доводи у сумњу и прихвата га, да су Турци 40–50 заробљених војника са породицама као ратно робље превели из Јагодине у Тракију. То се, по предању, догодило у доба цара Лазара и цара Мурата, када је Србија пропала, односно у време Косовске битке 1389. године (Filipović 2012, 28, 32).

Живот на Галипољу

Како су досељени као робље, очекивало би се да су Срби у Турској били у потпуно подређеном душтвеном положају, односно да су живели без икаквих права и самим тим убрзано асимиловани. Историјски извори, међутим, говоре другачије. Срби досељени из Београда у Цариград, у Београдску шуму, на пример, имали су статус „лични робови“ Сулејмана Величанственог и као такви многе повластице, посебно у плаћању пореза.

⁵ У даљем тексту овај документу ћу скраћено наводити као „Представка“, а добила сам га од казивачице чији је деда учествовао у његовом састављању (ж, 1970)

Након насељавања сремских изгнаника, како наводи Емечен, галипољска села су оживела. Укупан број насељеника аутор процењује на 2230 душа, а за свако место појединачно пописан је и број кућа. По неким проценама у галипољским селима било је чак 3000 досељеника. Он наводи и имена насељених Сремаца: Радица, Павли, Радослав, Радиван, Марко, Вук и др. Уз поједина имена стоје и белешке које указују на ранији и садашњи друштвени статус тих личности. Како су они били ослобођени плаћања цизје, то значи да су били привилеговани. Термин *хеџија* указује на старешину хришћана у једним месту (Емечен 2012, 694–695.), Становништво се највише бавило земљорадњом и обично су узгајали: пшеницу, јечам, овас, лећа, нохут, сусам, просо и памук, а бавили су се и узгојом оваца и свиња. Неки су чак имали и обрадива земљишта у другим селима (Емечен 2012, 694–695.). По попису из 1567/68, помиње се да су ова села укључена у вакуф *џамије Сулејманије*. У истом попису помиње се и једно грчко село, као и нека мешовита грчко-српска села (Емечен 2012, 696). У дефтерима из 1601. године бележе се већ и муслимани конвертити, а јавља се и све снажнији утицај грчке културе (Емечен 2012, 697).

Ипак, према неким другим историјским изворима галипољски Срби нису имали такав повлашћен положај, већ се у изворима јављају као прогнаници и сужњи без привилегија. Правни положај раје сремских изгнаника, по једном податку о сакупљању цизје из 1641. и 1645. године, био је неповољан, односно, и после читавог века проведеног у изгнанству, они су имали статус кажњеника, на шта управо указује начин плаћања цизје, јер је њихово дело (ратовање против султана) сматрано „огрешењем“ о султана (Триčković 2012, 130–131).

Учдаре

По предању које је забележио М. Филиповић, изгнани Срби су прво насељени у село Учдаре, које су и основали. Ту су се бавили тесањем камена који је коришћен за изградњу грађевина у Цариграду. Они су из мајдана вадили велике плоче и слали их у Цариград. Осим тога, секли су и дрвену грађу коју су носили и продавали на суседним трговима. Израђене плоче сами су превозили до пристаништа код Иксимила, одакле су бродовима превожени у Истамбул. За превоз камена до мора насељеници су имали четрдесет пари царских бивола и кола, а многи су имали и своје сопствене биволе. Док су Срби обављали тај посао за султана „он их је и хранио“, а затим су добили куће и земљу и лепо су се сместили и живели. У почетку у месту нису имали ни цркве, ни попа, а касније су подигли цркву посвећену Св. Богородици. Ту су на дан Мале Госпође долазили на сабор и људи из Бајрамича, Караце и Алмалије и доносили курбан. У Учдару су лепо живели док нису почели да их узнемиравају Турци из села Кавакчакала. Пред расељавање из Учдара у њему је било 80–90 кућа покрвених плочама. (Filipović 2012, 33)

Након неколико деценија Срби напуштају Учдаре зато што је, по предању, над тим местом било неко проклетство, па нису имали среће у браковима „нису се плодили“. (Predstavka, 2). По другој варијанта, која је по

Филиповићу вероватнија, Учдаре су напуштени због насиља Туркмена из околних села Кавакчакала, Лулице и Обе. Из Учдара су се населили поглавито у Бајрамич и Карацу, али и у села Јагач и Шарђој (Filipović 2012, 33–35)

Према Представци, у којој се каже да је настала „на основу података сакупљених од старих људи“, а која су „заснована на предањима преносеним од поколења на поколење“, дају се скоро исти подаци:

„Сматра се да су наши прадедови као ратно робље, а посебно као тесари камена одведени ... да носе камен са колима за изградњу Цариграда“ (Predstavka, 2).

Претпоставља се да су наши мигрирали у 16. или 17. веку. Прво су насељени у Учдаре, у којем су живели неколико десетина година. Касније средином 18. века, под притиском Туркмена били су принуђени да сиђу у села Бајрамич и Караца. Претходно је село Бајрамич било насељено Турцима и носило је назив Бајрамдере (Predstavka, 2).

Већ летимични поглед на наведена предања показује невероватну сличност, скоро истоветност. То посебно не чуди јер писци Представке дословно наводе да им је позната књига М. Филиповића и да су је користили, као и да је прилажу уз своју Представку као доказ.

Бајрамич

Срби су се из Учдара у Бајрамич пресељавали у више етапа. И ово место је основала једна група насељеника из Учдара, односно, пошто је ранији чифтлук Бајрамич опустео, Срби су га откупили и основали своје место (Filipović 2012, 34). У Бајрамичу је живело 120 српских породица. Нису имали своје институције – ни школу, ни цркву, нити своја друштва, где би се окупљали. Срби су у Бајрамичу били имућније становништво. Бавили су се разноврсном привредом. Ипак, њихово основно занимање је било сточарство, а имали су три дућана (један је држао Цинцарин) и четири кафане. Ту су се људи окупљали, а у сеоске трговине по колонијалну робу долазили су и Турци из суседних места. (Filipović 2012, 40). Срби у Бајрамичу у почетку су живели у релативно добрим односима са суседним Турцима.

Насељеници у Бајрамичу су се

„одлично етнички одржали иако су били опкољени са свих страна различитим етничким групацијама. Са једне стране, су били опкољени турским живљем, са друге грчким, а са треће бугарским“.

По њиховом мишљењу, то је и био разлог што су се очували. „Зато што се притисак различитих етничких групација на њих све више сваливао, могли су да одрже обележја свог дијалекта и основне особине обичаја својих сродника које су напустили још у 17. веку“ (Predstavka, 2). Србе у Бајрамичу Бугари из околине називали су „Српчета или Сургунчета (изгнаници), док су их Грци због њиховог дијалекта називали Булгаро-Серви“ (Predstavka, 2). Поред

турских, у Бајрамичу су постојали и српски топоними: Велики и Мали вир, Јелин поток, Караџина, чесма Танасаџина, Велики и Мали Јар (Predstavka, 3). И у Бајрамичу је долазило до мешовитих бракова. Како су жене често умирале, Срби су се женили Гркињама из суседних села, али оне су у већини усвајале дијалект галипољских Срба и асимиловале се. Тако да ти мешовити бракови нису слабили „етнички елемент“ у Бајрамичу (Predstavka, 2)

Последњих година у Бајрамич су Грци постепено почели да шаљу своје учитеље и свештенике. Они су у школи и цркви били обавезни да говоре званичан грчки језик. Деца су тако све више учила грчки језик. Међутим, да би могли да се споразумевају у обичном животу и учитељи и свештеници били су принуђени да науче дијалект галипољских Срба.

„Позната је наша народна поговорка `Поп у цркви пује грчки, а ми дома нашенски (српски) бисидимо`“ (Predstavka, 3).

Друга група пресељеника из Учдара отишла је у грчко село Караџа. Како су у њему Грци били у већини они су се убрзо асимилирали – „погрчили“. Многи су прешли и у Бајрамич. (Predstavka)

Ситуација у Бајрамичу и положај Срба драматично се мења почетком Балканских ратова и Првог светског рата.

Ремиграција у матицу – нова одисеја

Први Балкански рат имао је великог утицаја на буђење националне свести код Срба у Бајрамичу. Када је српска војска 1912. године стигла до Једрена, Срби су очекивали да ће стићи и до њих и ослободити их. Године 1913. у Бајрамич долази за жандармеријског поручника Адем-ефендија из Новог Пазара, који је на Србе у Бајрамичу имао великог утицаја и наговарао их да се врате у Србију. С друге стране, велики територијални губици у Балканском рату изазвали су велико огорчење код галипољских Турака и они су почели да се свете суседном српском становништву. (Filipović 2012, 41). Једном приликом 1912. године, Срби су били упозорени да ће Турци напасти село и успели су да побегну у планину. Сутрадан су Турци похарали село. Запалили су цркву, школу, дућане, неке куће и побили су старце који су се затекли у селу. Одвели су 400–500 говеда и побили све свиње у селу. Срби су из цркве, ипак, успели да спасу неке иконе, које су касније носили у својим новим сеобама као хамајлије. (Filipović 2012, 41). Крајем 1912. године Бајрамич заузимају Бугари и држе га осам-девет месеци. Србима је под њиховом влашћу било лакше. Истина, тада су и Срби одлазили у турска села и пљачкали их, за шта су им се Турци опет осветили 1913. и 1914. године (Filipović 2012, 41).

Након Букурештанског мира 1913. године, Бајрамич је поново под турском влашћу. Турци су у село довели босанске муслимане из Скопља, што додатно компликује етничку ситуацију. Како им је њихов епископ рекао да им не може помоћи, у Цариград одлази српска деутација код руског, грчког, бугарског и српског посланика, као и у патријаршију, и моли да се из Турске

преселе у Србију, јер се у свом селу нису више осећали сигурним. Уз помоћ руског, српски посланик је успео да им издејствује дозволу за сеобу и они су добили пасоше. По повратку депутације, једне вечери Турци опет нападоше и растераше сву стоку у селу. Касније, уз помоћ жандарма, Срби повратише стоку, али добише наредбу да се за три дана иселе у Србију. Неким турским колима стигоше до Галипоља и погодише се с једним турским бродом да их превезе до Солуна. Ипак, одустали су од тог превоза и капаре јер су се плашили да ће их Турци побити на сред мора, па са другим руским бродом стигоше до Солуна. Ту их је прихватио српски конзул и послао за Скопље. У Скопљу се нађоше у чуду, пошто их домаће становништво прогласи за Цигане, јер су њихове жене носиле шалваре. Привремено су били смештени у село Александрово, где су провели 5-6 месеци, а неки су прелазили у Скопље, јер су имали новаца. Власт им је затим доделила земљу у неколико села у околини Скопља и чак припремила грађу за изградњу кућа. До тога, ипак, није дошло, јер је избио Први светски рат и настале су нове невоље. Када су Бугари заузели Скопље, Срби су одведени у интернацију. Заправо, Бугари су Галипољце поделили у две групе. Једна већа група одведена је у села у околини Ниша и Алексинца, а друга у Пирот, а затим у Пловдив. У селима у околини Алексинца Срби су радили као слуге и обрађивали земљу тамошњег становништва на пола и на трећину. У Пловдиву су били у правој интернацији (Filipović 2012, 24–25).

По завршетку Првог светског рата, погрешно обавештени од грчких војника да је Бајрамич припао Грцима, Галипољци из Ниша и Алексинца окупише се и кренуше на пут и, након превозења различитим превозним средствима и задржавајући се у појединим местима, после четрдесет дана, почетком 1919. године, стигоше у Солун, где доживеше велико разочарање, јер је Бајрамич и даље био под турском влашћу. Неки Срби се вратише у Скопље, а друге су Грци сместили у Лутру, где су провели годину дана, али су ту доста страдали од болести. Године 1920. Бајрамич ипак припада Грцима и Срби из Лутре кренуше у свој крај. По доласку у Бајрамич, поправише своје куће и, уз помоћ Грчке, почеше да граде и нове, а на основу жигова сакупише и нешто своје стокe отете од Турака. (Filipović 2012, 43).

Група из Пловдива (12 породица) марта 1919. године одлази у Цариград, а затим креће ка Галипољу, али су у томе спречени, јер су наводно продали Бајрамич. Како су неки на путу за Галипоље страдали, само 5 или 6 породица је успело да се врати у Цариград. Они ипак 1920. године одлазе у Солун, састају се са првом групом и ту остају годину дана. На крају 1920. сви крећу у Бајрамич. Та повратничка група Срба на Галипоље била је знатно смањена, јер су неки остали у Пловдиву, Скопљу и Солуну. Али септембра 1922. године, након грчко-турског рата, Бајрамич коначно припада Турској, а Срби и Грци су сасвим изненада морали да га напусте. Овога пута нису успели да понесу готово ништа. Оставили су пуне куће, а по неколико породица се „наврат-нанос“ трпало у једна кола. Од икона понели су само икону св Петке, коју сматрају чудотворном (Filipović 2012, 44), а коју и данас чувају и поштују у Пехчеву. Када су стигли до реке Марице, раставили су

кола и превезли их чамцима преке реке, а затим их поново саставили и сувоземним путем некако стигли до Солуна. Друга група је лађом стигла до Солуна.

У Солуну су одмах од нашег конзула тражили да буду пребачени у Србију, али су сада проблеме почеле да им праве грчке власти, чак су их и присилно задржавали у Солуну. Анализом матичних књига у солунској парохији Светог Саве у Солуну, Г. Благојевић открива да су избеглице из Галипоља двадесетих година XX века у Солуну живеле „код српских штала“. (Влагојевић 2012, 125–126). Грци су им чак обећавали да ће им ослободити једно село, али Срби на то нису пристали. Проблеми су трајали два месеца. На крају, 19. децембра 1922. године, кренули су за Краљевину СХС, а за место њиховог насељавања одређена је варошица Пехчево у данашњој источној Македонији (Filipović 2012,44).

Живот у Пехчеву

Пехчево се налази у источном делу Македоније, на граници према Бугарској. Према историјским изворима његова историја почиње с доласком Турака на Балканско полуострво. Свој највећи културни и економски просперитет место доживљава у другој половини 19. и почетком 20. века, када постаје културни, трговински и административни центар, као и раскрсница путева према многим местима. Турци су га тада звали „Cucuk Stambol“ (Мали Стамбол – Истамбул). Град је имао развијену градску чаршију са бројним занатским и трговинским дућанима, 9 кафана и фармацију, затвор, медресу, сахат-кулу, турско купатило, многе џамије и православну цркву. Године 1904. град је био уништен у снажном земљотресу. Његова стагнација настављена је и током Балканских ратова и Првог светског рата. (Miovski 2000, 2). У такву средину, власти Краљевине СХС насељавају 73,74 породица, Срба с Галипоља у напуштене турске куће (Filipović 2012, 44–45). Свака породица је добила и 5 хектара земље. У новом месту су били принуђени да се адаптирају, јер док је Бајрамич имао медитеранску климу, Пехчево је било планинско место (900-1000 м надморске висине). Услови за развој сточарства били су много гори него у Бајрамичу, а земља коју су добили била је слабе родности, а добили су и мање земље. У прво време, да би опстали, Срби с Галипоља су се у Пехчеву бавили кириђијањем. Ипак, потомци галипољских Срба у Пехчеву су и 1937. године, када их је проучавао М. Филиповић, чували свест о свом пореклу, свој језик – дијалект и низ обичаја (Исто, 28–124). Током Другог светског рата, бугарске власти које су владале том облашћу спровеле су своју аграрну реформу, којом је галипољским Србима такође одузет део земље, а једва су се спасли и поновне интернације. Након стварања ФНРЈ, део одузете земље ипак им је враћен. Ипак, галипољски Срби никада нису успели економски да се поврате, односно да достигну економски статус, иметак и углед који су имали у Бајрамичу пре Балканских ратова. (Filipović 2012, 27–28)⁶

⁶ Такве приче слушали су и моји казивачи.

Приче из Пехчева о пореклу и миграцији

Предања која сам забележила од мојих казивача у Пехчеву и наука у многим елементима се разликују. Док лингвистичке и етнолошке анализе прихватају локацију са које из средњовековне Србије потичу Срби у Бајрамичу, али не и време њиховог насељавања, дотле анализе историјских извора не прихватају ни време ни локацију предања. Ипак, неке поменуте историјске анализе покушале су да помире писане историјске изворе првог реда (дефтере и извештаје Порте) са забележеним и сачуваним предањима Срба са Галипоља.

Данашњи потомци Галипољца у Пехчеву рођени су у овом месту, као и већина њихових родитеља. Они имају донекле различита становишта и сазнања о пореклу Галипољаца.

Тако је и данас у Пехчеву, као што је то Филиповћ забележио, најраспрострањенија варијанта по којој су Галипољци пореклом из Јагодине, а пресељени су након Косовске битке.

„Наши стари су од Јагодине дошли у Бајрамич“ (ж., 1947).

„Мени је 81 година и стално сам од старих слушао и сигурно смо од Јагодине. Не слушајте друге приче. То су после измислили“ (м.).

„Наши дедови су стално говорили да потичемо из Јагодине, а и Филиповић је тако забележио“ (м., 1932).

„Пошто се причало да смо из Јагодине мене је отац послао тамо на школовање“ (м., 1960).

„Ја нисам Галипољка, али сам од свекрве слушала да су они тамо дошли из Јагодине“ (ж., 1950).

По другој варијанти, Галипољци су пресељени из села Јагодице, које је било на Косову (м., 1942), а по трећој, они су прво пресељени као тесари камена у Цариград, а потом у Учдар, и тек након тога у Бајрамич. (м., 1946)

Како су моји казивачи школован људи, поред приповедања старијих, која су, као што је већ речено, још у време њихових очева била под утицајем литературе, на њихове претпоставке о пореклу, поред објављених књига, утицали су и различити истраживачи и заинтересоване особе које су посећивале ову групу. Осим тога, неретко су и сами размишљали о овом проблему и размењивали своја сазнања са другим припадницима групе.

„По неким испитивањима за која сам читао, сад већ не знам где, наши су у Бајрамич насељени од Книна. Били су ускоци“ (м., 1959).

Забележила сам и дискусију два казивача:

„Сад сам од Челокловића чуо да смо из Војводине. Из Војводине. Да. Немогуће. Ма то никад нико није поменуо од старих“ (м., 1959. и м., 1960).

Нису ретке ни дискусије о пореклу међу самим Галипољцима.

„Причам понекад са друштвом у кафани одакле смо. Већином сви кажу да су стари говорили да смо од Јагодине, и ја сам од мојих старих тако слушао, али мени стари галипољски језик највише личи на далматински, па мислим да смо негде од тамо“ (м., 1960).

„Ма пустите, људи свашта причају и измишљају, ми смо сигурно од Јагодине, сви стари су тако говорили“ (м., 1949).

Тако се и дан данас, као и некада, нижу различита предања о пореклу. На крају, мојим казивачима у Пехчеву данас најневероватније звучи претпоставка да је порекло Галипољаца у Срему, а то је управо оно што савремена историја тврди. То је разлог што они данас не прихватају као тачну ни једну варијанту о њиховом пореклу.

Данашње представе о пореклу Галипољаца у Пехчеву формиране су⁷, с једне стране, на основу преношених предања моделираних у различитим периодима, па тако обликоване и обогаћене, преношене су следећим генерацијама, које су их такође обликовале и обогаћивале својим схватањима. „Ми овде живимо већ 90 година и свако понешто зна или је чуо“ (ж., 1970). На крају, ову групу су последњих година посећивали, мада ређе, и различити истраживачи. Моји казивачи у Пехчеву помињу и нека теренска истраживања из Грчке, али су им њихови резултати остали непознати.

Дакле, данашње представе и претпоставке Галипољаца у Пехчеву о пореклу њихових предака на Галипољу представљају, у ствари, на различите начине комбиноване, с једне стране, фрагменте старих предања које су чули или које су прочитали и, са друге стране, податаке из литературе и штампе зачињене и самосталним промишљањем и „аматерским анализама“ у разговорима са припадницима своје групе.

О самој миграцији моји казивачи много мање причају. Неки знају да је било две миграције.

„Око Балканских ратова ваљда моји су били интернирани у Пловдиву и онда су некако успели поново да се пребаце у Баграмич“.

„После сукоба на Галипољу између Грка и Турака, велика је то битка била, о томе је сниман и филм, моји су сувоземним путем ишли за Солун, а не бродом. Кад су дошли до реке Марице морали су да раставе кола и да их тако пренесу преко реке. После су их понови саставили и некако стигли у Солун“.

⁷ О начинима моделирања прича и митова о Србима у дијаспори видети и у: Lukić Krstanović 1993, 129–144.

„Мог деду су задржавали у Солуну, али он никако није хтео да остане, пошто-пото је хтео да иде у Србију.“ (1933)

Наведимо и то да је свим казивачимо познато да њихови преци нису мислили да ће за стално да остану у Пехчеву, већ су се бар првих година надали да ће се вратити у Бајрамич, јер су сматрали да су тамо боље живели, односно да су економски услови, то јест клима – близина мора – и услови за узгој стоке и обраду земље били много бољи, а ималу су и више земље. Уопште, сматрали су да су били богатији. „Моја баба Гркиња није хтела да иде из Бајрамича, она је тамо имала 800 ha земље“ (м., 1959).

„Живот је међутим хтео другачије. Остали смо овде и измешали се.“ (м., 1963)

Литература

- Blagojević, Gordana. 2012. *Srbi u Solunu u prvoj polovini 20. veka. O religijskoj pripadnosti i etničkom identitetu*. Beograd: System Intelligence Products i Etnografski institut SANU.
- Bojanić Lukač, Dušanka. 2012. „O prošlosti Galipoljskih Srba“. U *Galipoljski Srbi*. prir. Borisav Čeliković, 651–656. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Zbornik za društvene nauke*, 48 (Novi Sad 1967: Matica Srpska).
- Čeliković, Borislav. 2012. “Pogovor.” U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 703–716. Beograd: Službeni glasnik i SANU.
- Ćorović, Vladimir. 2012. „Jedno staro srpsko naselje kod Carigrada“. U *Galipoljski Srbi*. prir. Borisav Čeliković, 17–18. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Glasnik Geografskog društva, XX* (Beograd 1934).
- Emecen, Feridun. 2012. „Istorija jedne migracije s početka XVI stoleća. Sremski izgnanici na Galipolju“. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 681–698. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Istorijski časopis, XLII–XLIII* (1995-1996) Beograd 1996:
- Filipović, Milenko. 2012. „Galipoljski Srbi“. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 19–142. Beograd: Službeni glasnik i SANU.
- Ivić, Pavle. 2012. „O govoru galipoljskih Srba.“ U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 143–649. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Srpski dijalektološki zbornik XII* Beograd 1957. Izdavačko preduzeće „Naučna knjiga“.
- Krstić, Đorđe. 1928. “Kolonizacija u Južnoj Srbiji”. Sarajevo.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 1993. „Putujuće price iz daleka”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU XLII*: 129–144.

- Mioviski, J. 2000. *Pehčevo i opština niz istorijata i danas*. Pehčevo: Opština Pehčevo.
- Pavlović, Jeremija. 2012. „Najnovije doseljavanje stanovništva”. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 8-14. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz knjige “Maleševo i Maleševci”, (Beograd 1928).
- Samardžić, Radovan. 1976. *Sulejman i Rokselana*. Beograd: Srpska književna zajednica.
- Tričković, Radmila. 2012. „Galipoljski Srbi i Jagodina“. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 665–679. Preštampano iz *Istorijskog časopisa XXIX-XXX* (Beograd 1983).
- Urošević, Atanasije. 2012. „O galipoljskim Srbima“. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 657–663. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, XVI–XVIII (Beograd 1971).
- Zirojević, Olga. 2012. „Jedan prilog istoriji Galipoljskih Srba“. U *Galipoljski Srbi*, prir. Borisav Čeliković, 699-702. Beograd: Službeni glasnik i SANU. Preštampano iz *Zbornik Matice srpske za istoriju 44*. (Novi Sad 1991).

Слике

Центар данашњег Пехчева. Теренски снимак

Старе турске куће у које је насељавано и више галипољских породица по доласку у Пехчево. Данашњи изглед. Теренски снимак

Стари документ на старотурском и арапском писму коју је донет из Бајрамича.
Власништво (м1959)

Унутрашњост капеле Галипољца у којој се чува икона св Петке коју су носили у свим својим сеобама и донели у Бајрамич. И данас је у функцији.
Теренски снимак.⁸

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

⁸ По раширеном сазнању мојих казивача Галипољци су у својој првој сеоби носили и звона са цркве. Како у другој то нису могли да ураде бацили су га у бунар у Бајрамичу.

Ivaylo Markov

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – BAS,
Sofia
ivaylo.markov@iefem.bas.bg

Social Status and Prestige in Conditions of Transnational Migration. Ethnographic Study among the Albanians from the Republic of Macedonia

The examination of social status in conditions of transnationalism is an important and fruitful topic since many of the social relations in which migrants find themselves involved in are paralleling or intersecting the social hierarchies and identities of both the destination and origin societies, ethnic communities and transnational social fields. It offers researchers good opportunity to examine the links between distribution of resources, expressions of power and dominance, representations of social identity, imaginaries of society etc. Proceeding from these assumptions, the article examines the dynamics of ways and mechanisms through which social status and prestige are gained, maintained and demonstrated among the Albanians from the Republic of Macedonia in conditions of transnational migrations continuing for decades. Three different domains are considered: the family regarding the inter-personal relationships; the community membership focusing on criteria of gaining and maintenance of reputation and prestige; and the Albanian community's status claims and positioning in the Macedonian society in the context of Albanian-Macedonian relationships. The study is based on ethnographic research in several Albanian villages located in the regions of Skopje, Tetovo and Struga.

Key words: status groups, transnational social field, status-paradox, conspicuous consumption, Albanians, Macedonia

Друштвени статус и престиж у условима транснационалних миграција. Етнографска студија међу Албанцима из Републике Македоније

Истраживање друштвеног статуса у условима транснационализма важна је и плодна тема стога што многи друштвени односи у којима се мигранти налазе одражавају или пресецају социјалне хијерархије и идентитете њихових земаља порекла или пријема, етничке заједнице и транснационална друштвена поља. Ова тема истраживачима нуди добру прилику да се испитају повезаности између дистрибуције ресурса, изражавања моћи и доминације, репрезентација социјалног идентитета, друштвене имагинације и сл. Полазећи од оваквих претпоставки, у тексту се истражују динамика и механизми

којима се друштвени статус и престиж задобијају, одржавају и приказују међу Албанцима из Републике Македоније у условима дуготрајних, деценијских транснационалних миграција. Три посебна домена су узета у обзир: породица у светлу интерперсоналних односа, припадност заједници са акцентом на задобијање и одржавање репутације и престижа, те позиционирања албанске заједнице у македонском друштву у контексту албанско-македонских односа. Студија је базирана на етнографском истраживању у неколико албанских села која се налазе у подручју Скопља, Тетова и Струге.

Кључне речи: статусне групе, транснационално друштвено поље, статусни парадокс, истицање потрошње, Албанци, Македонија

Introduction

Contemporary migration is a complex and multiple process and the movements of people often are not unidirectional – migrants could continually move back and forth between different places of origin and destination. All the more so as contemporary modes of communication and transport across the borders enabled them to work and live in different countries, keeping in touch with those left-behind as never before (Foner 1997; Morawska 1999). Thus, many people are connected economically, socially, politically, and emotionally to two or more localities at the same time and maintain relations with relatives and friends working and living in different countries and localities (Glick Schiller, Basch and Blanc-Szanton 1992, 1–2). This is what the researchers refer to as transnational migration and transmigrants. There is no doubt that during the second half of the 20th and in the beginning of the 21st century the migration has begun to play a very significant role in the contemporary world and societies. It is an integral component of the global and local socio-cultural transformation processes (Castles 2010, 1578).

The examination of status in conditions of transnationalism is an important and fruitful topic since many of the social relations in which migrants find themselves involved in are paralleling or intersecting the social hierarchies and identities of both the destination and origin societies, ethnic communities and transnational social fields (Moreh 2014, 1758–1759). It offers researchers good opportunity to examine the links between distribution of resources, expressions of power and dominance, representations of social identity, imaginaries of society etc. (Nieswand 2011, 124).

This article is based on my study of the transnational migration of Albanians from the Republic of Macedonia who have been intensively migrating to West-European countries in search of better livelihoods and living conditions for five decades (since the end of the 1960s). In other articles I have already investigated and commented on the maintained by Albanian migrants close kin relations with their left-behind relatives in the context of their economically and emotionally strong transnational engagement to the places of origin (Markov 2013; Markov 2015a; Markov 2015b). These connections and relationships between migrants, returnees and non-migrants, however, affect the social identities and the positioning of people within the status systems. Thus, the article aims to explore the dynamics

of ways and mechanisms through which social status and prestige are gained, maintained and demonstrated among the Albanians from the Republic of Macedonia in conditions of transnational migrations continuing for decades. Three different domains will be considered: the family regarding the inter-personal relationships; the community membership focusing on criteria of gaining and maintenance of reputation and prestige; and the Albanian community's status claims and positioning in the Macedonian society in the context of Albanian-Macedonian relationships.

Theoretical framework

Status from a social sciences perspective is understood as a specific form of social identity, which reflects the socio-economic positioning of an individual in a social field. Although status identities rely on resources (wealth, educational degrees and office), they are not entirely determined by them (Nieswand 2011, 125). Deriving from the Weberian tradition the distinction between class and status group¹ (*Stand*) is made – while classes belong to the “economic order”, statuses are to be found within the sphere of the distribution of “prestige and honour” (Weber 2010, 148). Status groups are perceived in terms of communities to which humans belong, held together by an emotional ties (kinship, neighbourhood, ethnicity etc.) and which carry with them positive or negative social assessments of honour (Waters and Waters 2010, 154–155). The mode of behaviour and norms are the basis for status and honour in a respective community. Further, honour of the status groups “is predominantly expressed by the imposition of a specific lifestyle, [which is expressed by anyone who belongs to that social circle], and is imposed on anyone who wants to belong to that social circle” (Weber 2010, 143).

Thus, status is a form of stratification resulting from social relationships and negotiations within the group. It is based on social rather than financial differences (Burgess 2014), but this does not mean that property and wealth are neglected. They could attain great social significance within a status group when they are socially evaluated as a source of prestige and honour. Moreover, lifestyle is closely linked to the modes of consumption; it reflects the standards and levels of living associated with particular status group. The members of a community in their everyday life have to decode the signs of honour and prestige within the process of status negotiation (Nieswand 2011, 125; Hemming 2009, 582). Dress and living conditions, for instance, often are part of such status “impression management” (in terms of Goffman 1959). Therefore, consumption is integral part of this process. Status attainment (and maintenance) can be understood as a process by which people mobilize and invest resources for returns in socioeconomic standings (Lin 1999, 467). In

¹ In the original German text of his essays Weber prefer to use the word *Stand*, though the word *Status* is available in German. The term *Stand* evokes a sense of medieval history. It also implies a focus on rights and responsibilities that members of a shared *Stand* have to each other, especially as expressed through commonalities of life and shared codes of behaviour. In the Weber's formulation, these shared commonalities and responsibilities are mostly independent of any relationship within a free anonymous marketplace (Waters and Waters 2010, 155).

other words, one buys goods socially perceived as prestigious to improve or to demonstrate his/her social position. Close to this is concept of conspicuous consumption – it describes the lavish spending on goods and services acquired mainly for the purpose of displaying income or wealth for attaining or maintaining prestige and social status (Hinz, Martin and Hann 2010, 2).

We need to keep in mind that social status and its determinants depend on a process of communication and interaction through a common set of codes. They are negotiated, preformed and represented always in a given context and in relation to the significant others. That is to say, the codes by means of which social status is communicated are determined by a particular social field (Hemming 2009, 582).

The second important concept in this article is transnational migration. Transnationalism is defined as “the processes by which immigrants forge and sustain multi-stranded social relations that link together their societies of origin and settlement” (Glick Schiller, Basch and Szanton Blanc 1995, 48). “Transmigrants” differ from emigrants and immigrants, and from returnees, because by the act of moving back and forth between different places they “develop their social spaces of everyday life, their work trajectories and biographical projects” in configurations of “special practices, symbols and artefacts” across space (Pries 2001, 21). Transnational migration networks based on social relationships and emotional ties could constitute a specific social field, which Peggy Levitt and Nina Glick Schiller define as “a set of multiple interlocking networks of social relationships through which ideas, practices, and resources are unequally exchanged, organized, and transformed” (Levitt and Glick Schiller 2004, 1009). Transmigrants’ behaviour is described as a product of simultaneous multiple connections to and interactions within the place of origin and destinations. This conceptualization moves the analysis beyond the direct experience of migration into domains of interaction where individuals who do not move themselves maintain social relations across borders through various forms of communication. Furthermore, individuals who have such direct connections with migrants may connect with others who do not (ibid, 1009–1010).

The study of status, I propose, would rely on this understanding of transnationalism. As people have family members, relatives, and friends living in other countries, they exchange goods, ideas and information about being “here” and “there”, as well as the experiences and aspirations they have to both places. Social status thus is essential in describing and explaining transnational practices and subjectivities, especially because migrants are involved in simultaneous processes of constructing social status at the place of origin and abroad (Anghel 2013, 12–13). The literature on transnationalism teems with examples how migrants tend to capitalize on symbolic status and gain reputation in their place of origin whenever they may experience social exclusion and status disparagement abroad (Goldring 1999, 165–167; Glick Schiller and Fouron 1999, 346–355; Nieswand 2011, 135–149; Markov 2015a, 111–115). The mentioned above conspicuous consumption seems to be of key significance in emergence of such status paradox of migration (in the terms of Nieswand 2011) in the examined by me case.

Thus, transnational social field provides a specific socio-spatial context for negotiation, attainment, demonstration of social status and prestige, where the members of transnational communities may reorient the regimes and codes of stratification. Individuals, families and communities could change their social positioning, alter mechanisms and definitions of how status and prestige are achieved and even to challenge the position of the community in relation to regional or state-level authorities (Goldring 1999, 164).

Methodological notes

The paper draws on ethnographical first-hand data, collected from 2008 to 2010 within the contexts of working on my doctoral dissertation under the title “Contemporary labour migrations of Albanians from Macedonia”². Four field research sessions of 10–15 days each were carried out in selected Albanian villages, situated in the western part of the Republic of Macedonia (in the regions of Skopje, Tetovo and Struga). The research also benefited from several shorter occasional trips to some of the studied locations (due to other scientific obligations).

A set of 35 ethnographic interviews with 43 interlocutors were conducted. Respondents were actual migrants (including these who at the time of the interview were on return visits in their places of origin), former migrants, and local people who had never migrated but had relatives abroad. Most of the conducted interviews combined techniques of semi-structured interviews and biographical narratives. Such ethnographic data allow the researcher to observe the changes in the cultural and social experience of the individuals, their points of view and daily cultural practices, and the meanings people invest in their actions (Roberts 2002: 21). This approach takes into consideration the subjectivity of autobiographic narratives, but finds them valuable as far as they reveal the respondents’ opinions, dispositions and attitudes (Lieblich, Tuval-Maschiach, Zilber 1998: 8–9). Simultaneously, the respondents’ versions are compared to information extracted from other sources.

Transnational migrations among the Albanians from Macedonia: Historical dynamics and structural characteristics

I have already mentioned at the very beginning of the article, that the Albanian population in the Republic of Macedonia has been intensively migrating to West-European countries in search of better livelihoods and living conditions for five decades. Due to certain historical circumstances and social dynamics, the nature and characteristics of their migration patterns have shifted.

The Second World War and its aftermath proved to be a turning point in the process of labour migrations from Macedonia. It was proclaimed a republic

² The dissertation was defended successfully at the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum (IEFSEM) at Bulgarian Academy of Sciences in Sofia on July 18, 2011.

within the frame of the newly-established Yugoslav Federation. During the 1950s, a large-scale project on socialist modernization and industrialization started (Rossos 2008, 244–248). Equal job opportunities were proclaimed for all Yugoslav citizens within the boundaries of the federation. In the early post-war years, emigration abroad was seen as political and social disloyalty to the country and socialist ideals (Janeska 2001, 166). As a result, during the 1950s and 1960s a sizable part of previous seasonal emigrant workers turned into ‘socialist workers’, by moving from rural areas to work in state factories and enterprises (Hristov 2008, 225). A significant portion of the Macedonian Slav population left their villages and settled in closer or more distant towns with their families.

At that time, however, Albanians in the Federation³ were under strong economic and political pressure and they did not enjoy equal opportunities to participate in the Yugoslavian modernization project, but they were also less eager to become part of it (Brunnbauer 2004, 581–583; Pichler 2009, 217–18). In contrast to the intensive migrations of Macedonians from villages to towns as “socialist workers” in state factories and enterprises, the majority of Albanians remained in their native villages. Even when some of them moved to towns in Macedonia and in other parts of the Yugoslav federation, Albanians were not involved in the same way and to the same extent in these internal migrations as Macedonians. Theirs was a short-distance shuttle moves or seasonal male migrations which followed the gurbet patterns known for centuries on the Balkans: an Albanian worker usually travelled to and back from the town on a daily/weekly basis or came back to the village (where their families stayed) at the end of the working season when he worked in more distant places (Mirchevska 2010, 213).

In the mid-1960s the position of the Yugoslav government toward Albanians softened. With authorities trying to ease tensions which had been flaring up due to the oppressive conditions, Albanians obtained more cultural and social rights, guaranteed by the Constitutions of 1963 and 1974 (Milosavljevski and Tomovski 1997, 16–19). Around this time (mid-1960s) the Yugoslav international migration policy also changed, resulting in active participation in the guest-worker programmes of the time. Because Kosovo, Macedonia and Bosnia and Herzegovina remained the most economically underdeveloped areas in Yugoslavia, the government directed this new, more open migration policy especially to these regions (Dimova 2007, 2–3). It signed official agreements regulating the temporary employment of Yugoslav workers with various Western European countries which were still enjoying its post-war economic boom and migrant labour was very much in demand (Ivanović 2012, 31–70). In the subsequent decades, labour mobility of Albanian population from the studied area changed vastly in size, intensity, characteristics and main work destinations. In actual facts, all villages populated with Albanians started sending workers abroad. All of them were men and mainly low-

³ Part of them was concentrated in the autonomous regions of Kosovo and Metohija within the Socialist Republic of Serbia, whereas another significant part was under the administrative authority of the Socialist Republic of Macedonia.

skilled. Their wives and children remained in their native places most often living under one roof with man's parents, brothers and unmarried sisters.

A change occurred in the structural conditions of Yugoslav labour mobility in the mid-1970s. The oil crisis of 1973 and the subsequent economic recession affected the host European countries so that they needed fewer foreign workers. Yet, contrary to expectations and in spite of restrictions put in place, migration continued. This time it was structured not around work but kinship ties. Given the circumstances, migrant workers feared that returning to their native country would render their re-migration to the West impossible. Therefore, relatively few Albanian migrants returned, and many ended up settling in the countries they worked. There were also a few cases of clandestine departures for European countries. Some of the young men left to join their fathers abroad. During the following decades the process of 'family reunion' gradually gained speed.

The disintegration of Yugoslavia in 1991 was the next turning point in the history of the studied region. In this year, the independent Republic of Macedonia appeared on the political map. This was a period of deep political, economic and social change in this new state. In the new 1991 constitution of the Republic of Macedonia the state was pronounced as "a national state of the Macedonian people" without mentioning Albanian nationality, which was the case in the 1974 Constitution (Babuna 2000, 80–81; Ragaru 2008, 5–6). Consequently, Albanians were deprived of the right to use their native language in public and the use of the national flag was also banned. Thus, a struggle began between Albanian and Macedonian political elites in order to change that status quo. Ethnic tensions increased leading to the armed conflict in 2001. The signing of the Ohrid Agreement was an attempt to overcome this situation, but ethnic clashes continued and Albanian and Macedonian populations remain strongly divided in their public life along ethnic lines.

On the other hand, the companies established in socialist Yugoslavia turned out to be too large and not suitable for the new market-oriented economy. Many of them began to dismiss their employees or even collapsed (Janeska 2001, 238–39; Xhaferi 2005, 14–17). Ethnic Macedonians employed in these companies saw their living standards fall. For the Albanian population in Macedonia the situation was different as most of them lived in the countryside and only a small percentage worked in the public industry and state enterprises. A very large section of them provided for their families by working in Western Europe. The close networks, which had tied together Albanian migrants and their villages of origin during the previous three decades, allowed Albanian households to make a living. The established culture of migration played a crucial role during the 1990s and 2000s so that migrations continued with high intensity, despite the limited opportunities for going abroad due to the strong visa restrictions for all former Yugoslav citizens. The strong endogamous tradition among Albanians played an important role as marriage became a way of overcoming these restrictions. Hence, the main source of the new Albanian migration from Macedonia during these post-socialist decades has been

the so-called “family formation”⁴. Gradually, the number of women, and consequently the number of children born and raised abroad increased⁵.

The ethnographic data collected during my study clearly illustrates these complex migration trajectories. Emigration, settlement abroad, return and re-migration to a different country co-exist in the Albanian context under study. Thereby different types of migrants (also in the sense of gender and age) living or only temporarily working in different countries, are interconnected economically and emotionally through kinship and friendship ties, in turn also connected to relatives and household members in the places of origin. The dynamics of relations within such transnational networks have a specific influence over the regimes and codes of stratification and social positioning within the family, community and wider – Macedonian society.

Social status and prestige in the family household

In the end of the 19th – the middle of the 20th century the multiple and extended family structures among the Albanians from Kosovo and Macedonia draw the researchers’ attention. The collected ethnographic data even pointed at them as “the last big *zadrugas*” (Erlich 1976; Grossmith 1976). Albanians in Macedonia use the word *shpi(e)*, speaking of family. *Shpi(e)* could be referred to the term nuclear family, as well as to an extended family structure, often gathering three generations and several nuclear families. The decision about the continued existence of such complex family, according to the ethnographic descriptions was in the hands of the elders, and it was not personal decision of his sons. Personal separation was condemned not only by the other family-kin members, but also by the whole local community.

As long as the household sticks together the whole property was a common possession. The interpersonal relationships and personal behaviour, as well as the responsibility and all activities within such family were grounded on strong divisions of age and gender with a prevailing domination of men and elders. Only men were responsible for satisfying household’s needs, maintaining the property and securing the means for investments. The work of each male member was regarded as contributing equally to the common family wealth, regardless his actual monetary earnings. The head of the household (*Zoti i shpies*) often, but not always was the old father. He was the person who administered the whole property. The following

⁴ Family formation migration (or marriage migration) occurs when someone settles in the respective host country because of marriage or cohabitation with a partner already living there. Because even today the endogamous marriages remain strong tradition among Albanians, there are many cases when a boy born or raised abroad marries a girl from Macedonia, and vice versa.

⁵ Between 1971 and 1981 the number of migrants (all ethnic groups) living outside Macedonia increased, the most significant growth being of women and children. In 1971 the number of migrants’ wives and children living with them was barely 2016, but in 1981 it grew to 42,958. Among the Albanians, women and children were around 30% in 1981; in 1994 this percentage was already 49% (Janeska 2001, 201–03).

were among his duties: distributing everyday engagements for each member of the household; managing the expenses; representing the household to the whole community and so on. Inside the house a huge role played the housewife (*Zonja e shpites*). She was in charge of allocating domestic duties among the unmarried daughters and daughters-in-law – preparation of agricultural products and foods, providing clothes, taking care of the children. Generally, it was not commonly accepted for her to work outside the household (Grossmith 1976, 238–239; Backer 2003, 50–53).

Within such patriarchal and patrilineal social organization, each Albanian family household was related to others through important ties and relationships – some of them proceeded from the patrilineal descent, and others arose from the marriage bonds. In this complex family-kin system, dignity, honour and prestige were of an essential importance. All of the above could be “earned” in one of these ways – by diligent working within the family household, by respecting the established rules, by honouring the older, by giving birth to more children (Grossmith 1976, 240–241).

In this respect and regarding the roused since the 1980s discussion about the differences between Western and Eastern European patterns of family formation Karl Kaser even insists on the existence of particular patrilocal-household cycle complexity household formation system which meant that households could be expected to remain undivided for generations. The southern variant of this pattern is called by him Balkan patriarchal family (covering the territories of the contemporary Republic of Macedonia). It was characterised by a particularly patriarchal culture: joint property ownership, strong blood ties, ancestor worship, patrilineality, patrilocality, the bride-price, blood feuds and a patrilineal kinship structure (Kaser 1996, 383). Other authors questioned the general validity of the pattern of Balkan patriarchal family, especially its frequency of occurrence, publishing historical evidences and demographic data which convincingly showed that the average size of rural families prevailing in the Balkans seldom exceeds six members at an average, and the household divisions were rarely postponed over generations (Gruber and Pichler 2002, 363–370; Gruber 2004, 282–294; Todorova 2006: 133–150)⁶.

In this study I agree the proposition that these were the general ideal norms and rules for what people ought to do and how they ought to behave (Doja 2010, 360), even though the real behavioural norms and rules of what most people actually do, often contrast with this ideal. They were still vital and valid when the mass Albanian migrations to Western Europe started under the given circumstances, discussed in the previous paragraph. Before leaving their home villages, almost all of my respondents, who were part of the first wave of migrants, had lived in extended

⁶ These studies confirmed the fact that in the second half of the 19th and the first half of the 20th century multiple and extended family households existed, but represented extremes in the statistical sense in the region. Simultaneously, a household could be larger at one time and smaller at another; multiple and extended families could be considered as stages of developmental cycles in domestic groups rather than as a taken-for-granted (Backer 2003, 25–26; Doja 2010, 355–356).

or multiple family households. A large number of them had already been married and some had had children. When they went abroad, their wives and children stayed behind and were taken care of by the husbands' parents, unmarried brothers or sisters, in the most cases living together in extended rural families. Women took care of children but all the decisions concerning marriage, education, visiting relatives, taking part in rituals and any activities that could affect the family prestige were prerogatives of the head of the household. The women and children of the men working abroad were very cautious about their behaviour in order to maintain their unblemished reputation. They were put under close scrutiny by the local community and were expected to be quite humble and modest in their public actions. This behaviour was required in order to guarantee the honour of both the man working abroad and the entire family household (cf. Reineck 1991, 135).

Ideally, when an Albanian went abroad to work, he did not go 'for himself', but to improve the living conditions of his entire household (ibid, 143). The point of his reference was the place of origin and his family living there relying on his economical support. Thus, in order to secure their existence, Albanian households sought for a certain number of male members in work age, which could create possibilities for varied economical engagements. Some of the men could be occupied in agriculture, and others could be engaged in different profitable activities (trade, wage labour etc.). One or two male members of the household could be sent abroad as *gastarbeiters*. Sometimes they alternated with each other. This, on the one hand, ensured male power for the agriculture work in the home village, on the other hand – enough control upon the women and children who remain there. Money earned abroad was sent to the male head of the family who was in charge of controlling the finances, and not to one's own wife or children:

“Then [1970s] there was a huge family, probably about 30 people. Uncles, cousins, brothers – all of them under the same roof [...] We, my brothers and I, went abroad in order to earn money. And when we came back each of us gave our earnings to our father. The oldest man held the money. It didn't matter that I was the one earning it – he was the one taking it. He was taking care of our children – deciding whether to go to school or work. He was the chief, he kept the business accounts” (♂, born in 1944, worked in Germany, lives as a pensioner in Delogožda, near Struga).

The money sent by the migrants was (and still is) essential to cover primary everyday needs of the household: housing, food, medicines, clothes, education. It was used to meet expenses for electricity, water supply, taxes and fees. There were also investments of the earned abroad money in business undertakings, but in their majority these are small firms based again on family and kinship relations (Markov 2013, 251–255). Although the migrant-workers were physically away from the household, they were active members in its life and their efforts were orientated towards meeting the needs of the complex family unit. The migration of one or more household members to Europe functioned as income insurance for the household. The relative importance of sending money from abroad and from agriculture, for instance, was not evaluated or compared; both were necessary and important for the

family (Backer 2003, 50–52). In general, in this period the family's migration strategy coincided with the personal interest of the migrants (cf. de Haas and Fokkema 2010, 546).

This began to change in the 1980s when family reunion and family formation caused the number of women and children abroad to increase, affecting in turn the structure of the Albanian transnational household and relationships among its members. As a result, conflicts – related to individual interests or gender – started to emerge, bringing about splits within many of the extended family households. Often my respondents pointed out that migration had certainly contributed to the emergence of nuclear families and their gradual endorsement as a dominant form of family life. The previous interviewee explained:

“No matter whether you liked it or not – you had to obey your father, because he was the oldest man. Such was our tradition. And actually we respected each other much more. [This lasted] probably until 20 years ago. And after that you take your family abroad and you don't need to be obedient any more. The old people don't have that influence any more. The children are independent of their parents and do not pay much attention to them, as they used to. They also do not give money to the oldest men.”

Regarding this, the ideal model in which a migrant from a complex family goes abroad to work and he does not go “for himself” but to improve the life of his household, more and more became cracked, over the course of time. The indisputable prestige of the household head was put to the test. It became more usual that he was increasingly dependent on the migrants' money to pay household bills or other taxes. Gradually these resources became so important that prestige shifted to the provider away from the family household head (Reineck 1991, 143). Migration led in some cases to significant economic prosperity on a personal level and enabled a man to provide well for his nuclear family without the support of the larger kin network. The decision of some of my younger respondents to buy a flat in the near town where his wife and children to live, instead to invest the money in construction of shared with his brothers big house (or even separate house but within shared courtyard) also is a strong illustration of this tendency.

Furthermore, since the 1980s the biggest dilemma all Albanian men working abroad were faced with has been whether to take their nuclear family along with them to the foreign country or not (cf. Reineck 1991, 128–30). More often the migrants choose the first option. Especially the generation growing up during the 1970s in families with absent migrant fathers had been influenced to take their families with them when they themselves went away during the 1990s, giving their own children what they saw as a better family life. Living abroad with the family changed migrants' priorities and relationships with their relatives: the focus turned towards earning to provide for the nuclear family abroad, while remitting to villages of origin took on second place (cf. Akkaya and Soland 2009, 8).

Women's position abroad, especially in the present days is also changed: although in many cases they are still bound up in family care, women generally en-

joy more legal rights and social freedom, being away from the control of the other household members and avoiding the local village community constant surveillance. Many respondents admit, though unwillingly, that in the recent years many of the wives have started to work and to contribute financially to the nuclear family unit. Perhaps the most important status changes happen for women who have grown up and completed their education abroad. Their position, in turn, has an important influence on changing patriarchal attitudes towards the women's role amongst people around them, including men. A young interviewee presented one such example:

“My wife was there, her father had been working in Italy for many years and he had taken her there as a child. When we married, I also went there [...] I barely speak Italian. But my wife speaks [Italian], she is fluent. What I do not know, my wife knows. She is working in a pasta factory and she found the first job position for me.” (♂, born in 1990, from Tearce, near Tetovo but working and living in Italy).

The new patterns of consumption and lifestyle caused by the transnational migrations affected the routine norms and social values. The culture of migration became so deeply embedded in the Albanian communities that many of the youths (especially men) in the studied villages came to perceive migration as an important “rite of passage”, as a source of honour and prestige and a way to attain higher status. The ideas about successful marriages and suitable marital partners were also changed – young people wanted to marry partner who had migrated because they were considered the ideal breadwinner and life spouse. This leads us to the second domain of status and prestige examination – the community.

Social status and prestige within the (trans)local Albanian communities

In the studied villages prior to the 1970s when mass migration had not begun yet, few people had significant wealth. The demonstration of this wealth was considered as immoral and ostentation was strongly condemned by the local community. According to traditional Albanian ethics, the personal and family status derived not from material wealth, but from moral reputation, from the degree to which a family has collectively upheld the community's moral code. Changes in values and social relations caused by mass migration have affected the system by which Albanians rank each other in terms of prestige and honour within the community. Today social status is based on a combination of moral reputation and material prosperity, with different weight accorded to each by generation. In this respect, my findings confirm the Reineck's statement that in older generations (born in 1930s–1950s) a migrant, no matter the money gained by him, could not maintain a high status in the community, if he had broken the moral code by having an extramarital wife abroad. For younger men (born in 1960s and after that) this behaviour is not so harshly judged, if the man continues to provide livelihoods for his family in the village of origin (Reineck 1991, 145–146). Thus, the importance of remittances and material wealth to achieve social position and prestige has increased over the years.

The most visible are the funds invested in the reconstruction or construction of houses, as well as in their furnishing. Entering an Albanian village one might be impressed by the number and the size of the houses created by such remittances, with varied planning and architectural features

“We Albanians have a different mentality – if you have a house, you have everything! The house has the first place of importance. If you are five brothers, five houses are built. If there is not so much money, the building goes upwards – a separate floor is built for every son.” (♂, born in 1963, worked in Germany [1985–98], lives in the village of Želino, near Tetovo).

Expensive construction materials and many decorative architectural elements (columns, parapets and cornices) are used with the aim of demonstrating richness and wealth. Sizable financial resources are spent for furnishing and modern household equipment – a washing machine, a dishwasher, an electric cooker etc. A computer, a plasma TV and a video camera typically complement technical equipment of the household. One of my respondents told me with great satisfaction about the expensive fireplace with its steam heating installation which he had ordered from Germany (Markov 2013, 251–253; see also Pichler 2009). These large multi-storey houses are an obvious mark demonstrating well-being and enhanced social prestige. They are, indeed, visible for the local community. My interlocutor explained:

“There is a contest – to build a larger house than others. There are such people, many people. For instance, if he has an old house, he will demolish it and erect a new one. And it should be larger than the neighbour’s house. In order to demonstrate himself he would even build a swimming pool.” (♂, born in 1955, worked in Switzerland [1988–99], living in Tetovo).

The grand weddings can be also noted. It is typical not only for the Albanian community, but also for other migrants from western Macedonia such as Torbeshes and Turks, that weddings are organized between July and August, the period in which most migrants have their annual holidays and return to their origin villages. Daily there are two, three, sometimes more weddings. The bride is often from the same village as the groom. Even after several decades of emigration, mixed marriages with Swiss or Italian or German spouses are an exception.

The wedding is intangible and tangible expression of family well-being and social position. It is a luxurious and lavish ceremony (cf. Pichler 2010, 220–224; Bielenin-Lenczowska 2010, 519–520). All relatives and friends are invited – those living permanently in the village, as well as migrants arriving from various countries around the world. Nowadays the number of guests usually reaches a few hundred. A noisy procession with expensive cars, loud Albanian music, blaring horns and Albanian flags passes through the village, so as to stress the wealth of the migrants. Evening festivities continue in the home of the groom, but during recent years this part of the ceremony has begun to shift to local restaurant halls. According to my respondents, such weddings can cost between 5000 and 10,000 Euros.

The number of guests, the luxury cars in the procession, and the expensive gifts are important symbols of well-being and social positioning of the household.

“The man brings many pieces of gold jewellery for the bride – necklaces, rings, bracelets. He also wants to demonstrate in this way how strong he is, how big the family is.” (♂, born in 1964, lives in the village of Livada, near Struga).

The expressions of success and economic power easily translate into prestige and social status within the local community. Organizing such lavish ceremonies with hundreds of guests is possible and rational only in the place of origin, since only the local people can comment on their customs and only for them the material and social aspects of weddings can be observed and valued (Bielenin-Lenczowska 2010, 520).

Another visible expression of prestige and claims for improved social position is the manifestation of well-being to the native village when migrants return during the summer holiday. For several weeks the villages are buzzing with people and expensive cars with foreign registration number plates – from Austria, Switzerland, Germany, USA etc. The cafés, pubs and restaurants are overcrowded during the entire day. Every returnee from abroad is expected to treat relatives and friends, showing the amount of his earnings. Young people show off the latest mobile phone models or walk along the main street of the village wearing designer clothes. When it comes to non-material markers of migrant’s prestige, using German, Italian or English words and phrases in public is especially significant⁷.

Besides these individual remittances and expenditures, my interlocutors in all settlements of my fieldwork spoke about the existence of a special fund, to which every migrant has to contribute a certain sum of money every year. Such collective remittances have been invested commonly in public infrastructure and services in the village of origin. The money has been used for asphalted streets, electricity and internet supply, building healthcare establishments, playgrounds, bridges and fountains, renovating schools, religious sites or supporting vulnerable households such as those seriously ill or hit by some disaster. Aid is provided also for the transportation to their native places of those, who had died abroad, so that the burial ritual could be performed at the village of origin (for more details see Markov 2015b).

In the context of all this, it becomes more clear that an important cause for the continuing financial support and expenditures of migrants’ means in their places of origin is connected namely to issues of social status and prestige. Boris Nieswand (2011) points to the specific status paradox that can emerge in the context of contemporary mass migration. Most migrants are employed in host societies as

⁷ My findings correspond to Bielenin-Lenczowska’s (2010) study of the transnational ties among Muslim Macedonian migrants in Italy and their families in the Struga region, as well as to Hemming’s (2009) study of migration status paradox and display of wealth from young Albanian migrant men during their visits to their hometown in northern Albania. Such a situation is not unique to the Balkan context, however, as shown by Nieswand’s (2011) research among Ghanaians.

unskilled workers, often illegally, and are thus unable to gain a high position there. On the other hand, the economic inequalities between the receiving and the sending country create incentives for migrants to transfer resources earned in richer countries to poorer countries in order to increase their purchasing power. The studied by me case is similar. The employment of Albanian migrants is varied, but all note that they mainly do the donkey work, activities that local workers do not want to do and. Most of them are being employed in the construction (bricklayers, plasterers, painters, joiners, etc.), horticulture, forestry, restaurant business (waiters, confectioners, bakers, pizza chefs, etc.)⁸. Many migrant workers live in small flats, often rented by several people (and simultaneously they manage to build multi-stored houses in their places of origin). The lack of language understanding, the different behaviour, manners and values of the people from the host societies and the clash of different stereotypes and prejudices in the relations and communication are additional factor which often creates troubles and crisis situations⁹.

Therefore in general, a migrant's success depends not so much on their status abroad, but on the remittances sent to origin areas. Regardless of their often low social position abroad, Albanian migrants have a chance to become socially prestigious in their home village or town and, thereby, to raise their status there. For that reason the results of migration must be made visible to the community – their efforts to help the family members left behind, the contributions to the collective fund and the participation in the community rites enables them to claim for recognition of social position in the villages of origin. A recognition that they receive, as passage of an interview evinces:

“We can only be proud of the emigrants! Whenever there is some campaign here, humanitarian or something else – they would always help us, no matter where they are: Austria, Switzerland, Canada, and America, all of them help.” (♂, born in 1965 in the village of Delogožda, worked in Germany).

Simultaneously, this helps them to cope with inferior positions, the various forms of discrimination and loss of social status in the workplace. On the other hand, the described acts of ostentation have one more meaning – they are an expression of the desire for and the imagination of a modern and prestigious way of living (Pichler 2009, 231). Such demonstrations also aim to show well-being and raised positions in more broad sense, involving the whole Macedonian society. This issue is discussed shortly in the last paragraph of the article.

⁸ On many occasions they have to change the workplace repeatedly within a few months, sometimes even weeks, before they manage to find a suitable job.

⁹ Although my respondents claim they have Swiss or Italian friends, later in the course of the interview it was made clear that such interaction are only within the workplace. Such people are important exclusively for the dimension of instrumental support, but speaking of general advice about professional or family affairs, economical and emotional support they rely on other Albanians. Similar are the observations of Janine Dahinden for the Albanians in Switzerland (Dahinden 2009: 255) and Marijeta Rajković Iveta and Rina Geci for the Albanians in Croatia (Rajković Iveta and Geci 2017: 289–290).

The political status claims and positioning in the Macedonian society

Recent studies show that the first generation of immigrants often remains more dependent on relationships with persons of the same ethnic background, while the second generation has fewer reference people of the same ethnicity. Often children of the first generation Albanian migrants have better education and work positions than their parents have had and keep interpersonal relations with people of other ethnicity. However, the ethnic mobilization remains very strong even among the second generation in the studied case. The continuing with big intensity ethnic and political tension in Macedonia is an important factor for prolongation of ethnic consolidation and empathy, as well as for maintenance of close ties with the areas of origin. Therefore, until the end of the 1990s, many of Albanian migrants saw their stay abroad as temporary and lived with the general idea to going back. This reality was reflected by way of the commented important economic and financial support, but also through political mobilization (Iseni 2013, 232–233). In this respect, contributing to the survival and welfare of relatives, and participating in different community fests, rituals, and activities migrants continually reaffirm they still are and will stay ‘Albanians’. This participation, especially in the context of ethnic tensions between Albanians and Macedonians, is an important marker of their community identity. Nowadays solidarity with the community is often seen as a sort of political statement (Pichler 2009, 228). For the Albanians from the Republic of Macedonia it is important to declare clearly their Albanian identity, regardless of their place/ country of life and work.

Undoubtedly, the socio-political clashes in Macedonia are a reason for many members of transnational Albanian communities to be highly politicized and strongly engaged to the developments in the country and to be very active in a political lobbying in Western countries in order to influence public opinion there, as well. The political mobilization among the Albanian diaspora in the 1980s and the 1990s was commented in the public discourse, as well as in some research studies. This was reflected in a number of ways: an active political and public life was developed; various Albanian formations were established in order to support political activists in the places of origin. Different publications in the media, organizing public demonstrations, petitions and various other campaigns were also important (Iseni 2013, 233).

In this context, my findings support the Robert Pichler’s argument that a strong catalyst for the Albanian efforts for modernization and urbanization of the places of origin is the memory of the preceding period of restricted rights and the established stereotype among the Macedonian population that the Albanians were incapable of overcoming their underdevelopment and backwardness (Pichler 2009, 228). According to the common Macedonian narrative the economic growth of the Albanians, the luxury houses and cars etc. cannot possibly be based on hard work, but are result of trafficking, smuggling and other criminal acts. My Albanian interlocutors do not deny that there are such people within the community. Such people, however, are a very small part of the vast majority of Albanian workers abroad who

have achieved prosperity with many years of hard work, far away from their birth-places, relatives and friends:

“You see the houses here, not all of them are built with work. There are various people here. There are also criminals, of course.” (♂, born in 1965 in the village of Delogožda, worked in Serbia, Slovenia, Croatia, since 1990 he has lived in Switzerland).

“The times when our parents went abroad, and when I was there, there was no drug, prostitution. It was only hard work. Some people accuse the Albanians of dealing with bad criminal things. There may be such people, but they are very rarely.” (♂, born in 1947 in the village of Želino, worked in Serbia).

The Albanians are seriously challenging the Macedonian allegations today, proudly showing off their higher prosperity and steadily improving living environment in their residential places, unlike the considerably depopulated and neglected Macedonian ones. They become conscious of this situation:

“They (the Macedonians – note by me, I.M.) know that the Albanians have money. The reality is that Macedonia is kept up by the Albanians. The Western part of the country is much richer than the Eastern one. When you go to Strumica, Štip, Gevgeli, a macchiato costs 20-30 denars, but when you go from Skopje to the west, it starts from 70 – up to 120 denars. So, the standard is much higher in these regions, where Albanians live!” (♂, born in 1981 in Skopje, living in the USA).

“All the roads you see here are built through such campaigns. Nothing from the state. [...] The new school is built. In all the building of the school the Ministry contributes only 30 per cent, while 70 per cent of the funds are from the emigrants.” (♂, born in 1965 in the village of Delogožda, worked in Germany).

Therefore, the ostentation described in the previous paragraph is addressed not only to the Albanian local community, but it need to be visible to the Macedonian population. In many cases the newly built houses are decorated with Albanian symbols, and the loud Albanian music and flying Albanian national flags are obligatory element of every wedding ceremony. Such processions are still more loud and luxurious, when they pass through villages and towns inhabited also by Macedonians. The demonstration and ostentation of wealth, the use of Albanian national symbols in architecture and rituals are designed to demonstrate strong feelings of Albanian identity and ethnic solidarity. The same is relevant to the collective donations for improvement of the living environment in the Albanian villages. Thus, in the context of ethnic tension and contradictions between Albanians and Macedonians, the remittances and strong social networks between Albanian migrants and their places of origin are a way new positions and claims for increased role of the Albanian population in the Macedonian state to be declared (Pichler 2009: 228).

Conclusion

The continuous transnational mobility between the host West-European societies and places of origin in Macedonia is a typical feature of Albanian migrants. They are locally anchored abroad, where they work and live. Recently, they have raised and have educated their children there. This locality is an important resource for building up their transnational project. Although during the last two decades the share of a short-term temporary migration have been reduced instead of a more long-lasting one, many Albanian migrants continue to be strongly emotionally and economically engaged with their places of origin in Macedonia. A combination of various factors affect this transnational engagement – Albanian norms and culture; conditions and migration policies of receiving countries; socio-economic and political situation in Macedonia, etc.

The relations within the complex transnational networks, however, have determined a number of characteristics and changes of community socio-cultural patterns. The intensive migration since the 1970s has significantly changed the area of origin and local communities. Its effect on socio-cultural developments goes beyond financial impacts – migration affects the general process of social and cultural transformation through changing traditional rules, behaviours, social relations and stratification.

The study showed the ways in which family-kin networks constituted across borders are marked by generational and gendered differences in social power and status. This often leads to tensions and intra-family conflicts, but looking more generally and in long time perspective transnational migration socially empowers and reinforces the positions of the people who send remittances from abroad; they are also bearers of new ideas, technologies and possess knowledge and experiences which have become highly valued by other family members. To be a migrant for many Albanians is a way to gain significant social capital which is commonly transformed to honour and prestige, helping them to change their personal status. The established man-woman relations also have been affected, especially during the recent years when the cases of family migration have increased. Women, due to their transnational involvements, especially these of the second and third generation, become claimants of rights and agency which aim at improving their social standing within the family and community, as well.

The data showed that the places of origin remain important for sizable part of migrants. The study of social status within the community's context seems to be essential in explanation migrants' transnational practises, as they are involved in simultaneous processes of constructing social status at the place of origin and abroad (Anghel 2013: 11). Thus, the local communities remain a unique context for making claims and valorizing status and social positions (Goldring 2009: 163), but the sense of migrant's status abroad is also crucial in this processes. All members involved in the transnational field conduce to the transformation of the regimes of stratification. The (often) low social position abroad is compensated through the strong transnational engagement. It is a way for raising social standing and validating migrants' self-esteem. They spend earnings on consumer goods, housing, vehi-

cles or production, use clothing, behavioural manners, spend money for treating and show ostentation participating in local ceremonies, but also take part in community-level service and infrastructure projects. Thus Albanian migrants reaffirm and maintain their community membership in order to confirm their important social role and to raise their status, as well.

Last but not least all these processes change the look and feel of a place, stimulate the local economy (Markov 2015, 253–255) and make people feel they have a crucial role in such transformations. Although economical crisis and ethno-political tensions in Macedonia are catalysts of migration, they also motivate people to maintain transnational ties and to return continually to the country (cf. Basch, Glick Schiller and Szanton Blanc 1994) – reconstructing houses and public infrastructure in their villages of origin, but also spending earnings for buying estate and starting business in neighbouring towns. Collective remittances are important organizational resources that permit the development of new power hierarchies within the Macedonian society. Thus, Albanian community manages to change the social, economical and political landscape and to generate social and political capital used in the running process of renegotiation of their role and community position in the country.

Although here I examined the three domains of status separately, they are in reality interconnected and the presented data clearly confirmed this statement. What future direction will transnational migration among the Albanians from the Republic of Macedonia take? What kind of new socio-cultural transformations will occur in the years to come? These questions in the context of the new socio-political and economic developments in Macedonia, in the Balkans and in the European Union, as well, leave the topic opened for further research.

References

- Akkaya, Gülcan and Bernhard Soland. 2009. *The Impact of the Emigration of Albanian Migrants on their Home Region of Tetovo: A Qualitative Exploratory Research Study in the Region of Tetovo, Macedonia*. Brief Summary of Final Report. Luzern: University of Applied Sciences and Arts. www.eda.admin.ch/dam/deza/en/documents/Laender/resource_en_194222.pdf Accessed March 01, 2018.
- Anghel, Remus G. 2013. *Romanians in Western Europe: Migration, Status Dilemmas, and Transnational Connections*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Backer, Berit. 2003. *Behind Stone Walls: Changing Household Organization among the Albanians of Kosova*. Peja: Dukagjini Balkan Books.
- Basch, Linda, Nina Glick Schiller and Cristina Szanton Blanc. 1994. *Nations unbound: Transnational projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*, Amsterdam: Gordon and Breach.

- Bielenin-Lenczowska, Karolina. 2010. "Transnational Ties among Migrants and their Families: The Case of Labour Migrants (Pechalbari) from the Republic of Macedonia to Italy." *Kultura Polisa* 13–14: 509–534. www.kpolisa.com/KP13-14/Pdf/kp13-14-VII-1-Karolina.pdf. Accessed March 01, 2018.
- Burgess, Antonin. 2014. "Max Weber and Status." *Multiphrenia du Monde*, posted on March 10. <https://multiphreniadumonde.wordpress.com/2014/03/10/max-weber-and-status> Accessed March 01, 2018.
- Castles, Stephen, 2010. "Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36 (10): 1565–1586. DOI: 10.1080/1369183X.2010.489381.
- Dahinden, Janine. 2009. "Understanding (Post-)Yugoslav Migration through the Lenses of Current Concepts in Migration Research: Migrant Networks and Transnationalism." In *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the (Post-)Yugoslav Region 19th – 20th Century*, ed. Ulf Brunnbauer, 249–263. Oldenburg: Oldenbourg Verlag.
- de Haas, Hein and Tineke Fokkema. 2010. "Intra-Household Conflicts in Migration Decision-Making: Return and Pendulum Migration in Morocco." *Population and Development Review* 36 (3): 541–556. DOI: 10.1111/j.1728-4457.2010.00345.x.
- Doja, Albert. 2010. "Fertility Trends, Marriage Patterns, and Savant Typologies in Albanian Context." *Journal of Family History* 35 (4): 346–367. DOI: 10.1177/0363199010381045.
- Erlich, Vera St. 1976. "The Last Big Zadrugas: Albanian extended families in the Kosovo Region." In, *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*, ed. Robert Byrnes, 244–251. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame.
- Foner, Nancy. 1997. "What's New about Transnationalism? New York Immigrants Today and the End at the Turn of the Century." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 6 (3): 355–375. DOI: 10.1353/dsp.1997.0013.
- Glick Schiller, Nina and Georges E. Fournon. 1999. "Terrains of Blood and Nation: Haitian Transnational Social Fields." *Ethnic and Racial Studies* 22 (2): 340-366. DOI: 10.1080/014198799329512
- Glick-Schiller, Nina, Linda Basch and Christina Blanc-Szanton. 1992. "Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration." In *Toward a Transnational Perspective on Migration*, eds. Nina Glick-Schiller, Linda Basch and Christina Blanc-Szanton, 1–24. New York: New York Academy of Sciences.
- Glick-Schiller, Nina, Linda Basch and Christina Szanton Blanc. 1995. "From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration." *Anthropological Quarterly* 68 (1): 48–63. DOI: 10.2307/3317464.

- Goffman, Erving. 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. London: Penguin.
- Goldring, Luin. 1999. "Power and Status in Transnational Social Spaces." In *Migration and Transnational Social Spaces*, ed. Ludger Pries, 162–186. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
- Grossmith, Christopher J. 1976. "The Cultural Ecology of Albanian Extended Family Households in Yugoslav Macedonia." In *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*, ed. Robert Byrnes, 232–243. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame.
- Gruber, Siegfried. 2012. "Household and Family in Albania at the Beginning of the 20th Century." In *Albania: Family, Society and Culture in the 20th Century*, eds. Andreas Hemming, Gentiana Kera, Enriketa Pandelejmoni, 19–34. Berlin: LIT Verlag.
- Gruber, Siegfried and Robert Pichler. 2002. "Household Structures in Albania in the Early 20th Century." *The History of the Family* 7 (3): 351–374. DOI: 10.1016/S1081-602X(02)00106-9.
- Hemming, Andreas. 2009. "Migrant Identity on Display: The Xhiro in Rrëshen." *Southeast European and Black Sea Studies* 9 (4): 575–588. DOI: 10.1080/14683850903315078.
- Hinz, Oliver, Martin Spann, and Il-Horn Hann. "Prestige Goods and Social Status in Virtual Worlds." In *ICIS 2010 Proceedings*. Paper 190. [www://aisel.aisnet.org/icis2010_submissions/190](http://aisel.aisnet.org/icis2010_submissions/190) Accessed March 01, 2018.
- Iseni, Bashkim. 2013. "Albanian-Speaking Transnational Populations in Switzerland: Continuities and Shifts." *Southeast European and Black Sea Studies* 13 (2): 227–243. DOI: 10.1080/14683857.2013.802174
- Kaser, Karl. 1996. "Introduction: Household and Family Contexts in the Balkans." *The History of the Family* 1 (4): 375–386. DOI: 10.1016/S1081-602X(96)90008-1.
- Levitt, Peggy and Nina Glick-Schiller. 2004. "Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society." *International Migration Review* 38 (3): 1002–1039. DOI: 10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x.
- Liebllich, Amia, Rivka Tuval-Maschiach and Tammar B. Zilber. 1998. *Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation*. London: Sage.
- Lin, Nan. 1999. "Social Networks and Status Attainment." *Annual Review of Sociology* 25 (1): 467–487.
- Markov, Ivaylo. 2013. "Migration, Remittances and Socio-Cultural Dynamics. The Case of Albanians from the Republic of Macedonia." *Southeast European*

and Black Sea Studies 13 (2): 245–264. DOI: 10.1080/14683857.2013.802176.

- Markov, Ivaylo. 2015a. “Migration, Trans-Locality and Social In(Ex)clusion: Managing with the Life In-Between (The Case of Albanian Migrants from Macedonia).” *Ethnologia Balkanica* 18: 103–119.
- Markov, Ivaylo. 2015b. “Migration and Collective Forms of Support of the Birthplaces at the Case of Albanians from Macedonia.” *Ethnologia Bulgarica* 4: 16–28.
- Morawska, Ewa. 1999. *The New-Old Transmigrants, their Transnational Lives, and Ethnicization: A Comparison of 19th/20th and 20th/21st Century Situations*. Florence: European University Institute Working Papers EUF No. 99/2.
- Moreh, Chris. 2014. “Prestige and Status in the Migration Process: The Case of Social Differentiation in a Romanian ‘Community’ in Spain.” *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40 (11): 1758–1778, DOI: 10.1080/1369183X.2014.886956
- Nieswand, Boris. 2011. *Theorising Transnational Migration: The Status Paradox of Migration*. London: Routledge.
- Pichler, Robert. 2009. “Migration, Architecture and the Imagination of Home(land). An Albanian-Macedonian Case Study.” In *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migrations in the (Post-) Yugoslav Region 19th–20th Century*, ed. Ulf Brunnbauer, 213–235. Munchen: R. Oldenbourg Verlag.
- Pichler, Robert. 2010. “Migration, Ritual and Ethnic Conflict: A Study of Wedding Ceremonies of Albanian Transmigrants from the Republic of Macedonia.” *Ethnologia Balkanica*, 13: 211–229.
- Pries, Ludger. 2001. “The Approach of Transnational Social Spaces: Responding to New configuration of the Social and the Spatial.” In: *New Transnational Social Space: International Migration and Transnational Companies in the Early 21st Century*, ed. Ludger Pries, 3–33. London and New York: Routledge.
- Rajković Iveta, Marijeta and Rina Geci. 2017. “Albanski zlatari i pekari s Kosova u Zagrebu: Migracije i etničko poduzetništvo.” *Studia ethnologica Croatica*, 29 (1): 279-303, DOI:10.17234/SEC.29.10.
- Reineck, Janet. 1991. “The Past as Refuge: Gender, Migration, and Ideology among the Kosova Albanians.” Dissertation, University of California in Berkeley.
- Roberts, Brian. 2002. *Biographical Research*. Buckingham: Open University Press.
- Todorova, Maria. 2006. *Balkan Family Structure and the European Pattern Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. New York: CEU Press.

Waters, Tony and Dagmar Waters. 2010. "The New Zeppelin University Translation of Weber's 'Class, Status, Party.'" *Journal of Classical Sociology* 10 (2): 153–158. DOI: 10.1177/1468795X10361517.

Weber, Max. 2010. "The Distribution of Power within the Community: Classes, Stände, Parties." *Journal of Classical Sociology* 10 (2): 137–152. DOI: 10.1177/1468795X10361546.

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

Jelena Predojević-Despić

Institute of Social Sciences, Belgrade
jpredojevic-despic@idn.org.rs

Vesna Lukić

Institute of Social Sciences, Belgrade
lukicbodirogav@gmail.com

Entrepreneurship as a Mode of Integration: Experiences of Former Refugees in Belgrade, Serbia

This paper is exploring refugee entrepreneurship as a possible mode of integration in the host society. Since integration is complex and dynamic process we use multidisciplinary perspective on migration. The paper is based on the qualitative research through three focus group discussions with former refugee entrepreneurs from Bosnia and Herzegovina and Croatia in Belgrade. They are co-ethnic migrants who make the vast majority of population that fled to Serbia in the 1990s from the former Yugoslav republics. The findings give insight into insertion of former refugees into the labour market through self-employment and entrepreneurship. It centres on the small business development strategies through three topics: the market opportunities and motives for entering into entrepreneurship, human capital and social networks and institutional and societal environment. We find that for starting and developing businesses, which is an emergency solution, the focus group participants mostly rely on family members and refugees' social networks. Later strategies of the entrepreneurship development that significantly use market opportunities, access to open market and transnational activities, have been also outlined.

Key words: integration, refugee entrepreneurs, small business development strategies, social networks, Serbia

Предузетништво као облик интеграције: искуства бивших избеглица у Београду, Србија

У раду се истражује предузетништво избеглица као могући вид интеграције у друштво земље пријема. С обзиром на то да је интеграција комплексан и динамичан процес, коришћена је интердисциплинарна перспектива проучавања миграција. Рад се базира на квалитативном истраживању, на основу три дискусије, организоване путем фокус група, са бившим избеглицама – предузетницима из Босне и Херцеговине и Хрватске, који су настањени у Београду. То је претежно српска популација, која је чинила већину становништва избеглог у Србију током 1990-их из бивших југословенских република. Резултати показују на који начин су се бивше избеглице путемпредузетништва и samozапослења укључиле на тржиште рада. Истраживање се фокусира на могућности развика малих предузећа, и то кроз три перспективе: мотиве

уласка у предузетништво, људски и социјални капитал, као и институционално и друштвено окружење. Резултати показују да је улазак у предузетништво углавном последица немогућности проналаска адекватног или било ког вида запослења. За започињање и развитак предузетничких активности учесници у истраживању углавном се ослањају на чланове породице и друштвене мреже међу избегличком популацијом. Посебно су истакнуте касније стратегије пословног развитака, које укључују излазак на отворено тржиште и коришћење његових могућности, као и транснационалне активности.

Кључне речи: интеграција, предузетништво избеглица, стратегије развоја малих предузећа, друштвене мреже, Србија

Many EU countries are developing mechanisms to encourage entrepreneurship and self-employment of immigrants and thus integrate foreign workers into wider society (Vah-Jevnsnik & Luksic-Hacin 2011; Kloosterman & Rath 2010). In Serbia, the promotion of entrepreneurship by upgrading economic surroundings and legal framework has been more evident in the last ten years. However, the need for boosting economic integration of different immigrant groups through entrepreneurship is not sufficiently recognised.

Although the economic integration of refugees is one of the key aspects of integration into a new society (Ager & Strang 2008) the lack of empirical evidence on refugee entrepreneurship is evident (Garnham 2006) especially in Europe (Wauters & Lambrecht 2008). This is also the case in Serbia (Babovic, Cvejic & Rakic 2007). One of the reasons is the lack of systematic studies on former refugee population' (Allen & Li Rosi 2010, 17) due to the scarce academic literature and limited statistics on the integration of long-term settled refugees (UNHCR 2010). Therefore, the paper centres on integration of former refugees and their insertion into the labour market through self-employment and entrepreneurship. Their specific refugee and entrepreneurial experience can help in better understanding of economic integration of immigrants, especially in the light of recent transit refugee flows through the Western Balkan route. Small business development strategies have been approached through three topics: the market opportunities and motives for entering into entrepreneurship, human capital and social networks and institutional and societal environment (Wauters & Lambrecht 2008; Kloosterman, Van Der Leun & Rath 1999; Waldinger, Aldrich & Ward 1990).

The focus is on population, who fled to Serbia in the 1990s from the former Yugoslav republics. They are co-ethnic forced migrants (Heleniak 1997) who made the vast majority of refugee population in Serbia at the time. Starting from the fact that 2011 Census data indicated a slightly higher share of the former refugee entrepreneurs¹ (8.1%) in the economically active population compared to the host² population (6.7%) (Lukic 2015) we discuss the results of the qualitative research through focus group discussion with former refugee entrepreneurs from Bosnia and Herze-

¹ The term entrepreneurs encompass employers and the self-employed only in the formal sector.

² This refers to the population of Serbia without former refugees.

govina (BiH) and Croatia. The fieldwork was conducted in Belgrade, the capital and economic centre of Serbia, home to 25% of all entrepreneurs in Serbia and 35% of former refugee entrepreneurs from the former Yugoslav republics.

Theoretical framework

Conceptualising the framework for refugee integration in the European context gained increasing attention at the end of 20th century. Previous studies show that there is no universal model of immigrant and refugee integration (Valtonen 2004). Integration of refugees is a dynamic process that requires efforts by both parties involved (UNHCR 2005). It covers various aspects of social ties and structural barriers to these ties (language, culture, host communities), practice in the area of citizenship and rights, as well as the domains the majority of integration policies are focused on (employment, housing, education and health) (Ager & Strang 2008). Areas seen as critical to economic self-sufficiency are economic opportunity, language and education (ORR 2007). Employment is generally considered, both by policy analysts and refugees themselves, as a key factor supporting integration especially in countries without government sponsored programmes (Mestheneos & Ioannidi 2002; Djordjevic-Crnobrnja 2017).

In Europe, the policy measures that include entrepreneurship and self-employment focused on reducing the high risks of being marginalised in the labour market have been rapidly developing (OECD 2013). However, it is considered an under-explored area especially among immigrants/refugees, and its potential for the development is under-utilised (Wauters & Lambrecht 2006). The need of refugees for economic and social integration in a new environment can be an additional motive for their decision about self-employment and/or initiation of entrepreneurial activities. Jacobsen (2005, 48) underlines that urban refugees can easily be an economic asset, rather than a burden.

Entrepreneurship among immigrants and ethnic minority communities has been given a significant consideration in the scientific literature, which cannot be said for entrepreneurship among refugees. That is also the case with co-ethnic refugees migrants, who, as defined by Brubaker (1995), after the collapse of a multinational state (such as the former SFRY) and reconfiguration of political space along national lines become “new” ethnic minority and migrate to their “ethnic homelands”. The encounter between the co-ethnic refugees and host population is not a smooth process, and can even lead to conflicts between the newcomers and the hosts (Capo-Zmegac 2007).

It was not until the mid-2000s that the professional and scientific public turned more to researching refugee entrepreneurship (Wauters & Lambrecht 2006; 2008; Garnham 2006). Ethnic and refugee entrepreneurs have both similarities and differences. Garnham (2006) states that the main similarities are the use of the ethnic difference in formulating the business idea and to differentiate themselves out in the marketplace, structure of their business is often the same with reliance on their own ethnic groups for initiating business (Garnham 2006). Wauters and Lambrecht

(2006, 510-511; 2008, 897-898) define the differences between refugees and other immigrant groups that affect their own business start-up and performance as a form of economic integration in the new environment (weak social and financial capital, lack of certificates of education, etc.), which constitute a sufficient justification for conducting research targeting refugee entrepreneurs.

Entrepreneurship of immigrants and members of minority ethnic groups, widely used as a framework to refugee entrepreneurship considerations, is a subject that has for decades been attracting the attention of professional and scientific public. Labour market or resource disadvantage have led immigrants to self-employment (Light 2004). They usually establish themselves in markets with low barriers of entry in terms of capital outlay and educational qualifications (Kloosterman & Rath 2010), with poor prospects for business expansion and a high chance of failure.

Waldinger, Aldrich and Ward (1990) provide a model that contains two sets of variables that influence the success of ethnic entrepreneurship: opportunity structures and group characteristics, as well as ethnic strategies that occur through the interaction of the first two components as a result of adaptation of migrants to the new environment.

The opportunity structures, to which we refer in the paper, involve a wide range of chances to establish a proper business, and consist of market conditions and access to ownership (Wauters & Lambrecht 2008). Opportunities emerge from the development of a new ethnic community, especially if it is large and spatially concentrated. Access to open markets is also possible, although it is a major obstacle for ethnic entrepreneurs, because it is already occupied by host entrepreneurs, and requires a high start-up investment. Market opportunities are not sufficient, since entering into entrepreneurship may be interfered through legal restrictions as well, as we find in our research.

The group characteristics include cultural traditions, ethnic and social networks and it is believed they can explain why certain groups of people become entrepreneurs and others do not. Human capital and social networks are the factors that have the strongest influence on it: human capital, as a set of traits, skills, education, etc. characteristic for each person individually, while social networks can be an important source of information and financial capital (Wauters & Lambrecht 2008). Immigrants experience different restrictions and therefore develop different strategies than domestic population (Waldinger, Aldrich & Ward 1990). It is stated that ethnic entrepreneurs develop different forms of social capital compared to other immigrant workers and thus contribute to the immigrant ethnic communities (Kloosterman & Rath 2010; Waldinger 1986).

Kloosterman, Van Der Leun and Rath (1999) bring the state into the process (Light 2004) through a 'mixed embeddedness' approach. They argue that immigrant entrepreneurial activities can be understood not only within their own social networks, but also within a wider economic (i.e. opportunity structure) and, as stressed in this paper, societal and institutional context within which immigrants are embedded (Kloosterman, Van Der Leun & Rath 1999). In some cases, well inte-

grated immigrants take the opportunities of different institutional structures both in the country of destination and origin and build the open market strategies to expand transnational business activities (Yeung, 2002; Waldinger, Aldrich & Ward 1990). Cultural similarities, as stressed in our research, facilitate expansion of economic activities into global markets (Baltar & Brunet Icart, 2013).

Integration of co-ethnic refugees in the Serbian context

According to census data in the Republic of Serbia there were 277,890 former refugees from the ex Yugoslav republics or 3.9% of the total population in 2011. The largest number of them was in the working-age. Former refugees from the ex Yugoslav republics accounted for 5.4% of the population of entrepreneurs in Serbia (148, 543). They are mostly men in the most active working age, with secondary education and employed in the sphere of trade and services (Lukic 2015).

Although according to the Law on Refugees of the Republic of Serbia from 1992, refugees had the right to employment, they could not be employed in the civil service without Serbian citizenship. Conditions for employment of refugees in the civil service were created at the beginning of 2001, when the procedure for obtaining citizenship for refugees from the former Yugoslav republics was simplified and the possibility of dual citizenship made, so the basis for the integration process of these persons was created. Length of stay in exile positively influenced their determination to integrate into wider society in Serbia (Lukic & Nikitovic 2004) but also the decision to start the company and exit the informal businesses, as stated in our research.

Refugees from the former Yugoslav republics share language, culture and ethnic origin with the host community, which have facilitated integration in their “ethnic homeland” (Heleniak 1997). However, incorporation of co-ethnic refugees in the former Yugoslav republics is a complex process (Capo-Zmegac 2007; Dragojevic 2013). Similar to other findings that point to worse position of refugees in the labour market of receiving countries when compared to the host-country population (Yu, Ouellet & Warmington 2007; Connor 2010) the research findings in Serbia emphasise the difficulties the refugees had regarding the labour market integration (Lukic 2015).

The same system of education in the former Yugoslav republics was a mitigating factor for refugees on the new labour market, in terms of qualifications. Nevertheless the sudden abandonment of the country of origin, typical for refugees (Wauters & Lambrecht 2008), results in a large number of them missing different documents, including those necessary for entering the labour market in the host country. In contrast to these limiting factors, the dual citizenship creates opportunities for mobility and facilitates transnational connections of former refugees between Serbia and the former Yugoslav republics in the sense that they have access to economic and social opportunities in both countries (Allen, Li & Skeie 2010; Jacobsen 2005).

In harmonising the legal framework in the field of entrepreneurship with the relevant policy of the European Union, Serbia has adopted two strategies to support the development of entrepreneurship (OECD 2013; GORS 2014), particularly among women, youth and socially vulnerable groups, including refugees. However, implementation and coordination of the measures included in the strategies remain the main challenge.

Focus group research

Methodology

The complexity of former refugees entrepreneurial lives cannot be seen through statistical data. That is why focus group, as a qualitative research method, was chosen for this research, in order to better grasp the views and opinions on entrepreneurship as a mode of integration of former refugees from Croatia and BiH in Serbia. Given the fact that in 2011 (Lukic 2015) among former refugee entrepreneurs the most numerous were persons from Croatia (2/3) and Bosnia and Herzegovina (1/3), the participants in two focus groups were former refugees from Croatia and in one focus groups former refugees from BiH living in Belgrade, that had the status of refugees upon their arrival to Serbia.

In the recruitment of participants we used the snowball method in two ways: through the contacts provided by the organisations dealing with refugees, and the contacts through family, friends, and colleagues.

Authors created standardised focus group guidelines, which were used to direct the discussions. The fieldwork was conducted from November 2014 until February 2015. Each focus group session ran for about two hours and all of the recorded material was transcribed and systematically organised according to main topics defined in the introduction of this paper.

The research included a total of 19 former refugee entrepreneurs living in Belgrade: 15 men and four women. 10 had secondary education and 9 had tertiary education. Three were between 20 and 30 years of age, six were in their thirties, eight in their forties and two in their fifties. The focus group participants established companies between 2001 and 2012. The majority were in the retail sector – eight; there were three construction contractors and three transporters, two in manufacturing sector (semi-finished leather products and petroleum products) and one participant who had a service for repairing machines and tools, one had a driving school and one had an agency for renting agricultural machinery. All the companies, except for two, had up to five employees, while one had 15 and the other one had 24 employees. In all the companies all or some of the employees were family members and close relatives.

Results

Market opportunities. The largest number of participants in the discussion agree that the main motives for former co-ethnic refugees from the former Yugo-

slav republics to enter into entrepreneurship was to find ways to get to financial resources for their survival in their new environment (Wauters & Lambrecht 2008; Chaganti & Greene 2002). The participants say that ‘*among refugees there was a great motive, i.e., an urge to do something*’, so that they initially accepted any available job.

In the selection of business activities, the participants emphasise that their small initial capital and inadequate qualifications significantly hampered the business start-up and prevented the selection of profitable activities (Light 2004). However, they emphasise that the large number of refugees in Serbia and their geographic concentration in Belgrade represented significant business stimulation (Bevelander 2009). The ability to place their products and services in the group they ‘share biographies’ with (Chaganti & Greene 2002), for the majority of the participants was crucial in selecting the sector and business development. At the same time, development of their businesses contributed to the development of new refugee settlements and communities.

„Half of Busija has the tiles from my warehouse! I let them pay when they could, our people appreciate that!“ (fled from Croatia in 1992, FG 1)

Although the initial business was significantly determined by engagement within the refugee population and the population originating from the same area, the research findings indicate that the later strategies of business development of the participants were significantly useful for market opportunities and access to open market, which added to degree of economic and social integration. However, access to the mainstream market implied a lot of effort. One participant worked as a construction contractor for ten years, working on reconstruction and construction of small auxiliary buildings (garages, sheds, stables), mainly in the informal sector. He believed that the first opportunity for a big project with the host population had to be used as a ticket for future work:

„When I struck the deal for the first house on the main street, I knew that would be the best advertising for my future work. I supervised each detail of the construction ... even today, I take new clients to see that house.“ (fled from Croatia in 1995, FG 2)

Young entrepreneurs who started business after a certain period of residence, education and adaptation to the new environment, as well as family entrepreneurs who engaged two generations of refugees are considered to be much more successful in using benefits of open markets and cooperation with the host population (Kloosterman & Rath 2010).

„Even during my studies I was thinking of having a family business with my father. Now, we process leather, mainly for the Italians. We have expanded our business.“ (fled from Croatia in 1994, FG1).

The lack of initial financial capital is emphasised as one of the biggest obstacles faced by the participants. While pointing out that they tried to choose the activity that required less initial investment, none of the participants used bank loans

or even programs for refugees and former refugees by public and private agencies for their business start-up (Gold 1992). Family, sold property in the country of origin and savings are the main sources of initial financial investments. The lack of assistance from the state or banks is also evident in studies on entrepreneurship of other migrant groups in Serbia (Pavlov, Predojevic-Despic & Milutinovic 2013).

Migrant entrepreneurs face more financial constraints than native entrepreneurs even in the economically developed countries and homeownership increases the probability of being self-employed (Mesters, 2010).

„It was impossible for us to get a loan from any bank as we had nothing of our own left... it is quite clear for me the situation in which Serbia is. It was unrealistic to expect anything from this country ... We sold our lot in Croatia, the only piece of property left there.“ (fled from Croatia in 1994, FG1)

Although there were no major differences between the experiences of former co-ethnic refugees from BiH and Croatia concerning the motives for starting the entrepreneurial business, there were some differences in the attitudes in relation to the choice of business activities, as well as sources of financial capital. It was considerably influenced by faster resumption of ties with BiH, especially with the Republic of Srpska, as well as a bigger chance to maintain contact with the region of origin, than it was the case with Croatia. In addition, BiH had previously created an opportunity for the restitution of property of refugees, which resulted in easier and faster acquisition of start-up financial capital, as well as diplomas on acquired education and qualifications.

„People began to go back and forth more frequently, the corridor was passable. I managed to save just enough to buy a van, I knew the road, I knew the people ...“ (fled from BiH in 1994, FG3)

Re-established connections between BiH and Serbia made it easier for former refugees to get support from family members who remained in BiH. Several participants from BiH say that after the successful initiation of business in Serbia, they connected with relatives and expanded business activities in BiH, by opening branch offices in border municipalities, or placing products from BiH to Serbia.

„The company where I worked had failed and then my uncle from Sokolac helped. I was selling his timber and fuel wood to my acquaintances in Belgrade. I still work with my uncle, I have a warehouse and through my company I sell timber in Serbia.“ (fled from BiH in 1992, FG3)

Human capital and social networks. The sudden abandonment of the country of origin and the uncertainty represented a great difficulty for the majority of refugees to exploit the potential of their human capital in the new surroundings (Wauters & Lambrecht 2008; Gold 1992). When asked to name the situations that influenced most in both negative and positive sense on the social and economic status of the refugee population in Serbia during the 1990s, i.e., in the initial phase of integration (Valtonen 2004), the focus group participants emphasised the modest possibilities for developing plans for the future and strategies for coping with the

new conditions, lack of employment record books and diplomas, and in particular the lack of financial assistance of the receiving country.

The same language and ethnicity, great similarities in cultural identity, as well as compliance in the acquired qualifications due to coincidences in the education system in the former Yugoslav republics, somewhat mitigated the sense of insecurity in the initial steps of making their way in a new environment, and contributed to their professional integration (Wauters & Lambrecht 2008). At the beginning, most of them took the jobs that were significantly below their qualifications, i.e., ‘every job was accepted’.

None of the participants knows whether at the time of entering into entrepreneurship there was a possibility to obtain legal advice for starting a business, by the state or any humanitarian organisation. While developing their business they relied on their knowledge and experience, with the support of the closest family members. They emphasise the support network comprised of relatives and friends important for business development, especially those who had helped them in Serbia after their arrival from Croatia and BiH. These social networks are the result of a longstanding tradition of immigration to Serbia from the regions of origin. The assistance of relatives in Serbia in obtaining advice and opportunities for finding a reliable workforce was also a part of their proactive strategy in response to difficult circumstances at the labour market (Valenzuela 2001).

„My cousin had an accounting agency, I was learning the job skills so that we could do the accounting for our company.“ (fled from Croatia in 1993, FG2)

Several focus group participants suggest that through family ties they managed to get to business contacts they could not get on their own, or to reach employees in public administration who helped them solve problems related to the legal status of the company, social or health insurance. In this way they compensated for the lack of ties with the host population, state institutions and businesses, which had a negative impact on their entrepreneurial activity. In addition, the participants emphasise that initially they had contacts mainly with refugees from their regions of origin and not with the entire refugee population from the former Yugoslav republics, which affected the business, especially when choosing business sector and finding trusted associates.

„We come from small towns. We know exactly who is who, we know each other, parents, entire families. This here, it is a jungle, anyone can con you. I have confidence only in our local folks.“ (fled from Croatia in 1993, FG2)

The role of women entrepreneurs in extending business networks is particularly emphasised. The participants state that women entrepreneurs, as well as wives or close female relatives that assisted in the entrepreneurial activities, are *contact conductors* for maintaining and expanding ties with members of the same ethnic group. This has reflected positively on the business because they initially

represented the main market (Waldinger, Aldrich & Ward 1990) and it still is the important market for their products.

The participants emphasise young entrepreneurs as suitable for expanding businesses through the extension of social networks in order to find a wider market (Kloosterman, Van Der Leun & Rath 1999) as a prerequisite for the survival of their businesses, because they have more knowledge, enthusiasm and business ambitions (Jacobsen, 2005).

„I wanted to work in order to feed my family and reach retirement age. My son decided to buy another truck he said that's the future. It was a big risk!“ (fled from Croatia in 1995, FG1)

Expansion of businesses with the country of origin, BiH in this case, is also pointed out as significantly depending on the possibilities of intergenerational family ties, but also on the involvement of people from the local community in which businesses would be conducted:

„I would not have opened a new branch in Bijeljina if I hadn't known the man who is now running it, and also, my father returned there after his retirement.“ (fled from BiH in 1994, FG 3)

Institutional and societal environment. When asked what measures of the Republic of Serbia were incentives for entrepreneurship and business development, most of the participants say that the turning point in making a final decision about staying and a more agile building of a 'new life' in Serbia was the possibility of gaining citizenship of the Federal Republic of Yugoslavia / Serbia with the adoption of the Law on Citizenship of 2001. It is in this, second stage of integration in the new environment (Valtonen 2004) after the formal acquisition of Serbian citizenship that they made the decision to enter into entrepreneurship, although some of them were already developing their business in the informal sector.

„Citizenship was a great relief for all of us, another chance! We made quick plans for the company, and I had already worked a little on the side.“ (fled from Croatia in 1994, FG1)

While the inefficient state support for entrepreneurship is evident, the participants are of the view that such a situation has been present for a long time and that entrepreneurs themselves have to take the risk of doing business.

„And here in Serbia, whether it is a war, sanctions, Kosovo, it mostly works the same way. People say - the crisis in Serbia. It is not the crisis, it is simply Serbia.“ (fled from BiH in 1993, FG3)

Young entrepreneurs have heard of some of the new government measures to encourage entrepreneurship. However, they do not believe they can help them, because they refer to the unemployed and those who have just entered into entrepreneurship. Insufficient knowledge of administrative rules, as well as frequent and sudden changes of legislation are the problem and create uncertainty in business planning (Wauters & Lambrecht 2008).

„Business owners are not sufficiently informed, they don't know the laws,... Political influence is strong ... they just change the regulation, and you might become collateral damage.“ (fled from Croatia in 1995, FG2)

On the other hand, participants state that some specific businesses, such as international freight transport, can take advantage of certain legal solutions to significantly expand the business and increase profits through bypassing laws and regulations (Light 2004).

„I have all the permits for Europe, we have fulfilled the required criteria [both of the state and EU, author's note]. Everything is in accordance with the law.“ (fled from Croatia in 1991, FG 1)

In Serbia, international freight transport is tax-exempt. Dual citizenship of Serbia and Croatia allowed the same entrepreneur to establish a company much easier in the EU as well, and thus the opportunity was created for availability of new markets, as well as tax exemption in Serbia.

Conclusions

Difficulties of former refugees from the ex-Yugoslav republics during the economic integration and inclusion in the labour market, in the conditions of high unemployment of the host population in Serbia were reflected in their greater entrepreneurial activity compared to the host population. They started registering their companies mainly after the conditions had been met for legal integration, after 2001. Until then, the greatest number of the analysed migrant group spent substantial time in Serbia, and thus the length of stay positively affected the integration process and determination to succeed in this new environment. Resolution of property issues, which was conducted with significantly greater success in Bosnia and Herzegovina than in Croatia, created conditions for initial entrepreneurial capital or at least partially alleviated difficult financial situation of migrants from the former Yugoslav republics.

The results of the focus group discussion show the link between various spheres of integration. For the majority of discussants, former refugees, economic integration is a crucial prerequisite for survival in the new environment. Although the choice of business activities and business development initially relied significantly on the needs of the refugee population, later development strategies used market opportunities and possibilities and access to open market. This particularly applies to young entrepreneurs, members of the second generation.

The discussion conclusion points to the important role of various forms of capital in the economic performance of refugees. Social capital is the main resource for business development. Family members and relatives are the biggest support in business operations, while members of the same refugee group are largely recruited as workforce. The sources of support are also the relatives who moved to Serbia in the earlier inner migration waves during the second half of the 20th century. Young

former refugees entrepreneurs emphasise that the basic prerequisite for the business development is to expand business networks with the host population. The focus group participants who came from BiH expressed their intentions, and some have even managed to expand business and establish transnational business relationship with the environment of origin, particularly with the Republic of Srpska, with which Serbia has close cultural and economic ties.

The focus group participants say that the biggest obstacles to business are low initial capital and insufficient stimulus from the state, which in their view fails to recognise the importance of entrepreneurship in general. Another problem is the uncertain business environment, and an inability to cope in the administrative regulations, which hinders transformation from informal to formal sector. Entering into entrepreneurship represented an emergency solution for refugees in conditions of lack of public assistance and formal employment opportunities. These circumstances made refugees more willing to take financial risk to make their business work and expand.

In order to stimulate the process of economic and social integration of specific groups of immigrant entrepreneurs it is necessary that the state timely recognises difficulties they face, but also their potential. It concerns provision of information on the possibilities of entering into entrepreneurship and education on legal and economic aspects of starting their own business that would enable their faster transition from the informal to the formal sector, easier access to the mainstream market and expansion of business operations to surrounding countries and countries of origin.

However, due to the small sample size and the method that does not involve longitudinal monitoring of the researched phenomenon the results cannot be generalised. On the other hand, our findings represent the first research in Serbia that analyses the characteristics and specificities of migrant and refugee entrepreneurs and their businesses activities for the purpose of integration in the society of Serbia as a destination country.

The development of entrepreneurship can contribute to the boosting of the very immigrant communities through economic advancement, to the strengthening of social capital and realisation of a win-win effect for both host community and refugees.

References

- Ager, Alastair & Alison Strang. 2008. "Understanding Integration: A Conceptual Framework." *Journal of Refugee Studies* 21 (2): 166-191.
- Allen, Richard, Angela Li Rosi & Maria Skeie. 2010. *Should I Stay or Should I Go? A Review of UNHCR's Response to the Protracted Refugee Situation in Serbia and Croatia*. [http:// www.unhcr.org/4d08e19a9.pdf](http://www.unhcr.org/4d08e19a9.pdf). Accessed 7 April 2017.

- Babovic, Marija, Cvejic Slobodan & Rakic Danilo. 2007. *Položaj izbeglica na tržištu rada i učešće u aktivnim merama zapošljavanja*. Beograd: Grupa 484.
- Baltar, Fabiola & Ignasi Brunet Icart. 2013. "Entrepreneurial gain, cultural similarity and transnational entrepreneurship." *Global Networks* 13 (2): 200–219.
- Bevelander, Pieter. 2009. "In the picture – resettled refugees in Sweden." In *Resettled and Included? The employment integration of resettled refugees in Sweden*, eds. Pieter Bevelander, M. Hagström, & S. Rönnqvist, 49-81. Malmö: Malmö University.
- Brubaker, Rogers. 1995. "Aftermaths of Empire and the unmixing of peoples: historical and comparative perspectives." *Ethnic and Racial Studies* 18 (2): 180-218.
- Capo-Zmegac, Jasna. 2007. *Strangers Either Way: The Lives of Croatian Refugees in Their New Home*. New York: Bergham.
- Chaganti, Radha & Patricia Greene. 2002. "Who Are Ethnic Entrepreneurs? A Study of Entrepreneurs' Ethnic Involvement and Business Characteristics." *Journal of Small Business Management* 40 (2): 126-143.
- Connor, Philip. 2010. "Explaining the Refugee Gap: Economic Outcomes of Refugees Versus Other Immigrants." *Journal of Refugee Studies* 23 (3): 377-397.
- Djordjevic-Crnobrnja, Jadranka. 2017. "‘Ne skretati pažnju na sebe’ - da li je i za koga integracija migranata važna? Goranci u Beogradu." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 65 (3):619-637.
- Dragojevic, Mila. 2013. "Incorporation beyond identity: co-ethnic immigrants in Serbia." *Ethnic and Racial Studies* 36 (12): 2096-2116.
- Garnham, Andrea. 2006. "Refugees and the Entrepreneurial Process." *Labour, Employment and Work in New Zealand* 9 (1): 156-165.
- Gold, J. Steven. 1992. "The Employment Potentials of Refugee Entrepreneurship: Soviet Jews and Vietnamese in California." *Policy Studies Review* 11 (2): 176-186.
- GORS - Vlada Republike Srbije. 2014. Strategija za podršku razvoju malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti (2015-2020). *Službeni glasnik Republike Srbije*. 31/15.
- Heleniak, Timothy. 1997. "Mass Migration in Post-Soviet Space." *Transition* 8 (5): 15-18.
- Jacobsen, Karen. 2005. *The Economic Life of Refugees*. Bloomfield, CT: Kumarian Press.
- Kloosterman, Robert & Jan Rath. 2010. "Shifting Landscapes of Immigrant Entrepreneurship." In *Open for Business: Migrant Entrepreneurship in OECD*

Countries, OECD, 101-123. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264095830-en>, Accessed 28 March 2017.

- Kloosterman, Robert, Joanne Van Der Leun & Jan Rath. 1999. "Mixed Embeddedness: (In) Formal Economic Activities and Immigrant Businesses in the Netherlands." *International Journal of Urban and Regional Research* 23 (2): 253-267.
- Light, Ivan. 2004. "The Ethnic ownership Economy." In *Ethnic Entrepreneurship: Structure and Process*, eds. Curt Stiles & Craig Galbraith, 3-44. Amsterdam: Elsevier Science.
- Lukic, Vesna & Vladimir Nikitovic. 2004. "Refugees from Bosnia and Herzegovina in Serbia: A Study of Refugee Selectivity." *International Migration* 42 (4): 85-110.
- Lukic, Vesna. 2015. *Dve decenije izbeglištva u Srbiji*. Beograd: RZS.
- OECD. 2013. *The Missing Entrepreneurs: Policies for Inclusive Entrepreneurship in Europe.* <http://dx.doi.org/10.1787/9789264188167-en>. Accessed 28 March 2017.
- Mesters, Josep. 2010. "Migrant entrepreneurship in OECD countries and its contribution to employment." In *Open for Business: Migrant Entrepreneurship in OECD Countries, OECD, 101-123.* <http://dx.doi.org/10.1787/9789264095830-en>, Accessed 28 March 2017.
- Mestheneos, Elizabeth & Elizabeth Ioannidi. 2002. "Obstacles to Refugee Integration in the European Union Member States." *Journal of Refugee Studies* 15 (3): 304-320.
- ORR (Office of Refugee Resettlement). 2007. *Report of the Integration Working Group.* <http://www.ised.us/template/page.cfm?id=207>. Accessed 29 May 2017.
- Pavlov, Tanja, Jelena Predojevic-Despic & Svetlana Milutinovic. 2013. "Transnacionalno preduzetništvo: iskustva migranata povratnika u Srbiju." *Sociologija* 55 (2): 261-282.
- UNHCR. 2005. *Conclusion on Local Integration*, No. 104 (LVI). Executive Committee of the High Commissioner's Programme, 7 October 2005. www.unhcr.org/4357a91b2.html. Accessed 3 May 2017.
- UNHCR. 2010. *2009 Global Trends Refugees, Asylum-seekers, Returnees, Internally Displaced and Stateless Persons.* Division of Programme Support and Management. 15 June 2010. www.unhcr.org/4c11f0be9.pdf. Accessed 3 May 2016.
- Vah-Jevsnik, Mojca & Marina Luksic-Hacin. 2011. "Theorising Immigrant/Ethnic Entrepreneurship in the Context of Welfare States." *Migracijske i etničke teme* 27 (2): 249-261.
- Valenzuela, Abel. 2001. "Day Labourers as Entrepreneurs?" *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27 (2): 335-352.

- Valtonen, Kathleen. 2004. "From the Margin to the Mainstream: Conceptualizing Refugee Resettlement Process." *Journal of Refugee Studies* 17 (1): 70-96.
- Waldinger, Roger. 1986. *Through the eye of the needle: Immigrants and enterprise in New York's garment trades*. New York: New York University Press.
- Waldinger, Roger, Howard Aldrich & Robin Ward. 1990. "Opportunities, Group Characteristics, and Strategies." In *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Businesses in Industrial Societies*, eds. Robert Waldinger, Howard Aldrich & Robin Ward, 13-48. Newbury Park: Sage.
- Wauters, Bram & Johan Lambrecht. 2006. "Refugee Entrepreneurship in Belgium: Potential and Practice." *International Entrepreneurship and Management Journal* 2 (4): 509-525.
- Wauters, Bram & Johan Lambrecht. 2008. "Barriers to Refugee Entrepreneurship in Belgium: Towards an Explanatory Model." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34 (6): 895-915.
- Yeung, Henry Wai-Chung. 2002. "Entrepreneurship in international business: an institutional perspective." *Asia Pacific Journal of Management* 19 (1): 29-61.
- Yu, Soojin, Estelle Ouellet & Angelyin Warmington. 2007. "Refugee Integration in Canada: A Survey of Empirical Evidence and Existing Services." *Refuge* 24 (2): 17-34.

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

Uršula Lipovec Čebtron

Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts – University of Ljubljana
ursula.lipovec@gmail.com

Lea Bombač

Department of Perinatology, Division of Gynecology – University Medical Centre Ljubljana
bombac.lea@gmail.com

Pregnant Women on the Move and the Response of the Slovenian Health System to Their Needs

In the article we present our research on health care provided to female asylum seekers in Slovenia, and more specifically, analysis of some of their experiences when searching for medical help in the field of gynecology and obstetrics. In the introduction we briefly present general aspects of female migrations and discuss the complexity of pregnant migrants/refugees through a broader context, describing some crucial aspects of their health issues related to pregnancy. We then show how in the context of Slovene health care system their vulnerability is emphasized through three main levels of obstacles. Through qualitative research with ten asylum seekers we demonstrate that the first level of obstacles is due to their hindered access to healthcare institutions. Despite that legislation in Slovenia secures equal health rights to the majority of pregnant asylum seekers as to nationals, these women experience many difficulties when searching for health care. In the second level no dissemination of information concerning their entitlements and use of health service is exposed. With the third level we analyse language barriers that are related to language misunderstanding and the lack of professional interpreters/intercultural mediators.

Key words: pregnant women, asylum seekers, healthcare, Slovenia, barriers

Труднице у покрету и одговор словеначког здравственог система на њихове потребе

У овом чланку представљамо наше истраживање о здравственој заштити азиланткиња у Словенији, а посебно анализу појединих њихових искустава приликом тражења медицинске помоћи из области гинекологије и акушерства. У уводном делу кратко говоримо о општим аспектима миграција жена, те разматрамо комплексну ситуацију трудних мигранткиња/избеглица у ширем контексту, уз опис појединих битних аспеката њихових здравствених питања повезаних са трудноћом. Тиме показујемо да је, у контексту словеначког здравственог система, њихова рањивост посебно наглашена на три главна нивоа препрека. На основу квалитативног истраживања са

десет тражилаца азила, показујемо да је први ниво препрека узрокован отежаним приступом здравственим установама. Упркос законодавству у Словенији, које јамчи подједнака здравствена права тражитељима азила као и држављанима Словеније, ове жене су искусиле многе потешкоће када су потраживале здравствену негу. Други ниво препрека настаје услед недостатка дисеминације информација које се тичу њихових права и коришћења здравствене службе. На трећем нивоу, долазимо до анализе језичких препрека повезаних са неспоразумима и до мањка професионалних преводилаца, односно интеркултурних медијатора.

Кључне речи: труднице, тражиоци азила/азиланти, здравствена заштита, Словенија, препреке

Introduction

On a global scale, women and girls make up half of the world's migrants (Mixed migration platform 2016), the share of female migrants/refugees¹ is constantly growing also in Europe (International Migration Report 2017, 15), where they account for one third of all asylum seekers in EU countries. However, most studies on migration are gender-neutral and utilize models based on male experiences (Dhar 2007; Chavez and Menjivar 2010): »Gender is still a factor that is not considered enough in research on migration. Women are often presented as passive victims or completely forgotten in academic writings and public discourses. Taking gender into account, understood as social and cultural ideas, performances and practices of femininity and masculinity, is crucial, because it is shaping our life possibilities and opportunities (Cranford and Hondagneu-Sotelo 2006, 106).« (Ivnik 2017, 560).

Pregnancy or even the possibility of conception is one of the factors that makes a woman's migrant experience different (Castañeda 2008, 172). Pregnancy is usually a period of increased vulnerability for migrant/refugee women, which is reflected in their reduced mobility, loss of employment, increased financial needs, all of which affects their autonomy (Castañeda 2008, 2009). Additionally, migration can significantly change women's experience of being pregnant and the outcome of pregnancy. A systematic review of 30 scientific articles showed that migrants/refugees have different perinatal health outcomes compared to nationals (Almeida et al. 2013). Previous research (Castañeda 2008, 2009; Freedman 2016; Recape 2016; Hupp Williamson 2017) has also shown that is important to take into account the complex intersection of vulnerabilities that relate to their gender, pregnancy, legal and socioeconomic status in order to fully understand the relationship between migration and perinatal outcomes:

¹ When we speak in general, we use both terms migrant as well as refugee since we do not want to reproduce the problematic dichotomy »economic migrant« vs. »refugee« that has recently been misused in xenophobic and racist anti-immigration political propaganda across Europe. However, when presenting the analysis of our research, we use the term asylum seeker since the experiences of our interlocutors in the Slovene healthcare system were shaped by the fact that they had this legal status.

“The physicians I interviewed noted that all pregnancies among non-documented migrant women must be considered high-risk, due to socioeconomic marginalization and delays in seeking prenatal care.” (Castañeda 2008, 182).

This quotation is in line with research among other categories of migrants/refugees, where several studies emphasize that perinatal, neonatal, and child mortality rates as well as incidence of stillbirth (Almeida et al 2013) have been consistently higher in foreign-born groups than in the rest of the population (Schulpen 1996; Carballo and Nerukar 2001; Almeida et al. 2013). Moreover, the literature states that there are higher levels of maternal mortality (Razum et al. 1999; Almeida et al. 2013) as well as mental health problems, e.g. postpartum depression (Stewart 2008; Almeida et al. 2013; Wittkowski et al. 2017) among pregnant migrants/refugees. Due to the afore mentioned complications, the migrant/refugee pregnancies are considered high risk by obstetricians (Scott 2004). Studies also revealed higher overall caesarean rates and higher emergency rates related to pregnancy for certain groups of migrant/refugee women (Merry et al. 2013).

One of the most important risk factors for pregnant migrants/refugees is the delayed access to antenatal care (Wolff 2008; Almeida et al. 2013). Despite the need for better access to prenatal care, studies show that pregnant migrants/refugees, even those living longer periods in a certain territory without a legalized status, come to the first examination later than other women and that many of them do not seek prenatal care until the third trimester (Castañeda 2008, 182). Similar are the findings of Doctors Without Borders that report a very high percentage (58.4%) of pregnant women across eleven different EU countries that had not accessed antenatal care (Observatory report 2017, 42). The reasons for delayed antenatal care are exclusion from the health system or limited access to health care institutions, poor information on health rights during pregnancy, lack of money for paying health services and fear of contact with administrative authorities due to the possibility of deportation (Castañeda 2008; Almeida 2013; Ivnik 2017; Doctors of the World 2014).

Since the above-mentioned research and international reports identifies limited access to health care institutions as one of the main problems pregnant migrants/refugees face across Europe, we researched some of their experiences when searching for medical help in the field of gynecology and obstetrics in Slovenia. Here previous research has shown that migrants/refugees often face cultural, linguistic, administrative, economic and other types of barriers within the healthcare system, resulting in lower quality healthcare services and unequal treatment (Brovč et al. 2009; Bofulin and Bešter 2010; Lipovec Čebtron 2010a, 2010b; Jazbinšek and Lipovec Čebtron 2016; Bombač, Lučovnik et al. 2017; Lipovec Čebtron and Pistotnik 2018b etc.). However, from this prior scientific research little is known about obstacles to healthcare faced by pregnant migrants/refugees in Slovenia.

This article is based on qualitative research conducted from May 2017 to June 2018 among ten interlocutors, who were pregnant or had recently given birth. Their age ranged from 20 to 30 years. At the time of the interview six interlocutors were asylum seekers and four were refugees with recognized international protec-

tion, and all of them described their experiences with healthcare institutions while being asylum seekers. We conducted four semi-structured interviews in different locations in Ljubljana and one focus group with six women residing in the reception centre (Asylum seeker centre). Since our interlocutors were native speakers of Arabic and Farsi, interviews and the focus group discussion were translated with the help of two interpreters/intercultural mediators. In the paper we are combining research findings with previous scientific work on health aspects of migration (Lipovec Čebren 2010a, 2011a, 2011b; Lipovec Čebren and Pistotnik 2015, 2018a, 2018b; Lipovec Čebren, Pistotnik et al. 2016, 2017; Bombač et al. 2017) and experiences during medical practice in asylum centres in Slovenia².

We argue that the vulnerability of our interlocutors is emphasized mainly due to three levels of obstacles experienced in the context of the Slovene health care system. The first level presented in the section *Hindered access to legally guaranteed health rights* we demonstrate that despite that legislation in Slovenia secures the same health rights to the majority of pregnant asylum seekers as to nationals, they experience many difficulties when searching for health care. The second level discussed in the section *Insufficient information on health rights* addresses inadequate information on asylum seekers reproductive health rights. The last level of obstacles in quality healthcare provision for asylum seekers is described in section *Language barriers* and is related to language misunderstandings and the lack of professional interpreters/intercultural mediators. For this article we focus only on obstacles experienced by a limited number of female asylum seekers³ in Slovenia, therefore it is important to stress that other asylum seekers and women with different legal statuses (such as undocumented women, women with temporary or permanent residency status in Slovenia, etc.) may encounter diverse obstacles, therefore it is not possible to generalize the experiences presented in the following pages to other refugee/migrant women in Slovenia.

Hindered access to legally guaranteed health rights

“When we were staying in the asylum seeker home before, I didn’t want to become pregnant and when we wanted to go to doctor, everyone [including employees in the Asylum centre] said there if you don’t have anything urgent you cannot go because you don’t have the possibility. But you know, I have a small baby, I really don’t want to be pregnant. Every month I’m scared. I don’t want more, I don’t want more, but we are Muslim and you can’t go to doctor and say ‘I don’t want the baby!’.” (interview with Nadia, Ljubljana, 11.9.2017)

² Co-author Lea Bombač provided medical treatment and care for asylum seekers as a medical doctor carried out in the EU funded project “8 NGOs for migrants / refugees’ health and 11 countries” from August 2016 till April 2017.

³ In general, numbers of female asylum seekers are much lower to those of men in Slovenia: in the period of last three years (2015-2017) from 3061 persons requested international protection in Slovenia, only 407 (13%) were females (Ministrstvo za notranje zadeve RS 2018).

Researcher: “Do you remember what month of pregnancy you finally visited doctor (gynaecologist, op. a.) for the first time?”

Miriam: “At 6 months. I was asking the nurse [in the Asylum centre] to go to gynaecologist for 2 months.” (interview with Miriam, Ljubljana, 16. 9. 2017)

Nadia’s and Miriam’s experiences in the asylum centre show that they were unable to access legally guaranteed health rights. According to Slovene legislation asylum seekers have the right to “emergency health care”⁴ which includes antenatal, perinatal, and postnatal care, meaning free access to “contraceptives, abortion and medical care during pregnancy and at birth” (Article 84, International protection law 2017). Besides this, pregnant asylum seekers are regarded as “vulnerable persons with special needs”⁵ for whom medical or other assistance is guaranteed (Article 21, International protection law 2017).

Previous research (Bofulin and Bešter 2010; Lipovec Čebtron and Pistotnik 2015, 2018a, 2018b etc.) has similar findings, showing that legal provisions are not always recognized in the practice – not only in the cases of asylum seekers, but also in cases of other migrants/refugees, especially those with uncertain legal status. Moreover, the country report for Slovenia (MIPEX Health Strand) emphasizes that legally guaranteed health rights for migrant/refugee women are “generally not known, recognized or respected in practice” (MIPEX 2015, 12). This is also clear from Nadia’s experience cited above. Nadia came to Slovenia with her husband and two small children, one of them was born in Turkey on her way toward EU: “When I was pregnant 9 month I go only one time to doctor [in Turkey] and when I had baby [delivery] they don’t give me any medicine. I had down this [perineal tear] they don’t give me any medicine for pain. I’m really crying and crying. I was really in pain. When you have this without painkiller it’s like giving another birth. I stayed in hospital just one day.” After her arrival to Slovenia she felt exhausted because of her long and hard journey to the EU, the constant care for two small children, inappropriate living conditions in the asylum centre, and the uncertain future due to unclear result of their asylum application in Slovenia. In the interview she also emphasized that she was highly motivated to enrol in translation studies and to put her interpreting skills to good use in a new setting. In this situation she claimed that she

⁴ As defined in the Article 84 of International protection law, emergency treatment include “maintaining vital functions, stopping serious bleeding or preventing bleeding to death; prevention of sudden deterioration of the health condition that could cause permanent damage to individual organs or life functions; treatment of shock; treatment of chronic diseases and conditions, the neglect of which would directly and within a short period of time cause invalidity, other permanent damage to health, or death; treatment of high temperature conditions and preventing the spread of infection that could lead to a septic condition; treating and preventing poisoning; treatment of broken bones or sprains and other damages that require urgent medical attendance; medicines from the positive list in accordance with the list of mutually replaceable medication prescribed for the treatment of certain diseases or conditions” (Article 84, International protection law 2017).

⁵ Under the category of “vulnerable persons” the law (International protection law 2017) foresees children, unaccompanied children, the elderly, pregnant woman, single parents with children, and victims of rape, torture or other forms of psychological, physical or sexual violence

desperately needed contraceptives, since she was unwilling to consider the possibility for having another baby. By the previously mentioned law on international protection she was guaranteed contraceptives, however employees and other asylum seekers in asylum centre wrongly interpreted legal provisions saying that her need for contraceptives cannot be regarded as emergency care and therefore she is not entitled to “go to the doctor”. As a result, Nadia became pregnant and just recently gave birth to her third child.

Similar obstacles to legally guaranteed health rights are encountered by other asylum seekers for whom the access to healthcare is hindered by employees of asylum centres. In the event of illness and with a valid asylum seeker identity card, the asylum seeker has a right to receive treatment in the nearest health centre. However, research (Palaić and Jazbinšek 2009; MIPEX 2015; Bombač et al. 2017) shows that access to health care depends on arbitrary decision of employees, including persons without medical education, working in asylum centres⁶ about when and to whom treatment should be given. In this context even legally guaranteed access to an ambulance (or other emergency transportation) in cases of emergency can be difficult to access:

“Once I had strong pain in my belly before I gave birth and thought I had appendicitis. I was on the floor and I was screaming. Nurse came and gave me Urbana bus card and said I can go to doctor. 10 days after I gave birth I was operated on for appendicitis. When I was 9 months pregnant I was bleeding. My husband started screaming on the corridor, so they called an ambulance but it took them one hour to come! The water was coming out of me; I wanted to give birth.” (interview with Lisa, Ljubljana, 16. 9. 2017)

The right to emergency care is often further limited in healthcare institutions. Even though emergency care should by law⁷ be given to anyone in need, without additional requirements, this universal right is violated by different administrative and structural obstacles⁸ preventing the possibility for many mi-

⁶ Besides the Asylum centre in Ljubljana (in Vič and on Kotnikova street) there is also a structure for the accommodation of asylum seekers in the town of Logatec.

⁷ As per the Health Care and Health Insurance Act (Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju, ZZVZZ), everyone, regardless of his or her health insurance status, can receive urgent medical treatment. Article No. 7 of this Act provides the possibility of access to urgent treatment for various groups of people (people of unknown residence, foreigners from the states that have not signed a bilateral treaty with Slovenia, as well as all foreigners and citizens of Slovenia with permanent residence abroad, etc.); in addition, it provides that the Republic of Slovenia must assure financial means directly from the state budget intended for urgent treatment of those, who are temporarily staying or travelling through Slovenia and are unable to cover the costs of medical treatment. The Article also mentions other persons who are not included in the compulsory health insurance system and are not insured by a foreign health insurance provider/agency.

⁸ It is a common practice in various health institutions to ask migrants/refugees to present a health card (which only those with health insurance have) and/or personal documents. If they do not have such documents, they may be denied treatment, even in urgent cases. The decision as to whether they will receive treatment depends on a clinical judgement by health workers based on

grants/refugees from exercising this right (Bofulin and Bešter 2010; Lipovec Čebtron 2010a, 2010b; NIPH2014; MIPEX 2015).

The obstacles described above often have many negative consequences for the migrants'/refugees' health (Palaić and Jazbinšek 2009; MIPEX 2015; Bombač et al. 2017). Moreover, in cases of pregnant women the barriers mentioned above are sometimes the reason for late access to antenatal care, as was Miriam's experience cited at the beginning of this chapter. Similar to Miriam's case, reports show that other pregnant migrants/refugees also come to the first examination later than nationals; many only in the last third trimester (Observatory report 2017: 42; see also Castañeda 2008; Almeida et al 2013). Miriam was already pregnant at the start of her travels from Iran to Slovenia, which took her 3 and a half months. During this entire period she did not have a single gynecological examination:

Researcher: "Did you see any doctor when you were pregnant?"

Miriam: "When I was on the boat from Turkey to Greece I visited a doctor and he gave me a pill against sickness. It was in the ship from a Greek island to Athens." ...

Researcher: "Did any doctor made any tests on the way?"

Miriam: "No. I just told the doctor that I'm pregnant." (interview with Miriam, Ljubljana, 16. 9. 2017)

At the border between Austria and Slovenia she and her husband were stopped by Austrian police and sent back to Slovenia where they decided to apply for asylum. When Miriam arrived at the asylum centre in Ljubljana she was accommodated with three other families

"in a small room, 12 m², 3 double beds, just mattresses. At first check-up before applying for asylum I told to doctor I'm pregnant. I was all the time crying, so I went with translator, my friend, to the doctor and I wrote letter and sent it to head of the Asylum home and so we got a separate room."

She was trying to take care of her health by herself:

"I knew from Iran that a pregnant woman has to take folic acid, I took them from Iran but lost them on the way. I got in contact with N. [volunteer] in 2015. She helped me to get vitamins."

At the same time Miriam tried to get the appointment with the gynaecologist:

Miriam: "I went to a nurse [employed at the Asylum centre] to tell about the pregnancy, but she said that in Slovenia it's not like this that

their criteria for what constitutes 'urgent'. Since the emergency care is covered by the Ministry of Health budget, medical staff need to provide a range of different documents justifying the costs for services provided. In case treatment is regarded as non-urgent, uninsured patients must pay for the service out of pocket.

you immediately go to check with gynaecologist and I have to wait because it's too early to go."

Researcher: "But when you asked a nurse to go to the gynaecologist you were 6 months pregnant?"

Miriam: "Five months and half." (interview with Miriam, Ljubljana, 16. 9. 2017)

Insuficient information on health rights

Besides hindered or limited access to health care institutions, poor information on health rights during pregnancy is among the reasons for delayed antenatal care. However, lack of information on healthcare entitlements, organization of the healthcare system, and use of health service can be seen as general problem among migrants/refugees with different legal statuses (Bofulin in Bešter 2010, 272): "Lack of information about entitlements is a serious barrier to exercising them: people who do not know their rights cannot claim them. ... This situation is made worse when legislation is complex and changes rapidly. There is no systematic dissemination of information concerning entitlements and use of health service for the migrant population. ... However, since the information is difficult to find, access to it depends on personal initiative and motivation." (MIPEX 2015: 17).

Similar conclusions are found in a quantitative research on health of migrant/refugee women with various legal statuses in Slovenia (Kulovec 2012). The research demonstrates that almost one fifth of the surveyed migrants/refugees (18.5% out of 63) did not receive any information about their health rights (Kulovec 2012, 31). Accurate information on the health system is even more difficult to obtain in cases of asylum seekers, as demonstrated by notes from a focus group in the Asylum centre: "They were highly motivated to talk about their experiences with giving birth and had many questions on reproductive rights and how to solve different gynaecological and other medical problems ... All women had little or no information on contraception, they did not know how to get it, what forms of contraception are available in Slovenia and what kind of contraception is available free of charge. Most of them were not informed that they can get free condoms from a social worker who works in the asylum centre, in the same department as they were located" (notes from the focus group in the Asylum centre, 18. 10. 2017).

The fact that pregnant asylum seekers were unfamiliar with their reproductive rights could be the result of different factors (social isolation, dissimilarity of healthcare systems in different countries, different legal and social statuses, education etc.) (Bofulin in Bešter 2010 etc.), including linguistic barriers, which numerous migrants/refugees who do not speak the Slovene language experience when searching for information on healthcare.

Language barriers

“When I arrive [at the maternity hospital] I am ... really, really scared, scared. I don’t know the language, no translator in the hospital. Yes. The nurse is kind, she smiling, but she talk, talk and I don’t understand... nothing! They take my hair, shave [shaving of the pubic hair before delivery]. I am crying. I am in shame and don’t know what they are doing. Then they give me this... for the bottom [an enema]. I am crying all the time. Then the baby is born quickly and everything is ok. Yes.” (interview with Sonia, Ljubljana, 2. 4. 2018)

Tania gave birth in Slovenia. When asked what her birth experience was like, she answered:

“Nothing good. ... I feel pain, I ask the doctor for caesarean section, doctor said ‘No. No.’ I do not know why. I say, I want. And doctor: ‘No, no.’ I do not understand why not. They gave 2 tablets at midnight. At 14 o'clock very painful. Then injection, then with a needle [artificial rupture of membranes]. Then 20 hours, of pain, pain.” (interview with Tania, Ljubljana, 18. 10. 2017).

The interview shows that she did not understand the procedure inducing labour and could not get information on why the physician refused to do caesarean section. She felt maltreated as a result, and thought that this was because she was a refugee. Due to language problems, she was deprived of the right to autonomously decide on the course of childbirth, methods of pain relief during labour, and agree or disagree with medical procedures utilized.

Previous research (Gosenca 2017; Kocijančič Pokorn 2018; Milavec Kapun et al. 2017; Rotar Pavlič et al. 2017) has shown that healthcare workers in Slovenia encounter many language barriers which hinder them in providing high quality healthcare for non-Slovene population, while migrants/refugees experience several difficulties when searching for medical help. The consequences of language barriers are multiple: from avoiding or delaying the visit to the doctor, to numerous misunderstandings, unsatisfactory⁹ or even traumatic experiences in medical settings as in Sonia’s and Tania’s case. All of this can lead to inadequate access to quality healthcare services and insufficient healthcare treatment, posing a risk to patients’ safety.

A nation-wide survey of healthcare workers in Slovenia (n= 564 healthcare workers, incl. physicians, dentists, nurses) on communication between healthcare workers in the healthcare system and non-Slovene speaking patients has shown that language diversity poses a great challenge to personnel to ensure quality healthcare

⁹ The language barriers can also lead to ridiculous misunderstandings. Since the documentation that migrants/refugees must fulfil during their medical procedures are usually available only in Slovene language, one of our interlocutors told us that her friend signed a document that she could not understand because she did not read Slovene. As a consequence, the room where she delivered was – against her will - full of students of medicine (notes from the focus group in Asylum centre, Ljubljana, 18. 10. 2017).

(Kocijančič Pokorn 2018; Mikolič Južnič 2018). The results of this survey have shown that 94% of respondents have contacts with foreign-speaking patients in their work, and that the most challenging encounters are those with Albanian-speaking patients and with patients who speak Arab, Chinese, Russian, Roma, Bulgarian and other languages (ibid). The same survey also shows that communication problems arise in various medical fields, and that they are most common in emergency services, family medicine, paediatrics, gynaecology and obstetrics¹⁰. Moreover, health problems or diagnoses that are most frequent among users who do not speak Slovene fell, according to the respondents, in the following categories: first, antenatal, perinatal and post-natal care; second, injuries; third, psychiatric problems; fourth, gastrointestinal problems; fifth, respiratory infections etc. (Mikolič Južnič 2018).

The results of this survey and our qualitative research reveal that healthcare workers as well as patients are left alone to face multiple language misunderstandings. Unlike in some other countries of European Union¹¹, the Slovene healthcare system doesn't have professional interpreting service available in healthcare institutions. Although many professional interpreters exist, they lack the training for interpreting in healthcare setting, are often difficult to reach and their services are too expensive for an average patient (Lipovec Čebon et al. 2018a). This problem was addressed also in the MIPEX Country Report for Slovenia:

“Even though the Patient Rights Act (ZpacP) includes the patient's right to understand the procedure, to be informed and not to be discriminated against, in practice there is a great lack of systematic solutions (national or regional policy) regarding the availability of interpretation services.” (MIPEX 2015, 19).

In the absence of available interpreters, some of our interlocutors decided to solve this problem by themselves: they found a friend or relative who could step in the role of an ad-hoc interpreter or try to resolve their communication problems by enrolling in the courses of Slovene or English. However, as previous research has shown (Kocijančič Pokorn 2018) ad-hoc interpreters and basic language skills are temporary and provisional solution, since they cannot guarantee accurate communication and cannot replace professional interpreter or intercultural mediator.

In conclusion, we present a description of Ana's experience. She outlines several of barriers in searching for healthcare in Slovenia described above, while opening other problems (criminalization of migrants/refugees, illegal conduct and humiliating attitude by authorities) that many women on the move face (Wilson 2011; Freedman 2016; Heidari and García Moreno 2016; Van der Zee, 2016; Amnesty International, 2016). The following fragment from the conversation with her

¹⁰ In the survey, the respondents were asked to indicate medical fields where they encounter most problems in communication with non-Slovene-speaking patients. Twelve medical fields were provided on the list and the respondents were able to add additional ones if they wanted. Most respondents (67%) selected emergency services (and 27% emergency transportation related services). The second most frequently selected medical field was family medicine (56%), followed by paediatrics (34%), gynaecology (28%) and obstetrics (24%).

¹¹ For instance, in Italy, Germany or Switzerland (Gosenca 2017).

show how pregnant refugees'/migrants' experiences are shaped by a complex intersection of vulnerabilities that are related to their legal status, gender, and pregnancy on one hand, and to increasingly restrictive EU immigration policies that are pushing female refugees into situations in which they are at great risk, including health risk:

“Before her arrival in Slovenia, she stayed in Greece for six months, where she became pregnant, but she suffered a miscarriage. She went to the hospital where no one examined her after the miscarriage and when being discharged from the hospital, the translator interpreted doctor’s words as that she could not become pregnant for another 6 months, therefore she relied on this information and did not use any contraception. However, she became pregnant few weeks later. With her husband she headed towards the north and she had to walk through the forests and mountains. When she reached Slovenia she was arrested by the police and taken into prison. The police in the prison said that she had to remove her clothes, the same thing happened to her at the police station where she had to stand completely naked in front of several police women. She had severe abdominal pain and was continuously asking the police in the prison for a doctor. Despite her pregnancy only once a doctor, who wasn’t a gynaecologist examined her. She asked for a translator, but was not allowed to get one. She cried every day in the prison, she did not know where her husband was” (notes from the interview with Ana, Ljubljana, 18.10.2017).

Conclusion

Over the 20th century childbirth had little to do with women’s autonomy. In maternity hospitals with a traditional orientation, women needed to strictly follow the procedures determined by medical personnel, their bodies were disciplined, their possibility to decide over the course of the delivery were minimal. In this context of the medicalization of childbirth, the dominant conviction was that pregnancy and childbirth should be supervised both medically and legally, while “it has become unacceptable for people to decide about these – now medical matters – themselves” (Prosen et al. 2013, 256). In the last decades this approach has been widely criticized, particularly in the aspect of control over pregnant woman’s body (ibid.) and new trends, involving de-medicalization and humanization of childbirth, are now taking place in majority of maternity hospitals in Slovenia.

However, it seems that these trends are leaving behind asylum seekers and other migrant/refugee women who do not speak Slovene language and are not informed about their healthcare entitlements, which are in many cases hindered or limited. As we show in the article, these different levels of obstacles are largely a consequence of a healthcare system that is not adjusted or prepared to guarantee quality healthcare for these women. This does not mean that all migrants/refugees experience unequal medical treatment or that their childbirths are always records of discrimination and exclusion. However, the conversation with our interlocutors and previous research reveal that legally secured health rights do not guarantee full ac-

cess to those rights in medical practice, where information is lacking and sensitivity to language differences is entirely overlooked. Therefore, the healthcare system in Slovenia appears to be aimed at the Slovene population, with few exceptions. Similar are the findings from the MIPEX Country Reports: “policies are exclusively focused on standardizing diagnostic procedures and treatment methods. There is no development of treatments for health problems specific to certain migrant groups, no adaptation of standard treatments for routine health problems in order to better serve migrant communities, and no use of complementary and alternative 'non-Western' treatments for physical and mental health problems.” (MIPEX 2015, 20).

Nevertheless, recent developments in this field indicate some positive trends and possible changes in the future, although the initiatives are usually short-lived and are not aimed at systemic changes in the healthcare system. Firstly, there are some project-based initiatives trying to implement interpreters/intercultural mediators in the medical settings¹². Secondly, there is a growing recognition of the importance of sensitivity to language, cultural dimensions of healthcare among healthcare workers (Bombač et al 2017). As a result, different trainings in view of creating more migrant-sensitive healthcare services have been recently organized (Kocijančič Pokorn and Lipovec Čebren 2018). However, these are only first fragile steps towards a more inclusive healthcare that remain mainly exceptions in Slovene healthcare system.

References

- Almeida Ligia, Jose Caldas Jose, Diogo Ayres-de-Campos, Dora Salcedo-Barrientos and Sonia Dias. 2013. „Maternal Healthcare in Migrants: A Systematic Review.” *Maternal and Child Health Journal* 17(8): 1346-1354.
- Amnesty International. 2016. „Female refugees face physical assault, exploitation and sexual harassment on their journey through Europe.” <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2016/01/female-refugees-face-physical-assault-exploitation-and-sexual-harassment-on-their-journey-through-europe/> (Accessed 17. April 2018).
- Bofulin, Martina and Romana Bešter. 2010. „Enako zdravstvo za vse?: Imigranti v slovenskem zdravstvenem sistemu.” In *Državljeni tretjih držav ali tretje-razredni državljani?: Integracija državljanov tretjih držav v Sloveniji*, eds. Mojca Medvešek and Romana Bešter, 270–311. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

¹² For instance, in the framework of the project Together for Health (NIPH 2014) led by National Institute for Health, a pilot programme for an intercultural mediation for Albanian-speaking women was carried at the Health promotion centre in the Community health centre Celje in 2015. In the last years three intercultural mediators were made available for Arab and Farsi speaking asylum seekers in Ljubljana - mediators are collaborating in the project held by National Institute for Health and International organisation for migration.

- Bombač, Lea, Uršula Lipovec Čebtron, Sara Pistotnik, Andrea Turk Šverko, Andrej Trojar, Simona Repar Bornšek, Nina Sodja, Aida Hadžiahmetović, Helena Liberšar and Erika Zelko. 2017. „Zdravstvena obravnava prosilcev in prosilk za mednarodno zaščito v Sloveniji.” *Družinska medicina Supplement 2017* 15(6): 28-36.
- Bombač Lea, Miha Lučovnik, Tanja Premru-Sršen. 2017. „Perinatal care for refugees and asylum seekers in the South East European region.” Paper presented at *World congress of perinatal medicine 2017*, Belgrade, 28 October.
- Brovč, Majda, Janja Ahčin, Marinka Šlajpah and Danica Rotar Pavlič. 2009. „Ekonomske imigranti v Sloveniji in njihova stališča o boleznih – kvalitativna raziskava”. *Zdravstveno varstvo* 48 (1): 26–32.
- Carballo Manuel and Nerukar Aditi. 2001. „Migration, Refugees, and Health Risks.” *Emergent Infectious Diseases* 7(3 Suppl): 556–560.
- Castañeda, Heide. 2008. „Illegal Migration, Gender and Health Care: Perspectives from Germany and the United States.” In *Gender and Illegal Migration in Global and Historical Perspective*, eds. Marlou J. Schrover, Joanne van der Leun, Leo Lucassen and Chris Quispel, 171-188. Amsterdam: IMISCOE/Amsterdam University Press.
- Castañeda, Heide. 2009. „Illegality as risk factor: A survey of unauthorized migrant patients in a Berlin clinic.” *Social Science & Medicine* 68: 1552–1560.
- Chavez, Lilian and Cecilia Menjivar. 2010. „Children without borders: A mapping of the literature on unaccompanied migrant children to the United States.” *Migraciones Internacionales* 5(3): 71–111.
- Dhar, Ruby. 2007. *Women and International Migration: A Cross-cultural Analysis*. Guildford: CRONEM.
- Doctors of the world. 2014. „Access to Healthcare in a Europe in a Time of Crisis 2014: Focus on Women and Children.” http://issuu.com/dotw/docs/mdm_2014_eu_report_access_to_care (Accessed 20. March 2018).
- Eurostat. 2018. „Eurostat Statistics Explained. Asylum Statistics.” https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics#undefined (Accessed 3 October 2018).
- Freedman, Jane. 2016. „Sexual and gender-based violence against refugee women: a hidden aspect of the refugee crisis.” *Reproductive Health Matters* 24: 18–26.
- Gosenca, Karmen. 2017. „Medkulturna mediacija: priložnost za boljšo zdravstveno oskrbo : magistrsko delo.” MA thesis, Filozofska Fakulteta, Univerza v Ljubljani.

- Health Care and Health Insurance Act (Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju -ZZVZZ-UPB3). 2006. „Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju (uradno prečiščeno besedilo).” *Uradni list RS*, 72/2006. <http://www.uradni-list.si/1/index?edition=200672> \l "!\Uradni-list-RS-st-72-2006-z-dne-11-7-2006 (Accessed 1. September 2018).
- Heidari, Shirin and García Moreno Claudia. 2016. „Gender based violence: a barrier to sexual and Reproductive Health and Rights.” *Reproductive Health Matters* 24: 1–4.
- Hupp Williamson, Sarah. 2017. „Globalization as a Racial Project: Implications for Human Trafficking.” *Journal of International Women’s Studies* 18(2): 74–88.
- International protection law (Zakon o mednarodni zaščiti) (ZMZ-1). 2017. *Uradni list RS*, št. 16/17 – uradno prečiščeno besedilo. „Pravilnik o pravicah prosilcev za mednarodno zaščito. *Uradni list RS* 2017; 67/08, 40/10, 68/11.
- International migration report 2017. „International migration report. Highlights.” New York: United Nations. http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf (Accessed 1. October 2018).
- Ivnik, Tina. 2017. „Women in migration: Some notes from the west Balkan route.” *Glasnik Etnografskog Instituta SANU* 65 (3): 559-572.
- Jazbinšek, Simona and Tina Palaić. 2009. „Zdravje – človekova pravica? Prosilke in prosilci za mednarodno zaščito.” *Časopis za kritiko znanosti* 37 (238): 154–162.
- Jazbinšek, Simona and Uršula Lipovec Čebren. 2016. „Focus group report – Slovenia.” Unpublished report of the project Access to health care Services, Supporting Member States to respond to the health needs of asylum seekers and refugees.
- Kocijančič Pokorn, Nike. 2018. „Reševanje jezikovnih zaprek v slovenskem zdravstvu: analiza stanja.” In *Večjezično zdravje: Komunikacijske strategije in večkulturni stiki s tujezičnimi bolniki v slovenskem zdravstvenem sistemu*, eds. Nike Kocijančič Pokorn and Uršula Lipovec Čebren. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (in print).
- Kocijančič Pokorn, Nike and Uršula Lipovec Čebren, ed. 2018. *Večjezično zdravje: Komunikacijske strategije in večkulturni stiki s tujezičnimi bolniki v slovenskem zdravstvenem sistemu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (in print).
- Kulovec, Judita. 2012. „Zdravje imigrantk v Sloveniji.” B.A. thesis. Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

- Lipovec Čebtron, Uršula. 2010a. „Slepa pega evropskega zdravstva: Analiza nekaterih vidikov zdravja migrantov. In *Migranti v Sloveniji. Med integracijo in alienacijo*, eds. Karmen Medica, Goran Lukič, Milan Bufon, 57-81. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.
- Lipovec Čebtron, Uršula. 2010b. „The Construction of a Health Uninsured: People without Medical Citizenship as Seen by Some Slovene Health Workers.” *Studia ethnologica croatica* 22(1): 187–212.
- Lipovec Čebtron, Uršula. 2011a. „Izbrisani prebivalci brez zdravstvenega državljanstva: medicinskoantropološka študija. PhD dis., Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Lipovec Čebtron, Uršula. 2011b. „Reformiranje zdravstvenega sistema Slovenije: med ‘lustracijskimi’ in ‘jugonostalgičnimi’ težnjami.” *Etnolog* 21: 179–201.
- Lipovec Čebtron, Uršula and Sara Pistotnik. 2015. „Iluzija o univerzalnem dostopu do zdravstvenega zavarovanja: Nedržavljeni, prekarni, revni kot zdravstveno nezavarovani prebivalci.” *Etnolog* 25: 89–111.
- Lipovec Čebtron, Uršula and Sara Pistotnik. 2018a. „Migrants/refugees in Slovene Healthcare - Many Open Questions and Some Possible Answers.” In *Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe*, eds. Marijeta Rajković Iveta, Petra Kelemen, Drago Župarić-Iljić. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu (in print).
- Lipovec Čebtron, Uršula in Sara Pistotnik. 2018b. „(Im)Mobile Populations and Health Rights: Accessing the Healthcare System in Slovenia.” In *Health and Care (Im)Mobilities*. eds. Cecilia Vindriola-Padros, Ginger A. Johnson and Anne E. Pfister, 53-73. New York in Oxford: Berghahn.
- Lipovec Čebtron, Uršula, Marjeta Keršič Svetel, Sara Pistotnik. 2016. „Zdravstveno marginalizirane – »ranljive« skupine: Ovire v dostopu do sistema zdravstvenega varstva in v njem.” In *Ocena potreb uporabnikov in izvajalcev preventivnih programov za odrasle: Ključni izsledki kvalitativnih raziskav in stališča strokovnih delovnih skupin*, ed. Jerneja Farkaš Lainščak, 14–25. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje.
- Lipovec Čebtron, Uršula, Sara Pistotnik, Simona Jazbinšek, Jerneja Farkaš Lainščak. 2017. „Evaluation of the Implementation of Intercultural Mediation in Preventive Healthcare Programs in Slovenia.” *Public Health. Panorama* 2 (1): 114–119.
- Merry, Lisa, Rhonda Small, Beatrice Blondel, Anita Gagnon. 2013. „International migration and caesarean birth: a systematic review and meta-analysis.” *BMC Pregnancy Childbirth* 13: 27. <https://bmcpregnancychildbirth.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-2393-13-27> (Accessed 16 October 2018).

- Mikolič Južnič, Tamara. 2018. „Kdo dela z uporabniki zdravstvenega sistema, ki ne govorijo Slovensko?” In *Večjezično zdravje: Komunikacijske strategije in večkulturni stiki s tujjezičnimi bolniki v slovenskem zdravstvenem sistemu*, eds. Nike Kocijančič Pokorn and Uršula Lipovec Čebtron. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (in print).
- Ministrstvo za notranje zadeve RS. 2018. http://www.mnz.gov.si/si/mnz_za_vas/tujci_v_sloveniji/statistika/ (Accessed 12. March 2018)
- Milavec Kapun, Marija, Danica Rotar-Pavlič, Uršula Lipovec Čebtron, Nike Kocijančič-Pokorn, Sara Pistotnik Nataša Hirci, Ajda Jelenc, Erika Zelko. 2017. „Strategije premagovanja jezikovnih ovir med medicinskimi sestrami.” In *Medicinske sestre in babice - ključne za zdravstveni sistem*, eds. Suzana Majcen Dvrošak, Tamara Štemberger Kolnik, Andreja Kvas, 564-573. Ljubljana: Zbornica zdravstvene in babiške nege Slovenije - Zveza strokovnih društev medicinskih sester, babic in zdravstvenih tehnikov Slovenije, Nacionalni center za strokovni, karierni in osebostni razvoj medicinskih sester in babic.
- MIPEX. 2015. „MIPEX—Country Report for EQUI-HEALTH.” Brussels: International Organisation for Migration. <http://www.mipex.eu/> (Accessed 10 January 2018).
- Mixed Migration Platform. 2016. „Women and girls on the move: A gender analysis of mixed migration from the Middle East to Europe”. https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/20161215_MMP_Briefing%20Paper_Women%27s%20migration%20to%20the%20EU_December%202016.pdf (Accessed 12. January 2018)
- NIPH. 2014. „Skupaj za zdravje.” Ljubljana: National Institute of Public Health. <http://www.skupajzazdravje.si/projekt> (Accessed 11. October 2018).
- Observatory report. 2017. „Falling through the Cracks: The Failure of Universal Healthcare Coverage in Europe.” <https://mdmeuroblog.files.wordpress.com/2014/01/observatory-report-2017-web-version.pdf> (Accessed 1. March 2018).
- Prosen, Mirko and Marina Tavčar Kranjc. 2013. „Sociological Conceptualization of the Medicalization of Pregnancy and Childbirth: The Implications in Slovenia.” *Revija za sociologiju* 43(3): 251-272.
- Razum, Oliver, Albrecht Jahn, Maria Blettner and Pitt Reitmaier. 1999. „Trends in maternal mortality ratio among women of German and non-German nationality in West Germany, 1980–1996.” *International Journal of Epidemiology* 28(5): 919-24.
- Recape, Judith, Claudia Schoenborn, Mouctar Sow, Sophie Alexander and Myriam De Spiegelaere. 2016. „Are all immigrant mothers really at risk of low birth weight and perinatal mortality? The crucial role of socio-economic

- status.” *BMC Pregnancy Childbirth* 2016: 16-75. <https://bmcpregnancychildbirth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12884-016-0860-9>. (Accessed 20 April 2018).
- Rotar-Pavlič, Danica, Uršula Lipovec Čebtron, Nike Kocijančič-Pokorn, Sara Pistotnik, Marija Milavec Kapun, Nataša Hirci, Ajda Jelenc, Erika Zelko. 2017. „Jezikovne ovire in kako jih presegrati.” *Družinska medicina, Supplement* 15(2): 12-15.
- Schulpen, Tom. 1996. „Migration and child health: The Dutch experience.” *European Journal of Pediatrics* 155(5): 351-356.
- Scott, Penelope. 2004. „Undocumented Migrants in Germany and Britain: The Human “Rights” and “Wrongs” Regarding Access to Health Care.” <http://www.sociology.org/ejs-archives/2004/tier2/scott.html> (Accessed 2. May 2018).
- Stewart, Donna, Anita Gagnon, Jean-Francosi Saucier, Olive Wahoush and Geoffrey Dougherty. 2008. „Postpartum depression symptoms in newcomers.” *Canadian Journal of Psychiatry* 53: 121–124.
- Van der Zee, Renate. 2016. „Life as a female refugee: 'You don't know who to trust'.” <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2016/02/life-female-refugee-don-trust-160210092005932.html>. (Accessed 16. April 2018).
- Wilson, Anne. 2011. „Trafficking risks for refugees.” <http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=humtraffconf3> (Accessed 8. April 2018).
- Wittkowski, Anja, Sonia Patel, John Fox. 2017. „The Experience of Postnatal Depression in Immigrant Mothers Living in Western Countries: A Meta-Synthesis.” *Clinical Psychology and Psychotherapy* 24(2): 411-427.
- Wolff, Hans, Manuella Epiney, Ana P Lourenco, Michael C Costanza, Jacqueline Delieutraz-Marchand, Nicole Andreoli, Jean-Bernard Dubuisson, Jean-Michel Gaspoz and Irion Olivier. 2007. „Undocumented migrants lack access to pregnancy care and prevention.” *BMC Public Health* 8: 93 <https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-2458-8-93> (Accessed 20 April 2018).

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

Миграцијске теме и истраживачка мобилност. О темату „Истраживање миграција“

Миграцијске теме, проблеми и дилеме присутни су свакодневно и свуда. Логично, јер се живи у свету миграција – ритмичности, турбулентности и парадокса. Данас проблематизовати миграције значи проучавати нестабилне стварности и друштвене тензије. Све је то разлог да се заталасају истраживачки пориви, збију научни редови у академској циркулацији и уздрмају дискурзивна поља. Године 2014. у оквиру прве и друге свеске *Гласника* објављено је осам радова о миграцијама. У право време започет је темат „Истраживање миграција“ као трећа свеска *Гласника Етнографског института* од 2015. године. До сада (закључно са 2018. годином) објављено је педесет три научних радова еминентних ауторки и аутора из земље и иностранства и већи број прилога (критика, хроника, приказа и ауторизованих дискусија). Тим који је радио на реализацији сачињавали су до сада: уреднице темата – Јадранка Ђорђевић Црнобрња, Марта Стојић Митровић, Мирослава Лукић Крстановић и Петко Христов, уредник *Гласника* Срђан Радовић и главна и одговорна уредница *Гласника* Драгана Радојичић.

Овом издавачком програму претходило је низ иницијатива и активности које су окупиле стручњаке за миграцијске студије (из области антропологије, социологије, демографије, географије, политикологије и др.). Све се одвијало у правцу консолидовања истраживања, представљања разноврсних теоријско – методолошких приступа, устаљивања интра- и интердисциплинарних сарадњи, репрезентовања и утилитарности научних резултата као значајних смерница за домаће и интернационалне увиде. Очито да до сада појединачни ангажмани научница и научника у разним стратешким и академским телима нису оставили довољно гласности, па тиме ни видљиве меродавности са недовољно упита –шта се дешава са проучавањем миграција у научној заједници. А резултати су се низали –конференције, публикације, дискусије и предавања. Један од корака био је окупљање људи који се баве проучавањем миграција. Током 2013. године у Етнографском институту САНУ одржавали су се радни састанци, разговори, представљала истраживачка искуства, путем друштвених мрежа преносиле информације, размишљало о будућим сарадњама и, што је најважније, успостављала динамична комуникација, неопходна да се истраживачице и истраживачи не осећају усамљенима у свом раду и да се међусобно повезују.¹

¹ Тим састанцима углавном су присуствовале: Марта Стојић Митровић, Биљана Сикимић, Јадранка Ђорђевић Црнобрња, Сања Златановић, Младена Прелић, Мирјана Павловић, Мирјана Бобић, Ивана Вучина Симовић, Ана Јовановић, Драгана Антонијевић, Биљана Ђорђевић и др.

Следећи корак било је одржавање округлог стола у организацији Етнографског института САНУ „Научно истраживање миграција у Србији – проблеми и иницијативе“, 2014. године. У Српској академији наука и уметности одржан је научни скуп, који је окупио тридесет учесника и већи број заинтересованих стручњака, академика, студената и активиста невладиних организација (иако позваних представника из државне администрације није било). Овај скуп је показао изузетну мобилисаност и интересовања за проучавање миграција у оквиру хуманистичких и друштвених дисциплина, превазилажење граница дисциплина, указивање на проблеме и препреке у истраживањима, а све у виду институционализације и олакшавања укључивања у европске програме (Мороквашић, 2016, 589). С друге стране, на скупу је наглашено да сарадња и континуирани рад не подразумевају само добру вољу и стручност, већ зависе од низа фактора који диктирају и постављају своје услове и спровођење – државне политике, административне логистике, финансије и др. (Лукић Крстановић, 2015, 509). Уместо да резултати скупа буду презентовани у виду зборника радова, дошло се на идеју да се покрене темат као трећа свеска *Гласника Етнографског института*. Констатујем да је покретање темата о миграцијама заиста подухват (зборници и монографије обично заокружују тематски простор и време) континуираног праћења феномена миграција, посматраног и посматрајућег складиштења научног рада као важног документа разумевања појава у одређеним временима². Увек присутна кључна питања – ко, где, како и зашто дају универзални тон расветљавању феномена миграција, али указују и на разлике у приступима и изборима аспеката, не представљајући константу (Ђорђевић Црнобрња 2014, 11).

Изузимајући постојећа одређења према дисциплинама, досадашњи радови у *Гласнику* могу се разврстати на: теоријске теме, актуелне процесе транснационалних миграција, студије граница, миграцијске и етничке топосе, популациони размештаји и демографска кретања, друштвено историјски контекст миграција. Већина радова обухвата простор Србије, Балкана, потом емиграциона и имиграциона кретања, која више отварају питања „путева“ а не „корена“, процеса детериторијализација и ретериторијализација (Крастева, 2015, 533).

Теоријска преумеравања – Онтолошко и епистемолошко преоријентисање, то јест динамика промена парадигми, може се сагледати у појединим радовима темата. Дисконтинуитет миграцијских токова, краткорочна геостратешка политичка прегруписивања, утичу на популационе трендове и људске мобилности. Зато је дискутабилно колико су још одржива постојећа разврставања и парадигме препознате у теоријским правцима и конструкцијама (спољне и унутрашње, легалне и илегалне, доброволне и принудне итд.). Више него икад неопходне су анализе и теоријске рефлексије миграцијских проблематика – радови у *Гласнику* то потврђују. Критички се преиспитује дугоприсутна парадигма *методолошки национализам* (Ковачевић Биелицки, 2016), по којој нација/држава/друштво представљају политичку и друштвену форму модерног друштва, указујући на партикуларистичке националне ограде. Студије граничних

² Прилог овоме чине радови који се баве историјском анализом и прегледом миграцијских студија посредством друштвене и политичке контекстуализације науке, научних установа и дисциплина (Лукић Крстановић, 2014).

режима у потпуности мењају теоријску слику, јер се у епицентру анализа сада налазе дискриминационе политике, легитимитет и нелегитимитет граница (Ђорђевић, 2017). Пажња је усмерена и на културолошке политике земаља Европске уније, с посебним акцентом на преиспитивању политика мултикултурализма и миграцијских криза (Прњат 2017). Данас су истраживачки компатибилне миграцијске студије и студије грађанства, јер оне отварају и контекстуализују однос дискриминација и суверенитета грађанства, права грађанства, заштите слобода и разне дистинкције на нивоу институција моћи (Васиљевић, 2017). Анализа друштвених конфликта и политички сукоби изазвани миграцијским кретањима успостављају јавне говоре и јавне политике, обликујући посебне перцепције (Мандић Келијашевић, 2017). Динамичне и инцидентне миграцијске свакодневице, скучене у научноистраживачке просторе, померају се сада ка иновативним промишљањима и истраживачким политикама, које итекако мобилишу научнице и научнике (студије грађанства, студије граница, студије политике центара моћи, локална, регионална и глобална међузависност, студије хуманитаризма). За ове радове вредно је што преиспитују и прате значајне теоријске трендове (Хана Арент, Рон Хаснер, Џејсон Витенберг, Вертовиц Стивен, Глик-Шилер Нина и др.).

Истраживачки преломи у дискурсу „аутономије миграција“ – Миграцијска актуелизација се читава, пре свега, у истраживању избеглиштва (Петровић, 2014), илегалације мигранта (Стојић Митровић, Мех, 2015), интроспекције „фигура“ и мотива избегличког живота (Захаријевић, 2017), родно специфичних искустава жена избеглица (Ивник 2017), секуративних искустава и репресивних мера према мигрантима (Мех, 2017). Овде се ради о непосредној истраживачкој „интервенцији“ у напетим зонама стварности. Дискурзивност миграција учитава се посредством другачијих виђења и терминолошких маркирања, проистеклих из званичних реторика и свакодневних комуникација са новим поларизацијама и етикетама: грађани, неграђани, странци, непријатељи, избеглице, илегални мигранти, регуларно и илегално, хуманитарне кризе и др. Истраживачким зумирањем фрагментирају се посебне ситуације и каскаде свакодневица, које се научно обрађују и интерпретирају. Дискурс секуритарног страха и здравствени проблеми миграната као „претње *другог*“ страног, виђени кроз призму политичке инструментализације, најочитије се сагледава етнографским фокусирањем на наративе и антрополошко контекстуално разлагање проблема (Мех 2017, Стојић Митровић 2017). Радови који се баве мигрантима, избеглицама и транснационалним миграцијама заснивају се на врло сложеним и захтевним истраживањима, која истраживачице и истраживаче директно „бацају“ у епицентар „живљивог живота“. Отуда се може рећи да ови радови јесу методолошка асиметрија проистекла из актуелних и нестабилних ситуација, која ствара проток идеја и приступа у научним дискурсима, несразмеран досадашњим стабилним стандардима. Истраживачки потенцијал тако даје резултате у виду текућих аналитичких ресурса, важних за садашње и будуће праћење људских мобилности.

Истраживачка кооперативност – Аутономије миграција отвориле су посебна умрежавања и комуникативне везе међу истраживачима. Миграцијски проблеми повезују научнике, а они путем својих истраживања међусобно контактирају. Није више ствар објављивања *домаћих* или *страних* научних радова у Гласнику, већ се ради о могућности њихове компаративности и интеракције (Riso, Mazzilli 2104,

Stojić Mitrović 2014). Регионално повезивање, па и заједничка истраживања, постају важан аспект резултата. Посебно наглашавам текст Стојић Митровић и Мех, те прилоге о сусретима и активностима, као што је осврт о боравку студената са љубљанског универзитета у Београду у координацији професорки Сарах Луначек, Уршуле Липовец Чеброн и Марте Стојић Митровић (Уршула Липовец Чеброн, 2015).

Истраживања у транзицији – Транзициони процеси у Републици Србији дају посебан угао сагледавања миграција, те је и истраживачка мобилност изражена у том правцу. Разматрају се релевантна питања популационог размештаја, односа природног прираштаја и миграционих салда, процеса исељавања, мотива одлазака, емиграционих кретања међународних размера, дестабилности радне снаге и миграција, старења становништва, одлазака образованог кадра у иностранство и др. (Спасовски и Шантић, 2016, Бобић и Весковић и Анђелковић, 2016, Кокотовић Каназир et al, 2016). Дијахронијски етапни процеси дају користан увид у историјске одлике неких простора, као што је, на пример, Војводина и њена мултиетничка мапа (Бјељац et al, 2016), или одлике миграција село – град (Ивановић Баришић 2015; Мартинова 2016). Свако, користећи своју методолошку апаратуру (географску, демографску, етнолошку и социолошку) бележи текућа стања, која указују на транзициона померања и утврђивања на траси кретања. Захуктали емиграцијски процеси и тенденције ремиграције истраживачки нису међусобно сразмерне, с обзиром на то да су све очи упрте у одлазак у иностранство и његове последице. Стога теренски рад са повратницима из САД и Канаде скреће пажњу на другу врсту проблема реадаптације, који итекако улазе у домен државне политике (Благојевић 2015). Поред демографских статистика и квантитативних анализа, текстови доносе анализу података добијених на основу интервјуа и разговора, који се примењују као методолошки поступци дубинских сагледавања искуствених ситуација – мотиви, ставови, могућности и препреке потенцијалних миграната, повратника и др. Вредан допринос профилисања темата представљају и истраживања конкретних проблема као што су „осцилирајућа кретања“ гастарбајтера и бивше југословенске и српске културне организације (Антонијевић и Милосављевић, 2016, Рашић 2017), лингвистички проблеми (Вучина Симовић и Јовановић, 2016) и (не)видљивост верских мањина у дијаспори (Ђурић Миловановић 2017). Евидентно је да је присутна мања заступљеност истраживања и радова на тему спољних миграција и дијаспоре, који још увек остају на појединачним напорима и снажањима у реализацији (посебно финансирања). Надам се да ће се истраживачки потенцијал у перспективи увећати и омогућити већи увид и праћење дијаспорских проблема, који, притом, траже јакe институционалне ресурсе.

Мултилокална истраживања – Етницитет и миграције јесу препознатљиве етнолошке теме. За разлику од ранијих етничких студија, које су сматране per se монолокалним етнолошким стандардадом, сада се, да би се утврдили етнички стабилизатори и размештаји у културолошком дискурсу, етничка питања проблематизују на нивоу методолошке вишеслојности, посебно када се ради о међуетничким односима, балканским прожимањима и процесима. Стога су присутне теме и истраживања попут миграција из Горе (Јадранка Ђорђевић Црнобрња 2014, 2017), коетничка истраживања у југоисточном Косову (Златановић 2015), исељавање из Србије у Турску, (Павловић 2015), Каракачани у Бугарској (Димитров 2017), повратне миграције војвођанских Словака

(Златановић и Марушиак, 2017), традиционални балкански гурбет/печалбарство (Христов 2015). Они успостављају синхронијску и дијахронијску димензију миграцијских процеса на балканским просторима. Етничка прожимања услед миграција историјски и културно се контекстуализују, при чему се избегава самодовољност етничке постојаности и самобитности. Истражвачки топови проширују дијапазон актуелних појава, указујући на научни активизам откривања *проблема у покрету* – кретање бугарске дијаспоре у Украјни данас (Христов 2014 / 1), трансформације светилишта Велике Госпе у Летнци – Косово (Сикимић, 2014 /1). Ова група садашњих етнолошких текстова (надам се и будућих) излази из клишеа националне/етничке доказивости, раширене јавне и академске реторике *националне ствари*, суочавајући се са сложеним процесима, политикама идентитета и флуидним перцепцијама припадности, што умногоме не дозвољава национално једноумље.

Интер-, мулти-, трансдисциплинарност – Коришћењем ових већ уобичајених парадигми стално се тежи повезивању и умрежавању дисциплина, ради боље кореспонденције. Но такве тежње углавном остају у ефемерним активностима попут научних скупова и зборника радова. Већ уобичајена саморефлексија *сваком-своје-истраживање* не може више да опстане на хиперпродуктивном научном тржишту и пројекатским конкуренцијама. Више него икад обистињује се Маркусова *Multi – Sited Ethnography*, која се ослобађа истраживачке *анксиозности* од прожимања, ради постојеће сигурности у монолокално истраживачко поље. Методолошка јукстапозиција дозвољава да се свим истраживачким средствима (интервјуи, архива, медији, наративи, посматрања, статистике и др.) укључе у праћења врло сложених миграцијских процеса у Србији и из Србије, и на Балкану. Притом је данас неопходно имати у виду глобализујуће миграцијске проблеме и научне трендове да би се разумеле и специфичне појаве. Дакле, научноистраживачки феномени миграција могу се схватити као простори сучељавања дискурса и контекста захваљујући промету дисциплина. Сматрам да се та научноистраживачка проходност, било да се звала интер-, мулти- или трансдисциплинарност читава у консолидацији, кооперативности и конфронтацији. Све три матрице ослањају се на сарадњу и критику, које се не клоне ремећења поредака у међу дисциплинама зарад утабаних добросуседских односа. За то време самоиницијативе и међуиндивидуална сарадња имају пуног маха и доносе резултате, што није увек синхронизовано са институционалним задацима и административним подршкама. Као пример наводим пројекат Етнографског института САНУ *Мултиетничкост, мултикултуралност, миграције* (руководилац Младена Прелић) у оквиру којег су се последњих година одвијала истраживања, а чији су резултати објављени у овом темату. Државно осигуран пројекат и недостатак финансија за истраживања показали су да су се научници сналазили у оквиру врло комплексних истраживања и дали свој максимални аналитички потенцијал у оквиру овог темата. Наравно такву *судбину* су имали и остали научници у оквиру својих пројеката и аутори наведених текстова.

Темат *Истраживање миграција* у Гласнику Етнографског института САНУ показује да су истраживања и анализе миграција неопходна и због разноврсности тема, и због континуитета праћења, имајући у виду прошле,

садашње и будуће свакодневице и догађаје. Иако још нема довољно истраживачица и истраживача у односу на кумулативност миграцијских процеса и проблема, ипак сваки помак и допринос оставља довољно трага да се феномен миграција научно стационира. То подразумева да се истраживања перманентно суочавају са једном од најдоминантнијих тема, *великом причом* планетарних размера кретања људи и специфичним околностима њихових животних прелома.

*Литература*³

- Ђорђевић Crnobrnja, Jadranka. 2014, "Ko, gde, kao i zašto – aspekti savremenih migracija u inostranoj i domaćoj etnološkoj/antropološkoj literaturi." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXII (2): 11–14.
- Krasteva Anna. 2015. "Mobile Balkans: Temporality, Types, Trends." *Glasnik Etnografskog instituta*, LXIII (3): 515–536.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2014 „Retrospektiva i preispitivanje istraživačkih politika ka etnologiji/antropologiji migracija i interdisciplinarnom umrežavanju.“ U *Naučno istraživanje migracija u Srbiji, problemi i inicijative*, knjiga apstrakata, 36–43. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Marcus George E. 1995. "Ethnography in/on the world system: the emergence of multi-sited ethnography." *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.
- Morokvašić, Mirjana. 2016. "Kontekstualizacija problema migracija, autorizovana diskusija sa naučnog skupa o istraživanjima migracija u Srbiji." *Glasnik Etnografskog instituta*, LXIV (3): 585–590.

Мирослава Лукић Крстановић

³ У овом тексту наведени су аутори текстова који су изашли у Тематима Института, па се овом приликом неће посебно наводити. Издвојила сам само неколико референци као цитата.

Прикази

Reviews

Research on Current Changes in Contemporary Society. New Books Published by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences (II.)

This book review of new books published by the Institute of Ethnology of SAS in years 2015 – 2017 is concerning the publications dedicated to such topics as civic movements, minority rights and problems, ageism or applied anthropology. All these themes are crossing borders not only between various groups of people, but also between various scientific sectors and scientific approaches.

Miroslava Hlinčíková and Martina Sekulová edited the book with the title *Integrácia ľudí s medzinárodnou ochranou na Slovensku: Hľadanie východísk* [Integration of People under International Protection in Slovakia: Seeking Solutions] in cooperation with Institute For Public Affairs in 2015, right before so-called „immigration crisis“. They analyse the integration of people under international protection in the context of state-created integration programmes aimed at supporting the process of integration of this group in society. In nine chapters, the authors closely observe the reflections of public authorities, the non-governmental sector and refugees, and subsequently formulate recommendations for each integration area. They thus seek to answer the question about how to set up an integration programme with positive impacts on refugees' daily life and integration, and how to compensate for their often hard beginnings in Slovakia.

Two other books were dedicated to the Roma people. The publications written by Ivana Šusterová *Život olašských žien* [The Life of Wallachian Women] from 2015 belongs to the few ones dealing with Wallachian Roma in Slovakia. In spite of the significant number of publications on the so-called Vlax Roma groups at the international level, the position of women has not been sufficiently explored so far in the works of foreign authors. The information of Ivana Šusterová from Slovak field work brings new data on the rules of behaviour and duties of Wallachian women. The author takes into consideration a wide range of aspects which bring this group closer to the reader. Among other things, she explores the category of respect, which is extremely important for this Roma community, and the Roma court institution. Wallachian Roma in Slovakia are considered a closed group. The text of this book, however, shows to the reader that a researcher who shows sincere interest in this community, respects his/her communicators and seeks not to offend them with inappropriate behaviour is able to gradually penetrate this community and depict its everyday life.

The fundamental book on Roma minority in Slovakia is titled *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku* [The Black and White Worlds. Roma people in the Majority Society in Slovakia] and it was edited by Tatiana Podolinská and Tomáš Hrustič and published in 2016. These extensive proceedings consist of almost

600 pages and it was written by approximately 20 authors from Slovakia and also from abroad. In their contributions reader could better understand various contexts, causes and consequences of living together with people sometimes consider to be our enemies or - in the worst case - non-humans. We could read about Ethnic Stereotypes as Sources of Jokes about Roma (Arne B. Mann), Segregated Roma and Health Policies (Andrej Belák), Usury in segregated Romani settlements in East Slovakia (Tomáš Hrustič), Redefinition of *Romipen* in the Pentecostal Pastoral Discourse (Tatiana Podolinská), The impacts of „Orientalism“ in Academia and Policies on Cohabitation between Roma and the Majority Society (Elena Marushiakova, Vesselin Popov) and many more interesting topics. The main goal of this book was (according to its editors) „to make these black and white worlds more colourful“, and it was reached without any doubts.

The book of Ľubica Voľanská with the title „*V hlave tridsať, v križoch sto*“. *Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni* [„Old Bodies, Young Minds“. Ageing in Autobiographies from Bratislava and Vienna] published in 2016 is concentrated on up to date topic of ageing of European population. The speed of the demographic changes related to the ageing gave rise to fundamental questions asked both within public and academic discourse. The first chapter of the book describes the different approaches to the study of old age and ageing in certain scientific disciplines. Chapter 2 deals with the old-age pension scheme in Europe in 20th century, its design and from within the specific social context of Vienna (Austria) and Bratislava (Slovakia). In the next chapter are described autobiographies and life records from various archives and collections from both countries, which were the main source of the information for this book. In the last chapter we realize together with the author that the autobiographical texts reveal various old age limits. We also could discover not only main differences between elderly inhabitants of Vienna and Bratislava, but also a lot of common things, such as meaning of autonomy and independency or the value of self-respect of elderly people. This book is pioneering work in the given theme in Slovak ethnography.

The last reviewed book was edited in 2016 by Soňa G. Lutherová and Miroslava Hlinčíková and is called *Za hranicami vedy? Aplikovaná antropológia v spoločnosti*. [Beyond the Borders of Science? Applied Anthropology in Society]. Within public discourse in Slovakia, the meaning and (un)usefulness of social sciences is a very current topic. To the wider public, the world of science may seem strange and incomprehensible, almost as if it existed for its own sake. Hence, social scientists are facing a singular challenge: how to use their acquired knowledge and skills beyond the doors of academia?

Social anthropology and ethnology are social scientific disciplines that focus on people and culture of everyday life. They study people's life in various perspectives, such as in terms of notions, norms, ideals, identities and relations of individuals and social groups. First and foremost, they analyze what makes humans human. This vocation suggests an interest of anthropologists into current social problems, challenges and tensions. Therefore, the themes of anthropological and ethnological research include the development of urban and rural environment, minorities and migrants as well as communication between different social groups or cultures. This publication presents a selection of essential themes and approaches of applied anthropology. In individual chapters, six various authors reflect on the way we can apply particular anthropological and ethnological knowledge, skills and perspectives in social practice.

They perceive this through their own academic work, describing their own dilemmas and proposing solutions rising from their personal experience. In doing so, they try to give an answer to the question proposed in the title of this book: does the field of applied anthropology transcend the borders of science, or does it only broaden them?

All of these reviewed books confirms that scientists from the Institute of Ethnology of SAS in Bratislava give their attention not only to traditional culture, but also to the current global themes (such as collective identities, memory, religion, minorities or migration) using also new theoretical and methodological trends and approaches.

References

- Hlinčíková, Miroslava, Martina Sekulová. 2015. *Integrácia ľudí s medzinárodnou ochranou na Slovensku: Hľadanie východísk* [Integration of People under International Protection in Slovakia: Seeking Solutions]. Bratislava: IVO (Institute for Public Affairs), 181 pp.
- Podolinská, Tatiana, Tomáš Hrustič, eds. 2016. *Čierne-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku* [The Black and White Worlds. Roma people in the Majority Society in Slovakia]. Bratislava: Veda, 595 pp.
- Šusterová, Ivana. 2015. *Život olašských žien* [The Life of Wallachian Women]. Bratislava: Veda, 168 pp.
- Lutherová, G. Soňa, Miroslava Hlinčíková Miroslava, eds. 2016. *Za hranicami vedy? Aplikovaná antropológia v spoločnosti*. [Beyond the Borders of Science? Applied Anthropology in Society]. Bratislava: Veda, 167 pp.
- Voľanská, Eubica. 2016. „*V hlave tridsať, v krížoch sto*“. *Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni* [„Old Bodies, Young Minds“: Ageing in Autobiographies from Bratislava and Vienna]. Bratislava: Veda, 223 pp.

Vladimír Potančok

Miroslava Lukić Krstanović and Mirjana Pavlović, “Ethnic Symbols and Migrations: Serbian Communities in USA and Canada”, Belgrade, 2016, Institute of Ethnography SASA, Special Editions 87 - Ethnological Series, Book 85

Мирослава Лукић Крстановић и Мирјана Павловић, „Етнички симболи и миграције: Српске заједнице у САД и Канади“, Београд, 2016, Етнографски институт САНУ, Посебна издања 87 – Етнолошка библиотека, књ. 85.

Сећам се врло добро, биле смо младе сараднице Етнографског института САНУ, када су Мими и Мира, средином 80-их година прошлог века, добиле могућност да крену пут Америке и Канаде да истражују етнички идентитет и пратеће етничке и културне симболе, друштвени живот и организације српских исељеника. Било је то у оквиру пројекта „Етнолошка студија српске емиграције и

етничких мањина“, који је од 1981. године водио др Душан Дрљача. Помало сам им завидела на таквој јединственој прилици која се до тада није указивала српским етнологима, на екстраваганцији таквог теренског рада, на особеном искуству које их чека на прекоокеанском путу, на животној и научној авантури, а помало им и нисам завидела, имајући на уму обим и тешкоћу задатка који их чека. Како и саме у уводу кажу – био је то за њих велики изазов, за који су почеле озбиљно да се спремају, и даље не баш сасвим свесне шта их све тамо чека и како ће обавити теренски рад у моћним мегаполисима. Но, вратиле су се с прегршт материјала и написале књиге: Мирослава Павловић „Срби у Чикагу – проблем етничког идентитета“ 1990. године, а Мирослава Лукић Крстановић „Срби у Канади – живот и симболи етничког идентитета“ 1992. године. Две озбиљне књиге, два пионирска рада у оквиру тадашње српске али и југословенске етнологије о емиграцији и о тзв. прекоокеанској дијаспори, два иновативна истраживања, претече данас већ етаблиране и актуелне антропологије миграција. А то су били, истичем, „само“ њихови магистарски радови!

И добро је што су Мими и Мира у свом уводном поглављу подсетиле на почетке проучавања етничког идентитета и етничког идентитета емиграната, како у српском тако и у некадашњем југословенском оквиру, указујући, с правом, да се не може стално „почињати из почетка“ и правити се да не знамо, да се не сећамо, да су неке теме и истраживања већ раније рађена, а књиге и научни чланци о питањима емиграције давно објављени.

Нико од нас, тада, није могао ни да претпостави да ће то уједно бити први али и последњи пут, ево већ 30 година, да је нека домаћа научна институција подржала, а министарство одвојило извесна финансијска средства за таква истраживања, и притом их повери младим истраживачицама. Иако је Мира сама платила свој пут у Чикаго, а становала код родбине, док је Мими имала средства за једва пола свог времена проведеног у Торонту, док су другу половину њеног боравка финансирали родитељи, ипак морам да кажем, без неке жеље да глорификујем то време, да је то била изванредна прилика која се, нажалост, до данас, више никоме од нас није на тај начин указала. То такође значи да су те књиге биле, и остале, у оквиру српске етнолошке и антрополошке науке, први научно прикупљен и анализиран материјал и сведочанство о животу чланова српске емиграције у Америци и Канади. Нажалост, није више било могућности ни за каква поновљена истраживања која би допунила, иновирала или оповргла део њихових пионирских научних резултата.

Стога, књига „Етнички симболи и миграције“ представља вредан пажње и хвале подухват ауторки и Етнографског института САНУ да објаве ревидиран и на енглески језик преведен материјал из њихових ранијих књига, чиме се широј јавности даје увид и могућност сазнања о резултатима домаћих научних истраживања. Књига представља здружени напор, паралелно ишчитавање резултата до којих су дошле Мими и Мира, компарацију материјала по посебно издвојеним темама: о имиграционим политикама САД и Канаде, о емигрантском окружењу, о друштвеном животу, социјалној хијерархији емигранатских група, о животу исељеничких колонија, о религијском животу, о различитим симболима етничког идентитета, те емигрантским животним причама и митовима.

Док читамо књигу, препознајемо њихове посебне рукописе, различите начине размишљања, поступке анализе, различита искуства. Ауторкама није била намера

да усагласе своја истраживања, за тим није ни било потребе. Важно је било дати паралелни увид у њихова научна истраживања, упоредити резултате, дати свему томе и лични печат и субјективни доживљај. У међувремену је, у светским размерама, нарасла и теоријско-методолошка литература о проблемима и карактеристикама миграција, што им је омогућило да провере и, по потреби, иновирају своја давна, почетна теоријска сазнања и методолошка опредељења.

Једино поглавље књиге које су заједно потписале јесте уједно и завршно поглавље, које најпре конструише етнички и емигрантски мит на основу животних прича, а потом га структурално деконструише и тумачи базичне опозиције и значења емигрантског мита, који се развија по шеми обреда прелаза кроз фазе путника, странца и емигранта. Оно о чему тај мит говори представља универзалну емигрантску матрицу која прича причу о сусрету различитих култура, обичаја, језика, схватања и навика, о настојањима да се те разлике умање са циљем да емигранту обезбеде самопоштовање и сигурност у сопствене вредности, и уједно пружи основа за прилагођавање новим околностима и новој околини. Но, као и сваки мит, ни овај не успева да разреши основну контрадикцију миграната прве генерације: осећај вечитог странствовања и носталгије за родном грудом.

Ова књига нема закључак у правом смислу те речи, не само зато што се мигрантске приче могу увек изнова причати и проучавати, већ и зато што ауторке остављају своја истраживања отвореним за нова сазнања и нова промишљања увек актуелног и надасве сложеног односа на релацији Ја–Ми–Они.

Да ли ће наша истраживања миграција остати само на нивоу научног дискурса који занима посвећену мањину или ће наићи на шири јавни одјек и подршку, а можда и друштвену корист и практичну примену – не знам, не умам да кажем. Али знам да шаренолика и болно бројна српска мигрантска заједница или дијаспора – од првих иселеника крајем 19. и почетком 20 века, преко послератних политичких емиграната, па економских емиграната, популарно званих гастарбајтери, преко избеглица и азиланата па до савременог феномена „одлива мозгова“ – заслужује сваку научну и друштвену пажњу и проучавање.

Драгана Антонијевић

Јелена Васиљевић, „Антропологија грађанства“

Институт за филозофију и друштвену теорију Београд – *Mediterran Publishing*. Нови Сад 2016.

Др Јелена Васиљевић, научна сарадница са Института за филозофију и друштвену теорију, добила је награду за књигу *Антропологија грађанства* поводом 70 година Етнографског института САНУ. Велики научни допринос ове књиге, настале из докторске дисертације, огледа се у аналитичком и систематичном објашњењу појма грађанства (*citizenship*), као и у указивању на тенденцију културализације грађанства.

Књига је подељена на пет делова. Ауторка на почетку објашњава основни проблем са превођењем појма *citizenship* на наш језик. *Citizenship* се преводи као грађанство или као држављанство, мада су оба појма преуска да би обухватила вишеслојност и комплексност онога што се у англофоној традицији назива *citizenship*. Почетна хипотеза повезана је са тим проблемом превода; *citizenship* обухвата елементе и грађанства и држављанства. У колоквијалном језику, под грађанством се обично мисли на одређени слој популације, међутим, у друштвеној теорији појам грађанства много је шири и означава политичку припадност заједници, која је у уској спрези са културом, правима, идентитетом и институционалним оквиром. Грађанство је један од интелектуално најизазовнијих појмова савремене друштвене теорије, јер настоји да рашчивија везу између појединца и друштва.

У другом поглављу, дат је историјски приказ институције грађанства од античке Грчке и Рима, преко средњовековних градова, до модерног грађанства развијаног у републиканској и либералној традицији. Историјски развој грађанства повезан је са начином на који се теоријски промишљало о њему. Истичу се три димензије грађанства. Прва је димензија статуса, односно држављанства; друга је димензија права (посебно важна у оквиру либералне традиције, која данас доминира дискурсом о грађанству) и трећа, најкомплекснија, димензија идентитета, која се промишља у склопу расправа о универзалности и партикуларности. Двадесети век доноси бројне изазове који поново реконцептуализују бивање грађанином или држављанином, говори се о новим формама грађанства попут грађанства Европске уније и постепено се у појам грађанства улиће аргумент културе.

Треће поглавље представља централни део књиге, посвећен управо аргументу културе у савременим расправама о грађанству. У другој половини двадесетог века култура бива све више политизована и захваљујући поставкама политика признања, диференцираног грађанства и мултикултуралне парадигме, на практичном нивоу деловања све више се јављају захтеви за правима на (своју) културу. На тој тачки почиње реторетизација грађанства, испровоцирана сукобом између идеје универзалног грађанства и неједнако привилегованих идентитета. Примећено је да се јачање културних права временски поклапа са трендом повлачења социјалних и економских права, односно са повлачењем модела државе благостања. Довођење културе у центар политичког дискурса, према многим антрополозима, представља опасност, јер се тиме ризикује да културни партикуларизам постане нови расизам. Антрополошка критика мултикултуралног грађанства ослања се на критику централног појма антропологије, а то је управо култура. Главни проблем са концептом културе јесте тај што он есенцијализује и хомогенизује људске заједнице и најчешће се своди на етнички идентитет. Данас се већина антрополога слаже да је култура динамичан и променљив концепт, који се мора разумети у складу са историјским, политичким и економским околностима.

Четврто поглавље конкретизује теоријске расправе из претходних поглавља на примеру Србије. Прво, ауторка даје историјски приказ трансформације грађанства на просторима бивше Југославије и касније Србије, а затим грађанство представља као живљено искуство. Кроз неколико животних прича, објашњено је како се наведени теоријски проблеми манифестују у реалним искуствима људи.

Приказане су извесне парадоксалне ситуације повезане са нестајањем старих и настајањем нових идентитета, у које су упали људи након распада Југославије. У овом етнографском делу књиге најбоље се види потенцијал антропологије да допринесе савременим расправама о грађанству, али и свим другим појмовима који га окружују и прожимају.

У петом делу ауторка рекапитулира најважније увиде. Књига „Антропологија грађанства“ заиста има велику научну вредност и заслужује да постане својеврсни уџбеник за све оне који се баве проблемима грађанства, држављанства, заједнице, културе, идентитета и политика.

Теодора Јовановић

Владимир Рогановић, „Андрић у Херцег Новом“

„Балканкулт“ фондација, Београд и Општина Херцег Нови, Београд–Херцег Нови, 2018, 188. стр.

Ноћ јулска, улица Његошева, она иста од пре педест година, кућа и врт – складност и умереност некадашњих власника: градитеља културе и уметности – нобеловца, писца Иве Андрића и костимографа и професора Милице Бабић. Након дуге тишине, напokon су се поново отворила врата Андрићеве куће, овог пута да би у њој била промовисана монографија др Владимира Рогановића „Андрић у Херцег Новом“.

Петљају се ветрови јужни и западни, носе мирисе мора и растиња све до Ловћена и Орјена (често се то овде дешава), отварају се странице књиге у којој се преплићу два писца, аутор Владо Рогановић и онај о коме је писано – Иво Андрић, и Топла, где смо се нашли што рођењем, што трајањем, што поводом овог или оног, само нама знаног момента.

„Херцег Нови је једини град на свету у коме је Иво Андрић подигао кућу“, пише на корицама књиге. У овом граду од камена, стрмина и природног растиња, никада ништа није постало довољно старо, јер ни име му на то не да право. И отуда ова књига Владимира Рогановића, на којој је штедро и минунциозно рађено, и јесте посвећена новима – онима који тек долазе.

Књига у руци још носи мирис штампарије. Наслов гласи: АНДРИЋ У ХЕРЦЕГ НОВОМ. Аутор је др Владимир Рогановић, вредан и надасве стручан и образован стваралац. Издавачи Општина Херцег Нови и Балкан култ фондација, рецензенти угледни – академик Слободан Грубачић и др Бранко Тошовић, професор емеритус, уредник врсно Милојко Кнежевић, уз изузетни дизајн Александра Прибићевића.

Књига о Андрићу у Херцег Новом започиње речима: „Чему, дакле, додавати, о Андрићу? [...] Зато да би се остварио један знамен о Андрићу у Херцег Новом. Не само у славу Андрићу; нити само због Херцег Новог. Него због нових.“ Томе следе ауторове речи захвалности најмилијима, а потом садржај, миран и следствен, господски сведен: *Стазе, новске, Лица, новска* (међу којима су се нашли Милица Бабић, Гун Бергман, Бранко Топић, Зуко Џумхур, Михаило

Лалић, Бранко Лазаревић, Стеван Раичковић и Војислав Војо Станић), *Предела, новски*, а ту су и четири Андрићеве приче чија је радња везана за Херцег Нови: „Тренутак у Топлој“, „Јелена, жена које нема“, „Летовање на југу“ и „Жена на камену“. У последњем делу, названом *О причи и причању*, дат је „Говор Иве Андрића приликом доделе Нобелове награде за књижевност 1961. године“. Именски регистар и слово о др Владимиру Рогановићу смештени су на крају књиге.

На почетку и крају многих прича и приповедања, те и ове о Андрићу у Херцег Новом, стоји – Медитеран. Границе му, као што Предраг Матвејевић рече, „нису уцртане ни у простору ни у времену, нису ни историјске, ни државне ни националне, а понекад асоцирају на круг кредом који се стално описује и брише, који валови и вјетрови, дјела и надахнућа шире или сужавају“. Медитеран, то море блискости, и Бока Которска, та врата „од свијета“, и љубав, пре свега љубав према супрузи Милицы Бабић, али и Андрићева дубока фасцинација морем, довела су, према речима Владе Рогановића, великог Писца у Херцег Нови

Рогановићева мотивација пак да исприча причу о Андрићу у Новом била је фасцинација Андрићем и његовом кућом на Топлој, у коју је први пут ушао још као предшколац, као и жеља да се саопшти мање познато, истакне битно и вредно, поставе питања и пружи одговори, те да се тако открију „слојеви Андрићевих светова“. Трагови те присности и дечјег усхићења дају особени печат овом делу, које би се могло описати као морским знаковима одређен Андрић, који је о мору изрекао следеће: „На морској обали мисао је спорија, ређе се јавља, зато је финија и оштрија када се јави“.

Малим кривудавам степеницама и стазом кроз врт Комненовића за време јулских дана, након раног јутарњег купања „под тунел“, враћао се Писац у свој и Миличин мирисни рај. Ту, у зимовнику босанских владара, забележио је Андрић још, у причи „Тренутак у Топлој“, и речи о тражењу и налажењу слободе „Ту је и осећање слободе коју нигде и никада ни он ни нико његов неће престати да воли и тражи“.

Мале средине често носе зазор од великог. Велики писац, дипломата, академик и мислилац – нобеловац Иво Андрић, међутим, није марио за то, јер је у Херцег Новом нашао не само слободу, већ и мирну луку у којој се више ужива, а мање ствара, много промишља и радо одмара. Иво Андрић је у Херцег Новоме, како писац ове књиге каже, бивао „блажено пасиван“, јер је, према Андрићевим речима „све тако лепо... да се нема шта додавати... а грехота би била било што одузимати“.

Из Андрићевог је пера у Херцег Новом настао извештај број прича, или „ако не настао, а онда свакако дотериван у радној соби или у врту херцегновског летњиковца“. Андрићеве су новски записи, према Рогановићевом суду: „знаци једног језика који указује на вишеслојност у реалности, на дубине у неизвесности у ономе што се у човеку открива,“ док су „херцегновски и други медитерански предели светлост и море којима се Андрић у позним стваралачким годинама све чешће окретао“, и који временски коинцидирају „годинама у којима настају соларне приповетке медитеранског типа“, при чему је управо море „централна антополошка парадигма човека копна и човека морских обала“.

Др Владимир Рогановић нам је својим списатељским чином истовремено осветлио дух града, али и стваралаштво и живот великог Писца који је „на тачки између три пута на Топлој [...] живео мирну срећу свог немирног века“. Стога ову књигу свесрдно препоручујемо читаоцу и позивамо га да открије занимљиве везе које су се између Херцег Новог, великог ствараоца и његовог стваралаштва нераскидиво преплеле, творећи складно светлоносно ткање.

Драгана Радојичић

Сања Златановић, „Етничка идентификација на послератном подручју: српска заједница југоисточног Косова“

Етнографски институт САНУ, посебна издања, књига 89, Београд 2018.

Амбивалентност етноантрополошке заједнице у Србији, у погледу свог професионалног идентитета и своје научне мисије, већ је дужи низ година прилично стабилна. Та амбивалентност нарочито долази до изражаја уколико се припадници ове заједнице желе бавити тешким националним темама. Тада та амбивалентност производи ситуацију у којој је велики аналитички или критички потенцијал припадника ове дисциплине зауздан различитим облицима суптилних и имплицитних притисака који произлазе из потребе да се заштите интереси националне заједнице у оквиру које се делује. Један број етноантрополога решио је ту амбивалентност избором да се бави темама које ни на који начин не дотичу националну проблематику. Други су изабрали да преузму на себе одговорност решавања односа између професионалног и националног идентитета. Највиши домети таквих покушаја подразумевају прилагођену примену савремених теорија и методологија, уз дозирање избегавање провокативних тема, које би могле покренути неугодна питања. Чини се да је Сања Златановић својом студијом о српској заједници југоисточног Косова пружила значајан допринос проналажењу адекватног одговора на поменуте изазове.

Књига садржи 360 страна, са 18 илустрација и регистром имена. Подељена је у 7 поглавља у којима Сања Златановић убедљиво показује да антропологија не може пружити свој максимум уколико се не удружи са достигнућима других, сродних научних дисциплина: историографијом, географијом, демографијом, лингвистиком, политикологијом. Суочавајући извештаје о догађајима на Косову који се могу наћи у медијима и званичне ставове политичких чинилаца, с једне, историјске реконструкције, с друге, и ставове појединаца и њихов животни стил, с треће стране, ауторка успева да нам приближи сву сложеност и драматичност живота на Косову, али и да релативизује постојећа знања о српској заједници у овој области.

Нема сумње да је ауторка могла за један степен да буде мање конвенционална (или конзервативна) према свом предмету и својим испитаницима, покушавајући да бар донекле превазиђе дискурс о етничкостима (ако је то на том простору уопште могуће) проналазећи пређутане аспекте животног обрасца испитаника (сива економија, на пример), као и да свом раду да компаративну димензију, упоређујући своје резултате са резултатима из других сличних средина, али би је

то изложило извесним професионалним, па и ширим друштвеним ризицима. Упркос усмерености искључиво ка једној средини и једној од страна у косовском конфликту, што нам додатно указује на друштвено-политичку основу лимитираности етноантрополошких интересовања у Србији, књига Сање Златановић је вероватно најбоља антрополошка, и не само антрополошка, студија о српској заједници на Косову последњих година. Иако се ауторка није бавила Косовом у целини, она је уз помоћ грађе са једног дела те области успела да обради велики број проблема који су релевантни и за покрајину у целини.

Ауторка своју студију, у извесном смислу неуобичајено, започиње разматрањима значаја теренског рада, пажљиво раздвајајући два аспекта свог истраживања: с једне се стране налазе дискурси у ужем смислу, а с друге се стране налази друштвена пракса. Она, следећи на неки начин програмско начело које је уобличио Томас Хилен Ериксен (наводећи то као главну разлику између класичног историографског и класичног антрополошког приступа), избегава замку умишљености да ће моћи да проучи оно што се заиста дешава, и усмерава се ка ономе што је реално достижно: ка ономе што људи мисле да се дешава. На тај начин она чини своје истраживање чињенично неупитним.

Ауторкин историјски преглед догађаја и процеса који су довели до садашње ситуације, као и теоријско разматрање проблема етничитета и национализма, дају њеној студији додатну чврстину и самосталност, иако можда успоравају динамику излагања. Изузетно је значајан њен покушај да простор Косова посматра посредством дискурса о пограничним областима, консултујући готово све до сада објављене студије о томе. За упућене читаоце биће вероватно најинтересантнија поглавља која се баве демитологизацијом савремених косовских "мита": мита о јединству српске заједнице на Косову, мита о јединственом приступу етничким другима, мита о неизбежности или потреби успостављања интеретничке хармоније и нормализацији односа. Ауторка је та поглавља насловила "интраетнички односи и границе" и "интеретнички односи и границе". У њима се говори о унутаргрупној раслојености, о деконструкцији монолитне представе о српској заједници на Косову, и о изнијансираним нивоима доживљавања етничких других (Рома и Албанаца, пре свега). Српска заједница југоисточног Косова је, према резултатима које је ауторка добила, оптерећена можда тренутно бенигном, али потенцијално нимало једноставном и безазленом унутаргрупном диференцијацијом и динамиком, која често бива покривена или прикривена снажним дејствима националних институција. Она, међутим, не бива укинута или превазиђена. Од тих интраетничких подела, ауторка посебно наглашава поделу на староседеоце и дошљаке, и поделу на припаднике различитих локалних или ужих регионалних целина (Горња и Доња Морава). Закључујемо да граница између староседелаца и дошљака (често познатих под проблематичним заједничким називом "Шопови") може бити прилично јака, и да, у зависности од контекста, може бити јак чинилац дезинтеграције заједнице. С друге стране, регионална припадност или регионално порекло показује се такође као јак извор различитих емоционалних стања која потенцијално могу, уз одговарајући стимулансе, да се претворе у повод за дистанцу, па чак и за поједине облике дискриминације.

Нешто мање плодносна (у смислу проналажења нове и интересантне грађе), али не и мање значајна, јесу поглавља о религиозности. Ауторка, упркос труду, није успела да пронађе веће пукотине у религијском обрасцу, тј. није успела да

уочи назнаке индивидуалне разраде традиционалних религијских инструкција, као ни назнаке потенцијалног вишелинијског развоја религиозности, тако да ће постојећи религијски образац очигледно још дуго бити основни и непромењени (или непроменљиви) интегративни фактор. У склопу тог питања од посебне је важности сложен однос Срба према Ромима, који је у књизи веома исцрпно представљен и веома темељно анализиран. Роми комбинују етничку различитост у односу на Србе и верску истоветност, функционишући повремено као спољашњи, а повремено као унутрашњи *други* у српској заједници.

Митом о потреби или неминовности нормализације односа између етничких група ауторка се не бави теоријски, али нас директно суочава са емпиријским потврђивањем теорије друштвеног конфликта. Видимо да поједине поделе опстају деценијама, чак и вековима, у готово непромењеном облику и интензитету. Константан конфликт можда се стога мора посматрати не као препрека, него као услов развоја неусагласивих чинилаца на проучаваном подручју. Осећа се потреба да се томе додатно прилагоди и научни апарат, а нема сумње да је Сања Златановић кадра да то покуша прва да уради.

Саша Недељковић

Хронике

Chronicles

Међународна радионица „Religion and Migration in Eastern Orthodox World“

У Београду је 7. и 8. јуна 2018. године одржана међународна радионица „Religion and Migration in Eastern Orthodox World“ у организацији др Лучијана Леуштена (Lucian Leustean) са Универзитета Астон из Бирмингема и др Александре Ђурић Миловановић из Балканолошког института САНУ из Београда. Реч је о једногодишњем пројекту Универзитета Астон под насловом „Forced Migration, Religious Diplomacy and Human Security in the Eastern Orthodox World“, који финансира Британска академија (British Academy). Пројекат испитује однос између савремених миграција, религије и безбедности у источној Европи и Русији, нарочито после распада Југославије и мигрантске кризе од 2011. године до данас.¹

Радионица је окупила водеће, светске, стручњаке из Енглеске, Румуније, Бугарске, Немачке, Холандије, Сједињених Америчких Држава, Швајцарске и Србије, који се баве савременим миграцијама и религијом у источној Европи. Током два дана, радионица је имала четири сесије и пет пленарних излагања. Скуп је отворен пленарним излагањем др Ерин Вилсон (Egin Wilson) са Универзитета из Гронингена (Холандија) под насловом: *Religion, Secularism and the Politics of the „Refugee Crisis“*. Др Вилсон је указала на улогу религије у контексту исељења, као и о утицају медија и јавног дискурса када је реч о категоријама „мигрант“, „терориста“, „муслиман“. Она је истакла на који начин се ове категорије тумаче у различитим политичким и културолошким поднебљима.

Прва сесија била је посвећена савременим миграцијама и актуелним проблемима у Турској, Грчкој и Бугарској. Након пленарног излагања др Клауса Бухенауа (Klaus Buchenau) са Универзитета у Регенсбургу (Немачка), уследила је сесија чији је главни циљ био да укаже на улогу међународних организација, пре свега Конференције европских цркава из Брисела (Conference of European Churches) и OSCE-а, у пројектима подршке усмереним ка мигрантима и тражиоцима азила. Др Петар Павловић и др Елизабета Китановић, из Конференције европских цркава, указали су на постојеће механизме подршке од стране хришћанских заједница које су чланице Конференције европских цркава у интеграцији и помоћи мигрантима и расељеним лицима у Европи. Трећа сесија обухватила је однос религије и миграција у Србији и у њој су радове представиле др Марта Стојић Митровић и др Александра Ђурић Миловановић, о улози верских хуманитарних организација у мигрантској кризи у Србији, као и др Биљана Сикимић, која је говорила о томе колико миграције и исељење утичу на

¹ <https://www2.aston.ac.uk/lss/research/lss-research/aston-centre-europe/projects-grants/forced-migration>

одржавање традиције посећивања светилишта Летница на Косову. Др Давор Џалто је представио улогу Српске православне цркве, посебно појединих мањих парохија, у мигрантској кризи. Он је упоредио миграције које су уследиле након распада Југославије са миграцијама са Блиског истока након 2011. године. Завршна сесија радионице окупила је водећа имена из области савремених истраживања религије. Проф. др Грејс Дејви (Grace Davie), светски позната социолошкиња религије из Енглеске, своје пленарно излагање посветила је представљању дугогодишњег истраживања о односу религије и социјалне заштите у неколико европских земаља. Дејви је указала на последице садашње мигрантске кризе на религију и верске заједнице у Европи. О улози православних цркава на Западу говорио је професор Жан Франсоа Мајер (Jean-Francois Mayer) из Швајцарске. Наслов његовог излагања био је *From Orthodox Migrants to the Migration of Orthodox Church(es): Making Sense of the Global Orthodox Presence*. Завршну реч на конференцији имао је религиолог, професор емеритус Павле Мојзес (Paul Mojzes) из Сједињених Америчких Држава, уредник часописа *Религија у источној Европи* и аутор бројних студија које се односе на интеррелигијски дијалог у овом делу света. Мојзес је указао на улогу религије у постконфликтним друштвима и начинима превазилажења сукоба и друштвених предрасуда посредством религије.

Конференцији су, поред угледних излагача, присуствовали и представници хуманитарних организација, као и стручњаци чији се рад надовезује на тему религије и/или миграција. Поред поменутих излагања, радионица је покренула и продуктивну дискусију. Веома често, ове области истраживања се посматрају одвојено, иако је неопходно сагледати их заједно, како бисмо боље разумели у којој мери (присилне) миграције утичу на верске праксе и вредности, али и која је

улога и место религије у животима миграната. Религија се овде посматрала као кључни елемент у миграцијским процесима, од пружања хуманитарне помоћи, до доприноса религије у процесима интеграције. Зборник радова са овог скупа биће објављен током 2019. године у издавачкој кући Routledge из Енглеске.

Александра Ђурић Миловановић

Летња школа „Миграције на Западном Балкану – од транзита до прихвата“

Београд, 24–28. септембар 2018. године

У Београду је одржана летња школа о миграцијама Миграције на Западном Балкану – од транзита до прихвата (Summer School: Migration on the Western Balkans – From Transit to Reception) од 24. до 28. септембра 2018. године. Летња школа је заједнички подухват Георг-Аугуст универзитета и Одељења за културну антропологију/европску етнологију из Гетингена, Немачка (Georg-August-Universität Göttingen, Studienangebots Kulturanthropologie/Europäische Ethnologie), Научноистраживачког центра Словеначке академије наука и уметности (Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti), Instituta za etnologiju i folklor, Хрватска, и Етнографског института САНУ, Србија. Школу је финансирала Немачка служба за академску размену (Der Deutsche Akademische Austausch Dienst (DAAD)), уз помоћ фондова Министарства спољних послова Савезне Републике Немачке (Auswärtiges Amt).

Више од 30 научника, студената, независних истраживача, активиста и особа ангажованих у невладином сектору, током пет дана је учествовало у предавањима, дебатама и радионицама о најрелевантнијим темама из области савремених међународних миграција. Током првог дана, професорка Забине Хес (Sabine Hess) је одржала уводно предавање о новим изазовима критичких студија миграција и граничног режима, док су млади стручњаци из невладиног сектора представили трансформације миграцијске политике у Србији и њихов утицај на законе и рад цивилног сектора. Други дан је започео шетњом по Савамали, на којој је др Ана Виленица одржала предавање о динамичном односу планираног урбаног развоја и положаја миграната у Београду. Учесници су посетили и два центра у којима координисано делују организације цивилног сектора фокусиране на пружање помоћи и услуга мигрантима, Миксалиште и Инфо парк. Школа је настављена предавањем професора Сајмона Гарнера (Simona Turner) о политикама смештања људи у кампове и борбама миграната са проблемима који одатле произилазе и радионицом на којој су учесници применили своје знање о овоме. Трећег дана је др Нина Перковски (Nina Perkowski) представила своје истраживање хуманитарног аспекта деловања Фронтекса, Европске агенције за граничну и обалску стражу, као увод у дебату о политикама хуманитаризма. Четврти дан је започео представљањем миграцијских кретања и институционалним, медијским и цивилним одговорима на њих у појединим земљама на тзв. Балканској рути. Дебата о правним превирањима и европском граничном режиму отворена је излагањем правних експерата Хане Хакики (Hanna Nakkiki), као и Жолта Секереша (Zsolt Szekeres) и Ивоне Бибер (Ivóna Bieber).

Одржана је и јавна дебата Балканска рута и границе Европе (Balkan route and the borders of Europe). Школа је закључена финалном радионицом на којој су учесници разматрали питања правних и других борби, одлика Балканске руте, кампова, хуманитаризма и секуритизације.

Предвиђено је да одабрани радови учесника буду објављени у часопису *Movements. Journal for Critical Migration and Border Regime Studies*.

Поред умрежавања, школа је резултирала интензивном разменом идеја и омогућила стицање дубљих, комплексних и обухватнијих увида у најистакнутије проблеме везане за савремена међународна миграцијска кретања, која ће омогућити напредак у истраживањима ове никако једноставне теме.

Марта Стојић Митровић

In memoriam

Петрија Јовичић (1971–2018)¹

Др Петрија Јовичић била је члан колектива Етнографског института САНУ до првих дана октобра месеца 2018. године, када је стигла тужна вест о њеном неповратном одласку након дуге и тешке борбе. Својим радом и неуморним стваралаштвом на пољу науке и сликарства обележила је последњих пет година рада нашег института. Рођена је 05. 03. 1971. године у Ивањици, у кући угледних родитеља. Детињство је провела у Приликама, са сестром Весном, чија ју је љубав пратила и у најлепшим и у најтежим часовима. Мајка је седамнаестогодишњег Виктора – извора њене животне снаге и радости.

Средњу уметничку школу за дизајн завршила је у Београду 1990. године. Дипломирала је на Факултету примењених уметности и дизајна у Београду, одсек Зидно сликарство, смер Рестаурација и конзервација (1996). Магистрирала је на Факултету примењених уметности и дизајна, зидно сликарство (мозаик), ментор проф. Владимир Тодоровић, на тему: *Ритам града* (2001). Докторирала је на Интердисциплинарним студијама Универзитета уметности у Београду, одсек Теорија уметности и медија, код проф. Николе Шуице 2013. године, са темом:

¹ Говори на комеморацији одржаној у част др Петрије Јовичић 29. октобра 2018. године у Етнографском институту САНУ.

Феминистичке конструкције у визуелним наративима сликарки на темељима психоаналитичких искустава.

У периоду 1996–1997. године радила је као сарадник у настави на катедри Цртање и сликање у класи проф. Милана Блануше. Као члан групе уметника и стручњака Завода за заштиту споменика из Београда (1996), а под руководством проф. Звонимира Зековића, радила је рестаурацију и конзервацију манастира Пећка Патријаршија у Пећи. Рестаурацију и конзервацију Саборне Цркве у Београду (горњи сликани део цркве) радила је у саставу Народног музеја у Београду (1997), под руководством проф. Гордане Кусовац. Самостално је реализовала мозаик *Свети Ђорђе убија аждају* и прозорска витражна окна у цркви Свети Ђорђе у Приликама (1998). Колективно је живописала у цркви Свети Ђорђе у Приликама са сликарским огранком радионице манастира Жича (1998). У статусу самосталног уметника провела је тринаест година (2001–2014). Истакла се и својим делима и као члан бројних ликовних удружења. На Европском универзитету Брчко дистрикт и Калоос Тузла по позиву је држала предавања и стекла звање доцента (2013). Именована је за судског вештака (2014) за област Примењене уметности, ужа специјалност – Сликарство. Била је научни сарадник у Етнографском институту САНУ, од 2014. године, на пројекту бр. 47016 – *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет портала „Појмовник српске културе“*.

Њен богат научни и уметнички опус маркиран је упечатљивим делима. За своја уметничка остварења награђена је бројним престижним наградама и признањима у земљи и иностранству. Остварила је петнаест самосталних и 130 колективних изложби. Својим вредним и упорним радом дала је значајан допринос – као неуморни истраживач на пољу науке и као уметник на пољу сликарства. Њену библиографију, поред научних радова, краси и монографија: *Феминизам у наративу сликарки*. (Посебна издања – Задужбина Андрејевић, Београд), те бројна учешћа на научним скуповима.

Уметници и уметност Србије ван српских граница наслов је последњег текста који је Петрија Јовичић написала, а који објављујемо постхумно у овом броју *Гласника Етнографског института САНУ*. Овај рад показује њену неисцрпну истраживачку енергију, коју је задржала упркос тешкој болести. Петријина посвећеност научном раду резултирала је проширивањем видика српске етнологије и антропологије, пре свега у правцу антропологије ликовне уметности.

Петрија Јовичић је била ликовни уредник бројних научних монографија, оставивши и на тај начин снажан ауторски печат и незабораван траг у раду Етнографског института САНУ. Пожртвована и хумана, учествовала је и у више хуманитарних акција. Свеукупна њена научна, уметничка и предавачка делатност, али и посвећеност, топлина и отвореност са којом је приступала сваком послу и свакој особи, драгоцене су заоставштина. Због тога су речи које јој посвећујем више од сећања: оне су израз захвалности што је својим присуством оплемењила наше животе.

Драгана Радојичић

Неописиво ми је болно да данас говорим на Петријиној комеморацији, уместо да говорим на отварању њене изложбе или на промоцији књиге. То доживљавам као неку врсту космичке неправде, јер познајем мало људи који у себи имају толику животност, ведрину, стваралачки порив и жељу да од овог света својим постојањем и деловањем начине боље место, као што их је Петрија имала. Тешко ми пада и да о њој говорим у прошлом времену. За такве људе и такве ствараоце треба резервисати садашње време. А Петрија јесте стваралац у најбољем смислу те речи. Зато желим да говорим пре свега о Петрији-уметници, о сликама које је оставила на платнима, али и о сликама које је, као пријатељица, оставила у мом сећању.

Петрија је и као сликарка била – антрополог. Антрополог, не само као особа која научно и објективно изучава људе и њихову културу, већ и као особа која их дубоко осећа и разуме. Њен уметнички рукопис био је обележен експресионизмом, фокусиран на интимно, дубоко емотивно доживљавање човека и људских творевина. Једна од њених сликарских преокупација био је – град. И то не град као урбана џунгла, место на коме се одвија подмукла борба за опстанак, прикривена танком глазуrom цивилизованости, и у коме лутају бодлеровски изгубљене душе, осуђене на самоћу и неразумевање, већ напротив – град као мера цивилизованости, људскости и доброхотног заједништва које нам заправо омогућава да будемо индивидуе, аристотеловски град који је „првотнији него дом и сваки поједини од нас” и који је створен по „мери досега људског гласа“. Град је, у Петријином стваралаштву, а то је, знам, израз њеног најинтимнијег уверења, заправо место зближавања људи ради договора и споразума, или, да цитирам Петријине речи из једног интервјуа: „место које повезује и окупља веселе људе без предрасуда”.

Лепота Петријиних слика садржана је управо у овој идеји *повезивања веселих људи без предрасуда*, и зато су њене слике градова, баш као и она сама, уосталом, биле прожете светлошћу, веселим бојама и топлим емоцијама, али и снагом коју оптимистична вера у хуманост и лепоту људског бића доноси. Њен је сликарски израз стога обележен неусиљеношћу, енергичним, гестуалним потезом, слободном организацијом композиције и трансформацијом познатог, навиклог и неприметног облика до апстрактне експресије унутрашњег бића и симбола креативног људског порива који надилази ограничења.

На њеним се сликама свакодневни, обични детаљи градских улица, тргова, кровова и прозора преображавају у покретни празник, у прославу живота и људске, истовремено крхке и моћне потребе да ствара и да за собом остави траг. Њене су слике градова вибрантне, ритмичне и веселе, на њима нема суморних детаља, али ни грандиозних симбола препознатљивости и моћи. Петрија слика забачене, неупадљиве кутке интимности и свакодневних малих, људских радости, чија је привидна неугледност раскошно преобразена љубављу. Она слика град у коме људи живе и осећају, слика град као место међусобних дијалога и сусрета са сопственим бићем. Њене су слике прожете дубоком, проживљеном и промишљеном, нимало лакомисленом ведрином и жељом да оно најбоље у нама постане стварност. Извесна уметничка интерпретативна дереализација ту је у служби хуманости, јер је Петријин и људски и уметнички импулс био тај да види и ствара добро. Иако су људске фигуре на овим сликама града изостављене или

неприметне, она заправо слика интимно биће човека и људску заједницу и прегалаштво.

Слике градова на Петријним платнима у мом се сећању преплићу са интимним сликама дружења и сарадње у Етнографском институту САНУ. Заглављене међу небројеним књигама и прашњавом архивом, упркос тамним тоновима намештаја и слабој светлости са прозора окренутог према неугледном дворишту из кога допиру гласови свакодневних животних драма наших суседа и мириси кухиње оближње пекаре (све је интимно и најдубље људско обично скривено и није превише репрезентативно у цивилизацији фокусираној на моћ), ми смо, ипак, док смо разговарале – биле срећне. Ја, зато што сам се радовала сваком њеном доласку након терапија, веселим бојама које је носила, као живо платно оптимизма, њеној лепоти и ведрини којој ни патња није могла да науди, а она, надам се, зато што има саговорника који је разуме и који јој се радује. То је било углавном прећутно разумевање, јер Петријина је емотивност била дискретна, без натрухе патетике и театралности. (Надам се да овим емотивним речима нисам прешла меру њене племените скромности.) Та је блискост резултирала и неким заједничким научним радовима – о сликарству Зоре Петровић и Милене Павловић-Барили, и о Београду у Пекићевом роману *Ходочашћа Арсенија Његована*. Који су битни, када се све коначно сведе, у оној мери у којој преносе поруку људскости и разумевања. Јер то је крајњи смисао и уметности и хуманистике.

Суштинска процена нечије вредности дешава се, нажалост, обично након његове смрти и такође је дубоко интимна, некада и неизговорена. Људи често тада кажу – „шта му вреде све титуле, признања, успех, моћ или слава, када је био ...“. Или, након смрти ретких и драгоцених људи, попут Петрије, једноставно изговоре – „Био је / била је добар човек“. И истински, искрено жале, чак и они који ту особу нису превише блиско упознали. Нема веће похвале и признања од те љубављу и поштовањем прожете жалости.

За Петрију се једино може рећи да је добра и лепа особа, било да је посматрамо из дистанциране или из блиске, пријатељске перспективе. И због тога желим да њене речи о граду, које се могу применити на било коју форму људске заједнице, упамтимо и да Етнографски институт, чувајући сећање на њу, буде и остане „место које повезује и окупља веселе људе без предрасуда“.

Хвала ти, Петрија.

Ивана Башић

Рецензенти научних радова у Гласнику Етнографског института САНУ LXV за 2018. годину

- Проф. др Драгана Антонијевић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Љиљана Гавриловић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Драги Гјоргиев, научни саветник, Институт за националну историју, Скопље
- Проф. др Драгољуб Ђорђевић, редовни професор, Машински факултет – Универзитет у Нишу
- Проф. др Бојан Жикић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Мирјана Мирчевска, редовни професор, Институт за етнологију и антропологију, ПМФ - Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопље
- Проф. др Саша Недељковић, редовни професор, Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Александра Павићевић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др Весна Петреска, научни саветник, Институт за фолклор “Марко Цепенков” – Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопље
- Др Инес Прица, научни саветник, Институт за етнологију и фолклористику, Загреб
- Проф. др Љупчо Ристески, редовни професор, Институт за етнологију и антропологију, ПМФ - Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопље
- Др Матеја Седмак, научни саветник, Институт за друштвене науке – Научноистраживачки центар Копар (Словенија)
- Др Ингрид Славец Градишник, научни саветник, Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана
- Проф. др Светлана Слапшак, редовни професор у пензији, Институт за хуманистичке студије, Љубљана
- Др Лидија Стојановиќ Лафазановска, научни саветник, Институт за фолклор “Марко Цепенков” – Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопље
- Др Јелена Чворовић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др Ивана Башић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др Гордана Благојевић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Гордана Горуновић, ванредни професор, Одељење за етнологију и антропологију – Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Лидија Делић, виши научни сарадник, Институт за књижевност и уметност, Београд
- Др Александра Ђурић Миловановић, виши научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд
- Др Сања Златановић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Јелка Зорн, ванредни професор, Факултет за социјални рад Универзитета у Љубљани
- Др Александар Крел, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд

Др Марија Мандић, виши научни сарадник, Балканолошки институт САНУ,
Београд

Др Младена Прелић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ,
Београд

Др Лада Стевановић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ,
Београд

Проф. др Драган Тодоровић, ванредни професор, Департман за социологију,
Филозофски факултет – Универзитет у Нишу

Др Маријана Хамершак, виши научни сарадник, Институт за етнологију и
фолклористику, Загреб

Др Теа Шкокић, виши научни сарадник, Институт за етнологију и
фолклористику, Загреб

Проф. др Горан Штркаљ, ванредни професор, Универзитет Macquarie, Сиднеј
(Аустралија)

Др Срђан Атанасовски, научни сарадник, Музиколошки институт САНУ,
Београд

Др Станоје Бојанин, научни сарадник, Византолошки институт САНУ, Београд

Др Јелена Васиљевић, научни сарадник, Институт за филозофију и друштвену
теорију – Универзитет у Београду

Др Александра Вулетих, научни сарадник, Историјски институт, Београд

Др Ивана Вучина Симовић, доцент, Филолошки факултет – Универзитет у
Београду

Др Иван Ђорђевић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд

Др Владимир Ивановић, научни сарадник, Институт за савремену историју,
Београд – Хумболтов универзитет, Берлин

Др Зорица Ивановић, доцент, Одељење за етнологију и антропологију –
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Милина Ивановић Баришић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ,
Београд

Др Ана Јовановић, доцент, Филолошки факултет – Универзитет у Крагујевцу

Др Весна Карин, доцент, Академија уметности – Универзитет у Новом Саду

Др Петра Келемен, доцент, Одсек за етнологију и културну антропологију,
Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу

Др Никола Крстовић, доцент, Семинар и центар за музеологију и херитологију,
Филозофски факултет – Универзитет у Београду

Др Милош Матић, научни сарадник, Етнографски музеј у Београду

Др Моника Милосављевић, доцент, Одељење за археологију, Филозофски
факултет – Универзитет у Београду

Др Дуња Њаради, доцент, Факултет музичке уметности Универзитета уметности,
Београд

Др Мартина Павлицова, доцент, Институт европске етнологије, Филозофски
факултет – Масариков универзитет, Брно

Др Игор Перишић, научни сарадник, Институт за књижевност и уметност,
Београд

Др Душко Петровић, доцент, Одсек за етнологију и културну антропологију,
Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу

Др Ива Плеше, научни сарадник, Институт за етнологију и фолклористику, Загреб

Др Маријета Рајковић Ивета, доцент, Одсек за етнологију и културну
антропологију, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу

Др Тихана Рубић, доцент, Одсек за етнологију и културну антропологију,
 Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу

Др Петер Славковски, научни сарадник Етнолошког института Словачке
 академије наука у пензији, Братислава

Др Марта Стојић Митровић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ,
 Београд

Др Борис Стојковски, доцент, Одсек за историју, Филозофски факултет –
 Универзитет у Новом Саду

Др Хана Хлошкова, доцент, Универзитет Коменског у Братислави

Др Петко Христов, доцент, Институт за етнологију и фолклористику са
 Етнографским музејом – Бугарска академија наука, Софија

Др Магдалена Штандара, доцент, Институт за етнологију и културну
 антропологију – Јагелонски универзитет у Кракову

Др Деана Јовановић, постдокторски истраживач, Институт за филозофију и
 друштвену теорију – Универзитет у Београду и Универзитет Кил (Велика
 Британија)

Др Драгана Ковачевић Биелицки, истраживач, Универзитет у Ослу

Др Иван Рајковић, истраживач сарадник, Институт за социјалну антропологију
 Макс Планк, Хале

Др Јулија Сарделић, истраживач постдокторанд, Универзитет у Ливерпулу

Др Јелена Тошић, истраживач, Институт за социјалну антропологију –
 Универзитет у Берну

Др Марко Стојановић, виши кустос, Етнографски музеј у Београду

Др Богдан Трифуновић, виши библиотекар, Градска библиотека „Владислав
 Петковић Дис“, Чачак

Др Зоран Миловановић, Универзитет у Халу (Велика Британија)

Милош Рашић, МА, истраживач сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд

Милан Томашевић, МА, истраживач сарадник, Етнографски институт САНУ,
 Београд

Reviewers of scientific papers in the Bulletin of the Institute of Ethnography LXV (2018)

Dragana Antonijević, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology,
 Faculty of Philosophy - University of Belgrade

Jelena Čvorović, PhD, principal research fellow, Institute of Ethnography SASA, Bel-
 grade

Dragoljub Djordjević, PhD, professor, Faculty of Mechanical Engineering – Universi-
 ty of Niš

Ljiljana Gavrilović, PhD, principal research fellow, Institute of Ethnography SASA,
 Belgrade

Dragi Gjorgiev, PhD, principal research fellow, Institute of National History, Skopje

Mirjana Mirčevska, PhD, professor, Institute for ethnology and anthropology, FNSM
 – Ss. Cyril and Methodius University, Skopje

Saša Nedeljković, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology, Fac-
 ulty of Philosophy, University of Belgrade

Aleksandra Pavićević, PhD, principal research fellow, Institute of Ethnography SASA,
 Belgrade

Vesna Petreska, PhD, principal research fellow, Institute for Folklore „Marko

Cepenkov“ – University Ss. Cyril and Methodius, Skopje

Ines Prica, PhD, principal research fellow, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb

Ljupčo Risteski, PhD, professor, Institute for ethnology and anthropology, FNSM – Ss. Cyril and Methodius University, Skopje

Mateja Sedmak, PhD, principal research fellow, Institute for Social Sciences – Research Center in Koper (Slovenia)

Ingrid Slavec Gradišnik, PhD, principal research fellow, Institute for Slovenian Ethnology – Research Center of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana

Svetlana Slapšak, PhD, professor, Institutum studiorum humanitatis, Ljubljana

Lidija Stojanovikj Lafazanovska, PhD, principal research fellow, Institute for Folklore „Marko Cepenkov“ – University Ss. Cyril and Methodius, Skopje

Bojan Žikić, PhD, professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Ivana Bašić, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Gordana Blagojević, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Lidija Delić, PhD, senior research associate, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Aleksandra Djurić Milovanović, PhD, senior research associate, Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade

Gordana Gorunović, PhD, associate professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Marijana Hameršak, PhD, senior research associate, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb

Petko Hristov, PhD, associate professor, Institute for Ethnology and Folklore with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

Aleksandar Krel, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Marija Mandić, PhD, senior research associate, Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade

Mladena Prelić, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Lada Stevanović, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Tea Škokić, PhD, senior research associate, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb

Goran Štrkalj, PhD, associate professor, Macquarie University, Sydney

Dragan Todorović, PhD, associate professor, Department for Sociology – Faculty of Philosophy – University of Niš

Sanja Zlatanović, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Jelka Zorn, PhD, associate professor, Faculty for Social Work, University of Ljubljana

Srdan Atanasovski, PhD, research associate, Institute of Musicology SASA, Belgrade

Stanoje Bojanin, PhD, research associate, Institute for Byzantine Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

Ivan Djordjević, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Hana Hložkova, PhD, assistant professor, Comenius University in Bratislava

Vladimir Ivanović, PhD, research associate, Institute for Contemporary History, Belgrade – Humboldt University Berlin

Zorica Ivanović, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Milina Ivanović Barišić, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Ana Jovanović, PhD, research associate, Faculty of Philology – University of Kragujevac

Vesna Karin, PhD, assistant professor, Academy of Arts – University of Novi Sad

Petra Kelemen, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Cultural Anthropology – Faculty of Humanities and Social sciences, University of Zagreb

Nikola Krstović, PhD, assistant professor, Centre for Museology and Heritology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Miloš Matić, PhD, research associate, Ethnographic Museum in Belgrade

Monika Milosavljević, assistant professor, Department for Archeology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Dunja Njaradi, PhD, assistant professor, Faculty of Music, University of Arts in Belgrade

Martina Pavlicova, PhD, assistant professor, Institute of European Ethnology, Faculty of Arts – Masaryk University, Brno

Igor Perišić, PhD, research associate, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Duško Petrović, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Humanities and Social Sciences - University of Zagreb

Iva Pleše, PhD, research associate, Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb

Marijeta Rajković Iveta, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Humanities and Social Sciences - University of Zagreb

Tihana Rubić, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Cultural Anthropology – Faculty of Humanities and Social sciences, University of Zagreb

Peter Slavkovski, PhD, research associate of the Institute of Ethnology – Slovak Academy of Sciences (retired), Bratislava

Marta Stojić Mitrović, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Boris Stojkovski, PhD, assistant professor, Department for History, Faculty of Philosophy – University of Novi Sad

Magdalena Sztandara, PhD, assistant professor, Institute of Ethnology and Cultural Anthropology of the Jagiellonian University, Krakow

Jelena Vasiljević, PhD, research associate, Institute for Philosophy and Social Theory – University of Belgrade

Ivana Vučina Simović, PhD, assistant professor, Faculty of Philology – University of Belgrade

Aleksandra Vuletić, PhD, research associate, Institute of History, Belgrade

Deana Jovanović, PhD, postdoctoral research fellow, Institute for Philosophy and Social Theory – University of Belgrade, and University of Keele (UK)

Dragana Kovačević Bielicki, PhD, researcher, University of Oslo

Ivan Rajković, PhD, research fellow, Max Planck Institute for Social Anthropology,
Halle
Juliya Sardelić, PhD, postdoctoral researcher, University of Liverpool
Jelena Tošić, PhD, associated researcher, Institute of Social Anthropology – University
of Bern
Marko Stojanović, PhD, senior custodian, Ethnographic Museum in Belgrade
Bogdan Trifunović, PhD, senior librarian, City Library „Vladimir Petković Dis“, Čačak
Zoran Milovanović, PhD, University of Hull
Miloš Rašić, MA, research fellow, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
Milan Tomašević, MA, research fellow, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Слање рукописа

Приликом подношења рукописа аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није већ објављен, да се не разматра за објављивање код другог издавача или у оквиру неке друге публикације, да је објављивање одобрено од стране свих коаутора, уколико их има, као и, прећутно или експлицитно, од стране надлежних тела у установи у којој је извршено истраживање.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа, као и валидност резултата и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Текстови се достављају секретару Редакције у електронском формату (као *Word* документ), на електронску адресу: marija.djokic@ei.sanu.ac.rs

Рок за предају текстова је 31. децембар.

Након пријема, рукописи пролазе кроз прелиминарну проверу у редакцији како би се проверило да ли испуњавају основне критеријуме и стандарде. Поред тога, проверава се да ли су рад или његови делови плагирани.

Аутори ће о пријему рукописа бити обавештени електронском поштом. Само они рукописи који су у складу са датим упутствима биће послати на рецензију. У супротном, рукопис ће, са примедбама и коментарима, бити враћен ауторима.

Рецензија и објављивање радова су бесплатни. Ауторима ће PDF датотека која садржи њихов прихваћени рад бити послата бесплатно, електронском поштом. Штампана верзија свеске у којој се налази прихваћени рад бесплатно ће бити достављена аутору за кореспонденцију. Електронска верзија рада биће доступна на интернет страници часописа, <http://www.ei.sanu.ac.rs>, и може се користити у складу са условима лиценце *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Упутство за припрему рукописа

Аутори су дужни да се придржавају упутства за припрему радова. Рукописи у којима ова упутства нису поштована биће одбијени без рецензије.

За обраду текста треба користити *Word* програм. Рукописе треба слати у *doc* или *docx* формату. Рукописи се шаљу у А4 формату. Текстовете не треба посебно форматирати, него их спремити у дифолт (*default*) подешавањима које аутори имају на својим рачунарима. Наслови и поднаслови куцају се малим словима. Уз рукопис се предају и сви потребни прилози (илустрације, табеле...) у изворном

формату. Посебно треба дати списак илустрација, потписе испод њих, те име и презиме аутора прилога.

Уколико аутор има потребе да користи писма са специфичним словним знацима, обавезно треба да достави и фонтове које је користио.

У категорији оригиналних и прегледних научних радова, обим приложеног текста мора бити до 30 000 знакова са проредом, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дуги до 10 000 карактера. Врста и обим научних библиографија одређују се у договору са редакцијом и библиотекарима библиотеке Етнографског института САНУ. Редакција задржава право одлуке у погледу флексибилности ових захтева у одређеним случајевима.

Рукопис треба да садржи: наслов, имена аутора и називе институција у којима они раде, електронске адресе свих аутора рукописа, апстракт, кључне речи, текст захвалности, референце, списак табела, списак илустрација. Позиције слика и табела треба обележити у тексту (слике и табеле не треба инкорпорирати у датотеку која садржи рукопис; оне се достављају као посебне датотеке у одговарајућим форматима).

Апстракт, не би требало да буде дужи од 200 речи и требало би да садржи кратак преглед метода и најважније резултате рада, тако да се може користити приликом индексирања у референтним периодичним публикацијама и базама података. У апстракту не треба наводити референце. Апстракт треба доставити на српском и енглеском језику.

Кључне речи (појмови, географске локације, резултати и тд.) наводе се у посебном реду иза апстракта. Кључне речи морају бити релевантне за тему и садржај рада. Дobar избор кључних речи предуслов је за исправно индексирање рада у референтним периодичним публикацијама и базама података. Кључне речи навести на српском и енглеском језику, највише пет.

Слике, цртежи и друге илустрације треба да буду доброг квалитета. Графички прилози могу се доставити у електронском облику и то за цртеже обавезно као *Line art* у резолуцији од 600 *dpi*, а фотографије у резолуцији до 300 *dpi*. Ако аутор угради графички прилог у свој *Word* документ, обавезно мора доставити исти тај графички материјал и као посебне документе у формату *tif, pdf ili jpg*.

Молимо вас немојте:

- достављати илустрације оптимизоване за коришћење на екрану (нпр. GIF, BMP, Pict, WPG); оне обично имају ниску резолуцију и мали распон боја;
- достављати илустрације које имају резолуције мање од горенаведених;
- достављати илустрације несразмерно великих димензија у односу на формат рукописа.

Цитирање

Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: *notes and*

bibliography и **author-date**. У друштвеним и хуманистичким наукама у нашој средини последњих година се, због рационалности и прегледности, све више користи друга варијанта. Из тог разлога је она изабрана као начин цитирања и у *Гласнику Етнографског института САНУ*. У даљем тексту дати су примери за најчешће коришћене врсте референци. За више примера и детаљнија упутства могуће је консултовати штампано односно **online** издање *The Chicago Manual of Style*. У примерима који се овде дају најпре је наведен начин на који референцу треба наводити у списку литературе на крају текста (Реф), а затим начин навођења у самом тексту рада (Т).

Референце на крају текста треба да буду наведене латиничним писмом. Када су референце у оригиналу ћириличне треба их пребацити на наше латинично писмо, а за транслитерацију са нпр. бугарског, руског и сл. користити стандард *ISO 09*.

Књига

Један аутор

(Реф): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(Т): (Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Два или три аутора

(Реф): Kulišić, Špiro, Petar Petrović i Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU - Interprint.

(Т): (Kulišić, Petrović i Pantelić 1998, 78)

Четири или више аутора

(Реф): Навести све ауторе у списку литературе (Презиме Име, Име Презиме, Име Презиме и Име Презиме).

За цитирање у тексту: навести само првог аутора, а у наставку ставити *и др.* односно *et al.*

(Т): (Anđelka Milić et al. 2004)

Приређивач или уредник монографије (аутор није наведен)

(Реф): Papić, Žarana i Lydia Sklevicky, prir. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(Т): (Papić i Sklevicky 1983, 183-186)

Приређивач или преводилац монографије уз аутора

(Реф): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Prev. Ana A. Jovanović. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(Т): (Abeles 2001, 322)

Поглавље или део књиге

(Реф): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti“. U *Antropologija žene*, prir. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 91-151. Beograd: Prosveta.

(Т): (Rubin 1983, 101)

Поглавље прештампано из другог (примарног) извора

(Реф): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ U *Čovek među ljudima*. Prir. Đurđica

Petrović, 241-255. Beograd: Srpska književna zadruga. Preštampano iz *Radovi Naučnog društva SR BiH, XX* (Sarajevo 1963).

(T): (Filipović 1991, 251)

Уводник, предговор, поговор

(Реф): Petrović, Đurđica. 1991. Predgovor u *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii-xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.

(T): (Petrović 1991, ix-x)

Електронска књига

За књиге доступне у више формата (штампани, *online*) цитирати онај формат који је коришћен. За књиге које су консултоване *online* навести адресу сајта, као и датум преузимања. Ако нема пагинације, може се навести наслов или број поглавља.

(Реф): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar.

http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (preuzeto 21. novembra 2011.) Dostupno i u štampanom obliku.

(T): (Trifunović 2009, 43)

Чланак у научном часопису

Чланак у штампаном часопису

(Реф): Miloradović, Sofija. 2009. „Музички жаргон младих (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27-50.

(T): (Miloradović 2009, 31-32)

Чланак доступан *online*

Укључите DOI број уколико постоји. DOI број је стални идентификациони број који када се укуца на адресу <http://dx.doi.org/> води директно до чланка. Ако нема DOI броја наведите само адресу сајта. Наведите датум преузимања.

(Реф): Pospíšilova, Jana. 2010. „**Ethnological research of the city Brno: Stability and metamorphosis of Moravian metropolis.**“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83-90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospisilova%20LVIII_2.pdf Accessed November 21, 2011. DOI:10.2298/GEI1002080P.

(T): (Pospíšilova 2010, 85)

Чланак у новинама или популарном часопису (штампаном или *online*)

Новински чланак се може навести унутар самог текста, без посебног навођења у списку литературе (нпр. "Као што пише С. Димитријевић у чланку 'Истраживачи на рубу егзистенције', објављеном у *Политици* од 3. јуна 2002..."). Уколико аутор жели да наведе чланак у литератури, то може да уради на следећи начин:

(Реф): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Истраживачи на рубу егзистенције.“ *Politika*, 3. jun.

(T): (Dimitrijević 2002, 9)

Уколико је наведен *online* извор, наводи се адреса сајта:

(Реф): Đorđević, M. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.“ *Politika*, 1. novembar.

Pristupljeno 21. novembra 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html>

(T): (Đorđević 2011)

Ако није потписан аутор, цитира се наслов чланка:

(Реф): „Италијански филм у Кинотеци.“ 2011. *Politika*, 23. новембар. Приступљено 24. новембра 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html> **(Т):** („Италијански филм у Кинотеци.“ 2011)

Приказ књиге

(Реф): Erdei, Ildiko. 2008. "Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism." Review of *Aleksandar Joksinović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253-256.
(Т): (Erdei 2008, 253-254)

Необјављена магистарска теза и докторска дисертација

(Реф): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ *Doktorska dis.*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
(Т): (Bogdanović 2011, 64)

Рад представљен на научном скупу или конференцији

(Реф): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Rad predstavljen na Međunarodnom naučnom skupu Etnografskog instituta SANU *Kulture i granice*, Vršac, 6 – 8. oktobra.
(Т): (Slavec Gradišnik 2011)

Навођење више извора на истом месту

Ако се наводи више извора на истом месту, раздвајају се тачком и зарезом. Редослед може бити по значају, или хронолошки.
(Т): (Ђорђевић 1997, 129; Прошић-Дворнић 2006, 101-103)

Поновљено навођење из истог извора

Уколико се исти извор у тексту наводи више пута заредом, референца се наводи након сваког цитирања.

(Т): Појам насиља често се узима за појам агресивности, али се аутори не слажу око тога каква је природа њихове везе. (Nedeljković 2011a, 68). Моруће је направити више типологија агресивности (Nedeljković 2011a, 69). Ерих Фром, на пример, у функционалном смислу разликује два типа агесије својствене готово свим животињским врстама: одбрамбену и грабежљиву агесију (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

Навођење веб сајта може да буде само у тексту (Нпр. "Као што је 19. јула 2011. било наведено на сајту Британског музеја..."). Ако је неопходно наводити га у списку литературе, онда треба, с обзиром да се садржина сајтова мења, обавезно навести датум преузимања или датум последњег уређивања сајта (ако постоји). Ти датуми се онда, у недостатку других, узимају као основа за навођење цитата.
(Реф): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“ Приступљено 21. новембра.
http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx
(Т): (British Museum 2011)

Блог текст и блог коментар

Текстови блогова или коментари на блогове могу да се наводе у тексту („У коментару који се налази на блогу Небојше Миленковића на сајту *Блог Б92* од 18.

новембра 2011, ...“) и обично се не наводе у референтној листи. Ако има потребе да се наводе у референтној листи, у случају коментара, наводи се само блог, а у тексту се помене да је у питању коментар. Датум на који се реферише је датум постављања блога.

(Реф): Milenković, Nebojša. 2011. “Elementarno telo Marine Abramović.” Blog B92, Postavljen 18. novembra. Preuzet 22. novembra.

<http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/>

(Т): (Milenković 2011)

Електронска или текстуална порука

Уобичајено је да се електронске или текстуалне поруке наводе у самом тексту (нпр. „У писаној поруци аутору од 1. октобра 2011. године...“), и оне се само изузетно наводе у списку литературе. Ако је неопходно да се наведу, треба навести име и презиме пошиљаоца, врсту поруке и датум. У скраћеном навођењу у тексту, користи се термин „персонална комуникација“.

(Реф): (Petar Petrović, elektronska poruka autoru, 29. februara 2008).

(Т): (Petar Petrović, pers.kom.)

Комерцијалне базе података

Уколико је неки цитирани текст преузет из комерцијалне базе података, могуће је уз уобичајено навођење библиографске јединице навести назив базе података, као и референтни број текста (уколико постоји).

(Реф): Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty." PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Manuscript submission

By submitting a manuscript authors warrant that their contribution to the journal is their original work, that it has not been published before, that it is not under consideration for publication elsewhere, and that its publication has been approved by all co-authors, if any, and tacitly or explicitly by the responsible authorities at the institution where the work was carried out.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

The deadline for submission of papers for all volumes is December 31st. Papers are submitted by e-mail to the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: marija.djokic@ei.sanu.ac.rs.

Manuscripts are pre-evaluated at the Editorial Board in order to check whether they meet the basic publishing requirements and quality standards. They are also screened for plagiarism.

Authors will be notified by email upon receiving their submission. Only those contributions which conform to the following instructions can be accepted for peer-review. Otherwise, the manuscripts shall be returned to the authors with observations, comments and annotations.

Publication and reviewing of papers is free of charge. The authors will receive the PDF file with their published paper by email. The printed version of the journal volume containing author's paper will be sent free of charge to the author (or to the main, corresponding author if the paper is co-authored). The electronic version of the paper can be accessed on the journal's internet pages (www.ei.sanu.ac.rs), and can be used in accordance with the license Creative Commons *Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

Manuscript preparation

Authors must follow the instructions for authors strictly, failing which the manuscripts would be rejected without review.

All papers are to be submitted as word documents. Manuscripts should be sent as .doc or .dox documents. Manuscripts should be sent in A4 format. Text files should not be specifically formatted, the authors are encouraged to use the default formatting provided by their computers. Titles and subtitles are to be typed in lower case. All additional material (photographs, tables...) should be submitted along with the paper in their default

format. A list of illustrations, captions which accompany them and the full names of their authors are to be supplied separately.

In case the author has need of scripts/alphabets which utilize specific glyphs, the fonts which were used must also be supplied.

In the categories of original research paper and scientific review paper the text must not exceed 30 000 characters including spaces, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The type and extent of scientific bibliographies are determined in accordance with the editorial board and the librarians of the library of the Institute of Ethnography of the SASA, respectively. The editorial board retains the right to show flexibility regarding these criteria in certain cases.

The manuscript should contain the title, authors' names and affiliations, e-mails, abstract, keywords, acknowledgments, references, a list of tables and a list of illustrations. Mark the position of figures and tables in the text. Please, do not include tables and figures in the manuscript. They should be submitted as separate files.

Abstract, not exceeding 200 words, should contain a short review of the method and the most important results of work, so that its original text can be used in referential periodicals and databases. Do not include citations in the abstract.

Keywords (concepts, locations, results), max. five, are listed in a separate line at the end of the abstract. Keywords should be relevant to the topic and content of the paper. An accurate list of keywords will ensure correct indexing of the paper in referential periodicals and databases.

Photos, drawings and other illustrations should be of good quality. Additional graphics are to be submitted as follows: drawings in the format of Line art, with a resolution of 600 dpi, and photos with a resolution of 300 dpi. If the author chooses to incorporate graphics into their word document, the same graphics must also be submitted separately as .tif, .pdf, or .jpg files.

Please do not:

- Supply files that are optimized for screen use (e.g., GIF, BMP, PICT, WPG); these typically have a low number of pixels and limited set of colors;
- Supply files that are too low in resolution;
- Submit graphics that are disproportionately large for the content.

Citation

The editorial board of the publishing department of the Institute of Ethnography SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: notes and bibliography and author – date. The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA requires the use of the author – date variant.

The following examples illustrate citations using the author-date system. Each example of a reference list entry (Ref) is accompanied by an example of a corresponding parenthetical citation in the text (T). For more details and more examples one can consult the

printed or online edition of *The Chicago Manual of Style*. References in the list should be in Latin script, and if the original references are written in Cyrillic or some other script, it is recommended to use the ISO 09 standard for transliteration.

Book

One author

(Ref): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(T): (Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Two or three authors

(Ref): Kulišić, Špiro, Petar Petrović and Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU - Interprint.

(T): (Kulišić, Petrović and Pantelić 1998, 78)

Four or more authors

(Ref): List all of the authors in the reference list (Last name Name, Name Last name, Name Last name and Name Last name).

In the text, list only the first author, followed by *et al.*

(T): (Anđelka Milić et al. 2004)

Editor, translator, or compiler instead of author

(Ref): Papić, Žarana and Lydia Sklevicky, ed. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(T): (Papić and Sklevicky 1983, 183-186)

Editor, translator, or compiler in addition to author

(Ref): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Transl. Ana A. Jovanović. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(T): (Abeles 2001, 322)

Chapter or other part of a book

(Ref): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti“. In *Antropologija žene*, ed. Žarana Papić and Lydia Sklevicky, 91-151. Beograd: Prosveta.

(T): (Rubin 1983, 101)

Chapter of an edited volume originally published elsewhere (as in primary sources)

(Ref): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ In *Čovek među ljudima*, edited by Đurđica Petrović, 241-255. Beograd: Srpska književna zadruga. Originally published in *Radovi Naučnog društva SR BiH, XX* (Sarajevo 1963).

(T): (Filipović 1991, 251)

Preface, foreword, introduction, or similar part of a book

(Ref): Petrović, Đurđica. 1991. Introduction to *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii-xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.

(T): (Petrović 1991, ix-x)

Book published electronically

If a book is available in more than one format, cite the version you consulted. For books consulted online, list a URL (also include an access date). If no fixed page numbers are available, you can include a section title or a chapter or other number.

(Ref): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar.

http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (accessed November 21 2011)

(T): (Trifunović 2009, 43)

Journal article

Article in a print journal

(Ref): Miloradović, Sofija. 2009. „Muzički žargon mladih (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27-50.

(T): (Miloradović 2009, 31-32)

Article in an online journal

Include a DOI (Digital Object Identifier) if the journal lists one. A DOI is a permanent ID that, when appended to <http://dx.doi.org/> in the address bar of an Internet browser, will lead to the source. If no DOI is available, list a URL.

(Ref): Pospšilova, Jana. 2010. „Ethnological research of the city Brno: Stability and metamorphosis of Moravian metropolis.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83-90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospšilova%20LVIII_2.pdf Accessed November 21, 2011. DOI:10.2298/GEI1002080P.

(T): (Pospšilova 2010, 85)

Article in a newspaper or popular magazine (print or online)

Newspaper and magazine articles may be cited in running text, and they are commonly omitted from a reference list (e.g. "As S. Dimitrijević noted in a *Politika* article 'Istraživači na rubu egzistencije', on June 3rd 2002..."). If you want to cite the article in the reference list, you can do that in the following manner:

(Ref): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Istraživači na rubu egzistencije.“ *Politika*, June 3.

(T): (Dimitrijević 2002, 9)

If you consulted the article online, include a URL:

(Ref): Đorđević, M. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.“ *Politika*, November 1. Accessed November 21, 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html>

(T): (Đorđević 2011)

If no author is identified, begin the citation with the article title:

(Ref): „Italijanski film u Kinoteci.“ 2011. *Politika*, November 23. Accessed November 24, 2011.

<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html>

(T): („Italijanski film u Kinoteci.“ 2011)

Book review

(Ref): Erdei, Ildiko. 2008. "Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism." Review of the *Aleksandar Joksimović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253-256.

(T): (Erdei 2008, 253-254)

Thesis or dissertation

(Ref): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ PhD diss., Faculty of Philosophy in Belgrade.

(T): (Bogdanović 2011, 64)

Paper presented at a meeting or a conference

(Ref): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Paper presented at the conference *Kulture i granice*, Vršac, October 6 – 8.

(T): (Slavec Gradišnik 2011)

Citing several sources at the same time

When you cite several sources in the same parenthesis use semicolon for separation. The order of references can be either chronological, or by importance.

(T): (Đorđević 1997, 129; Prošić-Dvornić 2006, 101-103)

Consecutive citation from the same source

If the same source is cited several times consecutively in the text, the reference is cited after each citation.

(T): Pojam nasilja često se vezuje za pojam agresivnosti, ali se autori ne slažu oko toga kakva je priroda njihove veze (Nedeljković 2011a, 68). Moguće je napraviti više tipologija agresivnosti (Nedeljković 2011a, 69). Erih From, na primer, u funkcionalnom smislu razlikuje dva tipa agresije svojstvene gotovo svim životinjskim vrstama: odbrambenu i grabežljivu agresiju (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

A citation to website content can often be limited to a mention in the text (“As of July 19, 2011, the British Museum listed on its website . . .”). If a more formal citation is desired, it may be styled as in the examples below. Because such content is subject to change, include an access date or, if available, a date that the site was last modified. In the absence of a date of publication, use the access date or last-modified date as the basis of the citation.

(Ref): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“ Accessed November 21.

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx

(T): (British Museum 2011)

Blog entry or comment

Blog entries or comments may be cited in running text (“In a comment posted by Nebojša Milenković on *Blog B92* on November 18 2011 . . .”), and they are commonly omitted from a reference list. If a reference list entry is needed, cite the blog post there but mention comments in the text only. Add the access date before the URL.

(Ref): Milenković, Nebojša. 2011. “Elementarno telo Marine Abramović.” *Blog B92*, Posted November 18. Accessed November 22.

<http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/>

(T): (Milenković 2011)

E-mail or text message

E-mail and text messages may be cited in running text (“In a text message to the author on February 29, 2008 . . .”), and they are rarely listed in a reference list. If it is necessary for them to be included in the reference list, one should state the name of the mes-

sage's author, the type of message and its date. In parenthetical citations, the term *personal communication* (or *pers. comm.*) can be used.

(Ref): (John Doe, e-mail message to author, February 29, 2008).

(T): (John Doe, pers.comm.)

Item in a commercial database

For items retrieved from a commercial database, you can add the name of the database and an accession number following the facts of publication.

(Peφ): Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty." PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Политика часописа

У часопису *Гласник Етнографског института САНУ* објављују се радови из области етнологије и антропологије и сродних друштвених и хуманистичких дисциплина.

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* је међународни научни часопис са рецензијом. *Гласник Етнографског института САНУ* објављује оригиналне, претходно необјављене радове: оригинални научни рад, прегледни научни рад, претходно саопштење, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија. Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* доступан је у режиму отвореног приступа. Публиковање у *Гласнику Етнографског института САНУ* је бесплатно.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима и на енглеском језику. Радови на српском језику штампају се ћиричним писмом.

Гласник Етнографског института САНУ излази квартално. Објављује и специјалне бројеве, са посебном тематиком и гостујућим уредником.

Обавезе уредника

Главни и одговорни уредник часописа *Гласник Етнографског института САНУ* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Уредник се приликом доношења одлуке руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагирање.

Уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези са поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензената и судбини рукописа одлучује уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензената непознат другој страни, уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Уредник је дужан да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких или политичких предрасуда

Уредник не сме да користи необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

Обавезе аутора

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у часопису *Гласник Етнографског института САНУ*, рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад и да рад није плагијат. Аутори гарантују и да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да са њима сарађују како би се рад повукао или исправио.

Рецензија

Примљени радови подлежу анонимној рецензији. Циљ рецензије је да уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације са ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. У случају да рад добије једну позитивну и једну негативну рецензију, редакција одређује трећег рецензента. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из штампе. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у вези са облашћу којом се рукопис бави и не смеју бити из исте институције као аутор, нити то смеју бити аутори који су у скороје време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент не сме да буде у сукобу интереса са ауторима или финансијером истраживања. Уколико постоји сукоб интереса, рецензент је дужан да о томе моментално обавести уредника.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензента мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукописи који су послати рецензенту сматрају се поверљивим документима.

У главној фази рецензије, главни уредник шаље поднесени рад двома рецензентима, стручњацима за научну област којом се рад бави. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини

једног рукописа. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднесу рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Гласника Етнографског института САНУ*.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензента. Ако одлуке рецензента нису исте (прихватити / одбити), главни уредник може да тражи мишљење других рецензента.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензента.

Плагијаризам

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у часопису *Гласник Етнографског института САНУ* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада и прекинуће се сарадња са ауторима плагијата.

Повлачење већ објављених радова

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким

случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када мора доћи до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране часописа *Гласник Етнографског института САНУ*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (retracted).

Отворени приступ

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* не наплаћује APC (Article Processing Charge).

Самоархивирање

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле на друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису.

При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми html линка.

Ауторска права

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа право да репродукује и дистрибуира рукопис у штампаном облику, укључујући и штампање на захтев;

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;

- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права* које се налазе на сајту ЕИ САНУ и сајту часописа (<http://www.etno-institut.co.rs>; <http://www.ei.sanu.ac.rs>).

Редакција Часописа
Гласник Етнографског института САНУ

Journal policy

The papers published in the journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* cover topics in the areas of ethnology and anthropology, and related social sciences and humanities.

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is international scientific journal with the review. The *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* publishes original papers that have not been published previously. The papers submitted can belong to one of the following categories: original research paper, scientific review paper, preliminary communication, scientific critique or debate, review or scientific bibliography. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is an Open Access journal. Publication in the journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is free of charge.

Contributions to the journal may be submitted in Serbian and related languages, and in English. Papers in Serbian are published utilizing Cyrillic script.

The Journal is issued three times a year. The Journal also publishes special issues, with particular themes and visiting editors.

Editorial Responsibilities

The editor in chief (chief-editor) is responsible for deciding which articles submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* will be published. The editor is guided by the policies of the journal's Editorial Board and constrained by legal requirements in force regarding libel, copyright infringement and plagiarism.

Editors must hold no conflict of interest with regard to the articles they consider for publication. If an Editor feels that there is likely to be a perception of a conflict of interest in relation to their handling of a submission, the selection of reviewers and all decisions on the paper shall be made by the Editorial Board. Since the identity of the authors and reviewers is mutually unknown, the Editor is obliged to guarantee their anonymity.

Editors shall evaluate manuscripts for their intellectual content free from any racial, gender, sexual, religious, ethnic, or political bias.

Unpublished materials disclosed in a submitted manuscript must not be used in an editor's own research without the express written consent of the author.

Authors' responsibilities

Authors warrant that their manuscript is their original work that it has not been published before and is not under consideration for publication elsewhere. The Authors also warrant that the manuscript is not and will not be published elsewhere (after the publication in *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*) in any language without the consent of the copyright holder.

Authors warrant that the rights of third parties will not be violated, and that the publisher will not be held legally responsible should there be any claims for compensation.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that all only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

It is the responsibility of each author to ensure that papers submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* are written with ethical standards in mind and that they not contain plagiarism. Authors affirm that the article contains no unfounded or unlawful statements and does not violate the rights of others.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published work, it is the author's obligation to promptly notify the journal Editor or publisher and cooperate with the Editor to retract or correct the paper.

Peer review

The submitted papers are subject to a blind peer review process. The purpose of peer review is to assist the editors and Editorial Board in making editorial decisions and through the editorial communications with the author it may also assist the author in improving the paper. All submitted papers undergo a reviewing process by two expert reviewers appointed by the editorial board. In the event of a paper receiving one positive and one negative review, the editorial board appoints a third reviewer. Authors who receive conditionally positive reviews are required to take into account the comments made by the reviewers, or, if they do not wish to do so, they can withdraw their submissions. The author is required to send the amended paper to the Journal within fifteen days after he/she has received the reviews. The reviewer should send the finished review to the Editorial Board within three weeks.

The choice of reviewers is at the editors' and the editorial board's discretion. The reviewers must be knowledgeable about the subject area of the manuscript; they must not be from the authors' own institution and they should not have recent joint publications with any of the authors.

Reviewers must not have conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the funding sources for the research. If such conflicts exist, the reviewers must report them to the Editor without delay.

Any selected referee who feels unqualified to review the research reported in a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editorial board without delay.

Reviews must be conducted objectively. Reviewers should express their views clearly with supporting arguments.

Any manuscripts received for review must be treated as confidential documents.

In the main review phase, the editor sends submitted papers to two experts in the field. The reviewers' evaluation form contains a checklist in order to help referees cover all aspects that can decide the fate of a submission. In the final section of the evaluation form, the reviewers must include observations and suggestions aimed at improving the submitted manuscript; these are sent to authors, without the names of the reviewers. The secretary of the Editorial Board sends the reviewers' evaluation form to reviewers.

All of the reviewers of a paper act independently and they are not aware of each other's identities. If the decisions of the two reviewers are not the same (accept/reject), the editor may assign additional reviewers.

The editorial team shall ensure reasonable quality control for the reviews. With respect to reviewers whose reviews are convincingly questioned by authors, special attention will be paid to ensure that the reviews are objective and high in academic standard. When there is any doubt with regard to the objectivity of the reviews or quality of the review, additional reviewers will be assigned.

Plagiarism

Plagiarism, where someone assumes another's ideas, words, or other creative expression as one's own, is a clear violation of scientific ethics. Plagiarism may also involve a violation of copyright law, punishable by legal action.

Plagiarism may constitute the following:

- Word for word, or almost word for word copying, or purposely paraphrasing portions of another author's work without clearly indicating the source or marking the copied fragment (for example, using quotation marks);
- Copying equations, figures or tables from someone else's paper without properly citing the source and/or without permission from the original author or the copyright holder.

Please note that all submissions are thoroughly checked for plagiarism.

Any paper which shows obvious signs of plagiarism will be automatically rejected.

If an attempt at plagiarism is found in a published paper, the author is required to publish a written apology to the authors of the original paper, and further collaboration with the authors of plagiarized papers will be terminated.

Retraction Policy

Articles that have been published shall remain extant, exact and unaltered as long as it is possible. However, very occasionally, circumstances may arise where an article is published that must later be retracted. The main reason for withdrawal or retraction is to correct the mistake while preserving the integrity of science; it is not to punish the author.

Legal limitations of the publisher, copyright holder or author(s), infringements of professional ethical codes, such as multiple submissions, bogus claims of authorship, plagiarism, fraudulent use of data or the like require retraction of an article. Occasionally a retraction can be used to correct errors in submission or publication.

Standards for dealing with retractions have been developed by a number of library and scholarly bodies, and this practice has been adopted for article retraction by *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*: in the electronic version of the retraction note, a link is made to the original article. In the electronic version of the original article, a link is made to the retraction note where it is clearly stated that the article has been retracted. The original article is retained unchanged; save for a watermark on the PDF indicating on each page that it is “retracted.”

Open Access Policy

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is an Open Access Journal. All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

The journal does not charge APC (Article Processing Charge).

Self-archiving Policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* allows authors to deposit Author's Post-print (accepted version) and Publisher's version/PDF in an institutional repository and non-commercial subject-based repositories, or to publish it on Author's personal website and departmental website (including social networking sites, such as ResearchGate, Academia.edu, etc.), at any time after publication. Publisher copyright and source must be acknowledged and a link must be made to the article's DOI.

Authors grant to the Publisher the following rights to the manuscript, including any supplemental material, and any parts, extracts or elements thereof:

- the right to reproduce and distribute the Manuscript in printed form, including print-on-demand;
- the right to produce prepublications, reprints, and special editions of the Manuscript;
- the right to translate the Manuscript into other languages;
- the right to reproduce the Manuscript using photomechanical or similar means including, but not limited to photocopy, and the right to distribute these reproductions;
- the right to reproduce and distribute the Manuscript electronically or optically on any and all data carriers or storage media – especially in machine readable/digitalized form on data carriers such as hard drive, CD-Rom, DVD, Blu-ray Disc (BD), Mini-Disk, data tape – and the right to reproduce and distribute the Article via these data carriers;
- the right to store the Manuscript in databases, including online databases, and the right of transmission of the Manuscript in all technical systems and modes;

- the right to make the Manuscript available to the public or to closed user groups on individual demand, for use on monitors or other readers (including e-books), and in printable form for the user, either via the internet, other online services, or via internal or external networks.

Dear authors, please read and fill in *Copyright Statement* and *Copyright Transfer Agreement* which can be downloaded from the website of the Institute of Ethnography SASA and the journal's web pages (<http://www.etno-institut.co.rs>; <http://www.ei.sanu.ac.rs>).

Editorial Board
Bulletin of the Institute of Ethnography SASA

Издања Етнографског института САНУ у 2018. години
Publications of the Institute of Ethnography SASA in 2018

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /

главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Гласник
Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259

ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института

COBISS. SR-ID 15882242